

**Чернігівський державний педагогічний університет
імені Т.Г.Шевченка**

**Кафедра українознавства
і політології**

**Вища школа:
проблеми, пошуки, тенденції**

**Матеріали
науково-методичного
семінару**

Випуск дев'ятий

**Чернігів
2007**

ББК 63.3 (4 Укр) 5
М-99

Вища школа:
проблеми, пошуки, тенденції
Матеріали науково-методичного семінару

- Чернігів, Чернігівський державний
педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка.
- 2007. - 164 с.

Друкується за постановою вченої ради
Чернігівського державного педагогічного
університету імені Т.Г.Шевченка

Керівник науково-методичного семінару: **М.М.Острянко**,
кандидат історичних наук, доцент

Рецензенти: **М.К.Бойко**, доктор історичних наук, професор
В.Й.Борисенко, доктор історичних наук, професор

Відповідальний редактор та упорядник: **В.М.Половець**,
завідувач кафедри українознавства і політології,
доктор історичних наук, професор

Матеріали подаються в авторській редакції

ISBN 966-534-342-5

ББК 63.3 (4 укр) 5
М-99

© Автори статей, 2007
© В.М. Половець, 2007

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА.....	5
----------------	---

ЧАСТИНА I

МЕТОДИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Половець В.М.</i> Методологічні та теоретичні проблеми соціалізації особистості: історичний аспект.....	6
<i>Острянко М.М.</i> Українська національна ідея у методичній схемі окремих тем політології.....	18
<i>Редько О.Ф.</i> Соціологічне вивчення маргінальності в українському суспільстві.....	26

ЧАСТИНА II

НАУКОВІ РОЗВІДКИ

<i>Молочко В.К., Молочко Н.О.</i> До питання про соціальну базу сучасних політичних партій України: пошуки, визначення.....	34
<i>Молочко Н.О.</i> Особливості формування соціальної бази сучасних політичних партій України	42
<i>Кожуховська А.І.</i> Від національного до загальнолюдського: проблема національної гідності у педагогічних поглядах О.П.Довженка.....	49
<i>Гаврилов В.М.</i> Житлова проблема у сільській місцевості Північного Лівобережжя України у перші повоєнні роки.....	57
<i>Демченко Т.П., Капітова С.С.</i> Що читала українська інтелігенція, або Список книжок І.Шрага.....	65

Дорошок Н.А. Чернігівська земська статистика (друга половина XIX – початок XX ст.).....	73
Панченко В.І. Іван Петрович Білоконський і земство (друга половина XIX – початок XX ст.).....	85
Мисюра О.О. Внесок О.Кониського у справу об'єднання розмежованих імперіями українських земель.....	93
Акименко І.М. Архітектура Чернігівського Троїцько-Іллінського монастирського комплексу.....	107
Гапоненко Д.І. Стефан Яворський і заснування Ніжинського Благовіщенського монастиря.....	115
Полієнко Г.О. Роль Чернігівської єпархії у наданні допомоги збіднілому населенню губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).....	122
Тимошенко Т.М. Освітня діяльність уряду Ф.Лизогуба (травень-листопад 1918 р.).....	133
Супрун Т.В. Патріотизм у героїчному епосі українського народу в курсі „Українознавство”.....	138
Яцун О.І. Право та інтернет.....	146

ЧАСТИНА III

РЕЦЕНЗІЇ

Половець В.М. Маловідомі сторінки історії.....	153
---	-----

ПЕРЕДМОВА

Дев'ятий випуск матеріалів науково-методичного семінару «Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції», започаткованого на кафедрі українознавства і політології у 1998-1999 навчальному році, включає доповіді викладачів, підготовлені на основі вивчення джерел, переважна більшість яких уперше запроваджується до наукового обігу. Автори їх висвітлюють проблеми освіти, обговорені під час роботи постійно діючого семінару.

Основним у сфері освіти, як відомо, є навчання, а провідною ланкою його - людина, яка навчається на всіх рівнях освіти, незалежно від віку. Наступною ланкою є «люди освіти» (учителі і викладачі). Здійснення як самого процесу навчання, так і його зовнішнього забезпечення неможливе без діяльності управлінського процесу усіх рівнів. Ці три ланки і утворюють, власне, «особливий склад» системи освіти, який здійснює процес навчання і є провідником певної освітньої політики, що забезпечує розвиток і функціонування самої освіти. Саме тому професорсько-викладацький склад кафедри приділяє велику увагу вдосконаленню форм і методів своєї роботи.

Обговорення доповідей на семінарі сприяє подальшому збагаченню форм і змісту діяльності кафедри як загальнонаукової базової, соціогуманітарної структури університету, підготовці навчальних програм, методичних порад і планів семінарських занять та здійсненню продуманої політики по підготовці кадрів викладачів вузу.

В.М. Половець, завідувач
кафедри українознавства і політології

ЧАСТИНА I

МЕТОДИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

В.М.Половець,
професор

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Доповідь присвячена історичному аспекту теоретичної і методологічної проблеми дослідження соціалізації особистості. Проаналізовано окремі цивілізаційні виміри суспільних трансформацій. Запропоновано низку аналітичних підходів, які будуються на принципах міждисциплінарності, відходу від лінійної історії та впровадження багатовимірних моделей суспільного розвитку особистості.

Постановка проблеми. Більшість дослідників визначеної проблеми вважають, що **соціалізація** – це процес засвоєння людиною певної системи знань, норм і цінностей, які дозволяють їй функціонувати як повноправному члену суспільства; включає як цілеспрямований вплив на особистість (виховання), так і стихійні, спонтанні процеси, які впливають на її формування. **Особистість** або особа – це конкретна людина з особливостями свого характеру, освіти, культури, поведінки тощо. Така дефініція відповідає офіційній науковій парадигмі (1). В цілому ж проблема пов'язана з вихованням і суспільством.

Як відомо, соціальна суть яскраво виявляється в ідеях, теоріях виховання, що їх запроваджує кожна історична епоха і кожна соціальна система. Водночас заслуговує на увагу, що вихованню людини завжди відводилася першочергова роль як одній з головних умов відтворення і збереження суспільства, найскладнішими чинниками якого були „мистецтво управління і мистецтво виховання” (2).

Історія свідчить, що на переломних етапах суспільного життя проблема виховання в широкому соціальному значенні стає особливо актуальною і до неї звертаються представники різних наук. Це особливо характерно і для сучасної України, коли необхідно вирішувати основні питання щодо створення нової методології, світоглядної основи виховання особистості, такої методологічної бази особистісно спрямованої системи виховання, яка б відповідала інтересам суспільства в цілому і людини зокрема. На наш погляд, для цього необхідно дедалі глибше вивчати і переосмислювати все історико-філософське, теоретичне надбання мислителів минулого, досвід попередніх епох і практику сучасної суспільної думки. Лише досягнувши це справжнє джерело мудрості, можна відтворити цілісний образ виховної ідеї, знайти ті відповідні моменти, від яких слід рухатися далі (3).

Виміри суспільних трансформацій. Важлива роль у відтворенні виховної ідеї належить педагогіці. Як одна з найдавніших наук, педагогіка виникла внаслідок історико-філософського осмислення суспільної функції виховання, поєднавши в собі ідеї виховання, висловлені Платоном, Арістотелем, Локком, Руссо, Кантом, Сквородою, а також попередніх суспільних систем. Заслуговує на увагу, що в XIX-XX ст. вітчизняна педагогічна наука розглядала педагогіку в широкому розумінні діяльності суспільств щодо передачі соціального досвіду. Такий підхід приводив до того, що педагогіка перебирала на себе функції інших наук з проблем освіти. Водночас здійснення виховання за відсутності загально-теоретичної бази і широкого історико-філософського осмислення значно ускладнювалося. Дослідити багатогранні аспекти освіти, виховання як соціального явища лише засобами і методами педагогіки стало неможливо (4).

Видатний педагог В.Розанов ще наприкінці XIX ст. наголошував, що маючи дидактику, педагогіку як теорію певного режиму чи мистецтва, ми не маємо того, що називається філософією освіти і виховання, а без цього неможливо зрозуміти виховання в контексті інших культурних факторів і рис людської природи. Відсутністю глибокого історико-філософського осмислення освітньої справи В.Розанов пояснював безплідність педагогіки у вихованні нової, високодуховної людини (5). Суперечність між затратами зусиль педагогів, учнів, студентів, інших суб'єктів освіти та всього суспільства і недосконалим кінцевим результатом – особистістю, що не задовольняє потреби суспільного розвитку, існує, як зазначають дослідники, і тепер (6). Вирішення цієї проблеми можливе лише спільними зусиллями представників різних наук і в першу чергу – філософів, істориків, соціологів, політологів, правознавців і педагогів, спрямованими на виховання як важливий суспільний феномен.

Звернення до роздумів, які, не зупиняючись на сьогоденних потребах, спрямовуються у глибинну, вічну, нетлінну суть предмета, стосуються сутності життя суспільства, його значення в житті людини має, на думку С.Франка, не лише теоретичне, а й практичне значення (7). Отже, до роздумів, спрямованих у глибину суті предмета.

Процес соціалізації носить дуалістичний характер. У першому випадку він детермінується системою матеріального виробництва, а в другому – іманентним духовним процесом. Система матеріального виробництва опосередковано діє на індивіда і в його духовному розвитку. Тобто соціалізація індивіда як духовний процес відображає: а) загальну історію розвитку цивілізації; б) іманентну історію розвитку духовності; в) конкретну історію розвитку соціалізації як духовного явища в ту чи іншу епоху.

Духовна соціалізація поширюється на всі рівні людства: індивіда, роду, виду (соціуму) і на всіх цих рівнях людина повинна засвоїти попередню історію розвитку людства. Щоб охарактеризувати історичний процес розвитку, потрібно розглядати загальну

спрямованість, а також початок самого процесу його етапів, „механізм” переходу від одного до іншого, специфіку, наступність і спрямованість розвитку в цілому та його етапів зокрема.

Діалектика історичного розвитку така, наголошував К.Юнг, що „колесо історії не можна повернути назад, і крок людства до духовного, початок якого покладено ще первісними, не можна заперечувати” (8). Духовність невіддільна від людини як суб’єкта діяльності. Діалектична єдність дає змогу фіксувати духовність індивіда, духовність роду, духовність соціуму. Кожний з цих типів духовності має свою специфіку, яка відрізняє їх один від одного, але об’єднуючим виступає духовний досвід. Соціологізуюча функція духовного досвіду полягає в забезпеченні спадкоємного зв’язку всіх поколінь людей, духовного єднання кожної людини – одного з одним і всіх разом.

Щоб зрозуміти соціалізацію особистості з точки зору історії, треба мати на увазі таку обставину, на яку звернув увагу В.О.Ключевський. У своєму „Курсі російської історії” він зазначав, що „історичне вивчення відправляєтьс я не від історичного явища, а від особистого кругозору вивчаючого, тобто не від досліджуваного об’єкта, а від вивчаючого суб’єкта”, „мета – вивчення походження і розвитку тих відносин (інтересів, ідей...), якими живе людина” (9).

На думку істориків, система духовних відносин, через яку здійснюється духовна соціалізація, містить у собі: а) духовне виробництво, б) духовне споживання, в) обмін духовними цінностями, г) розподіл духовних цінностей. Усе це реалізується через суспільну свідомість у цілому.

На рівні індивіда – свідомість індивідуальна, на рівні роду – колективна, а на рівні виду (соціуму) – загальна, суспільна.

Духовне виробництво – процес відтворення людини як духовної сутності, діяльність, спрямована на створення всієї структури суспільної свідомості.

Духовне спілкування – процес, у ході якого відбувається взаємообмін суб’єктів духовного виробництва набутиим досвідом.

Духовні потреби – система діяльності людей, заснована на свободі і творчості, яка забезпечує функціонування соціалізації як духовного процесу.

Духовний розподіл – процес діяльності суб’єктів духовного виробництва по практичній реалізації духовного досвіду.

Основна суперечність соціалізації як духовного процесу – між досягнутим рівнем духовного виробництва і ступенем реалізації духовного спілкування, споживання і розподілу духовних норм і цінностей, загалом духовного досвіду (10).

Кожне наступне покоління вступає в духовне життя, у духовний світ предметів і відносин, знаків і символів, створених попередніми поколіннями. Соціалізація індивіда, його історія, пов’язані з вихованням духовних цінностей, засвоєних і культивованих певним суспільством. Водночас кожна людина, засвоюючи духовні здобутки, впливає на них,

сприяючи соціалізації індивіда на всіх його рівнях. Соціалізація особистості пов'язана з певними періодами в житті людини, періодами, що відображають усі аспекти історичного минулого, починаючи з епохи палеоліту і закінчуючи сучасним суспільством.

Первісне суспільство. Носієм духовного досвіду тут були рід, громада, а сам духовний досвід був синкретичний (нерозвинений), характерний для початкового суспільства. Духовна нерозвиненість первісного індивіда полягала не в його єдності з родом, а в нерозвиненості самого духовного досвіду, який не забезпечував розвитку духовного багатства індивідуальності.

Вирішальну роль у соціалізації первісного суспільства, як першої форми людського співжиття, відіграла праця, знаряддя праці та мова – засіб спілкування у процесі праці. Поступово на зміну первісному стаду епохи палеоліту прийшла матріархальна родова община. Основним осередком суспільства став рід – група кровних родичів, що вела своє походження від спільних жіночих предків. Родові общини об'єднувалися в племена, з утворенням яких оформився родоплемінний первіснообщинний лад, що ґрунтувався на спільній власності на засоби виробництва і зрівняльному розподілі наслідків праці.

Нерозчленовану цілісність рід являв собою не тільки у становленні до його індивідів і зв'язків між ними, а насамперед у ставленні до суспільного досвіду. За цілісного ставлення до накопиченого досвіду він зміг забезпечувати своє існування і духовний розвиток, хоча й однобічний, кожного свого індивідуума.

Важливим чинником подальшого процесу духовної соціалізації особистості був високий ступінь її активності в усіх сферах життя. Тепер процес соціалізації став пов'язаний з формуванням, розвитком і усвідомленням відповідальності особи перед родоплемінним первіснообщинним ладом. Без такого усвідомлення важко уявити сам процес формування соціалізації, яка визначала поступове духовне визрівання індивіда.

Античне суспільство. У працях античних авторів – Геродота, Таціта, Фулідіда, Лівія, Страбона та ін. простежується спроба критичного осмислення проблем соціалізації особистості. Вони стверджували, що гармонійність і цілісність індивіда розвивалася в сфері духовного виробництва і спілкування. Свідченням цього стало зародження філософського мислення в його класичному варіанті. Людина, звільняючись від міфологічної свідомості, почала уявляти свій індивідуальний і духовний світ, відмінний від попереднього. З'являється уособлена самосвідомість суб'єкта і вона існує в ньому самому як індивідуальність.

Духовний досвід набуває в цьому суспільстві персоніфікованих рис, а реалізація його здійснюється через призму класових інтересів. Важливим чинником духовної соціалізації став високий ступінь активності в духовних сферах життя. Тепер історичний процес духовної соціалізації був пов'язаний з формуванням, розвитком і усвідомленням духовної

відповідальності перед суспільством. Без формування такого усвідомлення важко уявити сам процес соціалізації, яка визначає поступове духовне визрівання індивіда.

Доба Середньовіччя. Становий поділ був головним чинником духовної соціалізації. Відносини особистої залежності визначали розвиток і нагромадження духовного досвіду і ставлення до нього різних прошарків суспільства. Витоки української соціалізації особистості пов'язані з Княжою добою, з творами праукраїнських істориків. У Київській, а згодом Галицько-Волинській і Литовсько-Руській державах зароджувалося і формувалося дбайливе, відповідальне і бережливе ставлення до історичної пам'яті. Традиції залучення джерел з давньоукраїнського суспільства дістали логічне продовження і збагачення в козацько-гетьманській державі. Суспільство, побудоване на козацько-звичаєвому праві, виховувалося не тільки на найважливіших історичних подіях, а й ув'язувало їх з віддаленим минулим.

Епоха Просвітництва справила великий вплив на розвиток історичних знань, збагачення їх джерел в Україні та використання у виховних цілях. Велику роль у підготовці українських просвітників і мислителів відіграли Львівський, Київський, Харківський, Чергінівський колегіуми, Острозька та Києво-Могилянська академії, в яких особлива увага приділялася вихованню особистості. Києво-Могилянську академію вважають колыскою розвитку української науки. У цьому навчальному закладі працювали Ф.Прокопович, С.Калиновський, Ф.Соколовський, які посилаючись на античних авторів Фукідіда, Геродота, Анаксимена, Аврелія, історика епохи Відродження Лукіана, зверталися до польських хронік М.Поляка, М.Стрийковського, М.Кромера, літописів Київської Русі, в т.ч. „Повчання Володимира Мономаха дітям”, історичних повістей, релігійно-повчальних творів, формували високі виховні ідеали.

Якісно нове сприйняття історичної дійсності порівняно з Середньовіччям являє собою **Доба Відродження**. Відбулися зміни в світоглядних засадах – антропоцентризм став вихідним пунктом світоглядних конструктів. Місце Бога як основи усього суцього зайняла людина. Природа розглядалася як цілісна, гармонійна система, що включає в себе людину та є об'єктом впливу з боку особистості відповідно до її потреб і інтересів. Наукові досягнення XV-XVI ст. – початок книгодрукування, винаходи в царині механіки, оптики, нові технологічні процеси – все сприяло формуванню нового мислення, більш раціоналізованого, позбавленого релігійного догматизму та християнської схоластики.

Географічні відкриття розширили просторові уявлення про світ, сама концепція простору історизувалася. Секуляризація життєвої практики людей відкрила нові пізнавальні обрії в осягненні історичного досвіду людства. Сучасна цивілізація завдячує епосі Відродження радикальним переосмисленням категорії часу історичного. Час стає віддзеркаленням динаміки історичного розвитку.

Новий етап у розвитку суспільства. Розпочався з другої половини XVII ст. Виникла станова форма духовної соціалізації. Основною умовою соціалізації як духовного прогресу став капітал. На ранній стадії капіталізму духовна соціалізація була суперечливою і непослідовною. Духовний розквіт наступив для того, хто мав для цього матеріальні статки.

Натуралістичний історизм XVII ст., який отримали в спадок просвітителі, ліг в підґрунтя їхніх теоретичних пошуків, спрямованих на створення нової картини історії людства, що базувалася на раціональних засадах і вписувалася в прогресистську модель природного і соціального поступу. Головною метою роздумів просвітителів про історію стала критика її з позицій розуму.

У XVIII ст. історики почали відтворювати нову картину історії людства, більш повну та аргументовану джерельною базою. Традиційне розуміння соціалізації в цей період зводилося до простої схеми: людині об'єктивно протистоїть реальність – природа і суспільство, тобто світ культури з соціальними зв'язками, стосунками, соціальними ролями й інститутами, моральними нормами, ідеалами, тощо. Людина мусила їх пізнати й засвоїти, а відтак – інтегруватися в конкретну соціальну систему, стати особистістю певного типу, ідеал якої заздалегідь кимось визначений. Як наслідок такого підходу до процесу соціалізації особистості – суб'єктивне, механістичне трактування ролі соціальних факторів, соціального середовища.

Розвиток науки в XIX ст. дав можливість стверджувати, що особистість від початку і до кінця – продукт соціальний. Тоді постало питання – що таке особистість, де, як, коли і чому відбуваються ті зміни, які приводять до появи особистості. З'ясувалося, що людський індивід – це єство матеріальне (біологічне), а особистість – продукт соціальний. Оскільки біологічне і соціальне – зовсім різні феномени, то з'явилася потреба знайти те середовище, де виникає і формується особистість. Учені дійшли висновку, що такою є практика, предметно-діяльне, активне функціонування людського індивіда як біологічної істоти у сфері соціально-економічних і культурних зв'язків. Це і стало тією реальністю, яка одночасно виступала як матеріальна і духовна, як тотожність ідеального і реального. Людина як особистість реально формується в соціальному і предметному світі людської культури.

Кожна людина проходить свою індивідуально-неповторну еволюцію, закріплюючи в свідомості досвід минулого культурно-історичного розвитку, загальнолюдських цінностей, а разом з тим вносить у цей досвід щось своє, нове і в цьому розумінні людина неповторна й унікальна як особистість. Суть природи соціалізації полягає в тому, що це не пасивний індивідуально-психологічний акт засвоєння людиною світу людського буття, а цілком об'єктивний процес залучення до предметно-практичної та духовної діяльності.

Задовго до того, як людина з'являється на світ, існують такі поняття: суспільство, держава, норми, цінності, ідеали, освіта, виховання тощо. Тому не конкретна особа стала носієм соціалізації, а суспільство

в цілому. Тільки в ньому і за допомогою його відбувається соціалізація людини.

Помітним внеском у дослідженні теоретичних і методологічних проблем соціалізації особистості стали праці істориків М.Костомарова, П.Куліша, О.Лазаревського, М.Іванишева, В.Антоновича, В.Іконнікова, І.Франка, М.Грушевського, Д.Яворницького, Д.Багалія, М.Василенка та ін. Великий ідейний вплив на формування витоків української соціалізації особистості справила творчість Т.Шевченка.

Новітня доба. Розглядається як вищий стан духовної соціалізації творчих здібностей індивіда в рамках демократичної свободи. У суспільстві повнота (цілісність) життя індивіда вимірюється ступенем розвиненості духовно значущого змісту його соціокультурної діяльності.

Історія розвитку сучасної цивілізації відображає процес становлення індивіда як духовної сутності. Людський вимір історії соціокультурного розвитку індивіда є показником соціалізації його особисто, роду і суспільства в цілому.

Різно зростає роль і світоглядне значення соціальних і гуманітарних наук, які допомагають зробити більш зрозумілим зміст нашого життя і слугують важливим обґрунтуванням програм соціальних, політичних та економічних трансформацій, визначають їхню провідну роль у сфері людського знання.

Важливу роль в соціалізації особистості на сучасному етапі відіграє **історична свідомість**. Вона є ваговою складовою соціальної мотивації, спонукою до діяльності. Знання історичних процесів збагачує уявний світ людини. Особистість, маючи історичні знання, може здійснювати перспективний і ретроспективний аналіз, робити порівняння з сьогоденням, підносити не над обмеженістю індивідуального досвіду. „Якби для окремої людини не існувало шляхів залучення до історичного досвіду, – писав М.Бердяєв, - то якою жалюгідною, спорожнілою і немічною вона була” (11).

Життя кожної людини обмежене **історичним часом**. Уже фактом своєї появи на світ вона опиняється в певному історичному середовищі, яке формує її особистість, але не тільки безпосередня реальність впливає на свідомість і психіку людини. Сила і стійкість особистості розвивається й на основі історичної пам'яті попередніх поколінь і всього народу.

Історична пам'ять – це історичні знання, які формують історичну свідомість, але це не просто знання того, що було, це – розуміння минулого, його причетності до сучасного й майбутнього. К.Ясперс писав: „Так само, як я бачу цілісність минулого, я пізнаю й сучасне. Чим глибших шарів я досягаю в минулому, тим інтенсивніше беру я участь у перебігу подій теперішнього й майбутнього” (12).

Історична свідомість перебуває в безпосередньому зв'язку з психологічними властивостями людини, які стосуються станів або процесів, що локалізуються лише в її душі й зумовлені особливостями психіки.

Формування історичної свідомості на теренах демократичної України, як показує досвід, можливе лише на основі правдивого висвітлення її історії, а історична свідомість дає громадянину можливість збагнути свою роль тільки у контексті історичного часу. Історична свідомість українського громадянина – це почуття патріотизму, яке спирається на знання й глибоку повагу до України, її історії, минулих звершень, багатовікової культури й народних традицій, рідної мови та природного середовища. Отже, історична свідомість особистості – це синтез історичного досвіду, уроків історії та наукового прогнозу майбутнього.

Разом з тим для професійного історика сучасна історія України (після 1991 р.) містить низку проблем методологічного характеру, які впливають як на саму історію, так і соціалізацію особистості. Основною з них є осмислення сучасної історії. Річ в тім, що історик, як правило, має справу з минулим, завершеним, а його зв'язок з сучасністю є вже опосередкованим. Ця опосередкованість не може виявлятися голосом безпосередніх учасників подій, що є об'єктом уваги істориків, вихованих на ідеях поступального розвитку, чи „перетікання” одних суспільних форм в інші. Події і явища сучасної історії не структуруються в ієрархічні пізнавальні схеми, вироблені ще в ХІХ ст.

По-перше. Виникає конфлікт із джерелами, „матеріалом”, який потребує визнання наявності суспільних структур і явищ, що існують в єдиному просторі, але функціонально належать до різних часових вимірів. Історики звикли до лінійної картини світу, а дискретність (роздільність) процесів і явищ сучасної історії являють собою інтелектуальний виклик. Як зазначає Г.В.Касьянов „Україна з її сучасною історією є одним із найпоказовіших прикладів – це країна, де в селянській хаті з побутовим укладом ХVІІІ ст. можна побачити телевізор „Панасонік”, де поряд із підприємством із упровадженням біотехнологій існує натуральне господарство, де біля міських багатоповерхівок можна побачити городи. Саме тут можна знайти суспільні шари, які в культурному сенсі одночасно перебувають у декількох часових вимірах, а ментальна карта представляє надзвичайне розмаїття соціально-психологічних укладів і часових зон” (13).

По-друге – термінологія. Для історика важливе використання термінів і категорій, за допомогою яких він аналізує події і явища та робить висновки, узагальнення. Домінуюча тенденція в сучасній українській історіографії – це подання історії України 1991 – 2006 рр. у рамках і термінах національної історії. Тому виникає потреба введення в науковий обіг понять і категорій, які ще не усталилися в історіографічній практиці.

По-третє. Міждисциплінарність. Сучасні умови вимагають від історика звертатися за допомогою до суміжних дисциплін (соціальної філософії, психології, політології, соціології, соціолінгвістики, соціальної антропології), які самі перебувають у стані формування категоріального апарату.

Так, для науковців залишається проблематичним визначення українського суспільства доби після 1991 р. Серед основних є термін з префіксом „пост” (пострадянське, посткомуністичне, постколоніальне), але всі вони містять наголос на політичній, ідеологічній стороні проблеми. Тут більше висвітлюється результат попередніх суспільно-політичних процесів, а історик потрібен напрямок руху і відстань між висхідним і кінцевим результатом. Він намагається обов'язково позбутися як ідеологічного, так і політичного впливу.

Окремі дослідники наполягають на терміні „перехідне суспільство”. Таке визначення дає можливість осягнути зміст і суть подій, що відбуваються в певних часових умовах, але знову ж таки окреслює собою незавершеність, нестабільність, суперечливість суспільних процесів. Для історика залишається проблематичним, як і для інших науковців, визначення в його класовому розумінні (сама дефініція).

По-четверте. Хронологія. Коли починається сучасна історія України? 1991 р. не може бути межею у зв'язку зі збігом випадковостей, зіткнення групових інтересів, врешті, просто абсурдності. Тому 1991 р., попри всі формальні ознаки поділу на „до” і „після”, є для історичного дослідження доволі умовною віхою в загальній історії України. Хоча для інших наук твердження про те, що після 1996 р. Україна з об'єкта перетворюється в суб'єкт національно-державних відносин, має аксіоматичний характер.

По-п'яте. Інформаційна перенасиченість. Історики завжди нарікають на брак джерел або обмежений доступ до них. Дослідник сучасної історії має справу з надміром найрізноманітніших джерел, перебуванням архівної бази в стані перманентного впорядкування, постійною потребою у версифікації фактів, особливо, коли кожен із сучасників пам'ятає їх у свій спосіб і передає на власне бачення (14).

Звичайно, готових рецептів для вирішення визначення проблем не існує. Вони мають долатися фаховим рівнем науковця, необхідністю пошуків міждисциплінарних методів і підходів до вирішення поставленої проблеми, а також розробкою державних заходів, спрямованих на інформаційне забезпечення науки.

Відхід від лінійної історії і запровадження аналітичних вимірів та принципів **міждисциплінарності** дає можливість простежити особливості формування сучасного суспільного розвитку особистості, визначити чинники, які на неї впливають. Найбільша проблема тут – **інституційні зрушення в українському суспільстві**, яке перебуває в стані постійної перебудови та супроводжується негативними процесами. До таких процесів належать постійна боротьба між гілками влади, самодостатність, а то й свавілля державної бюрократії, критичне відчуження громадян від держави.

Україні вдалося побудувати **ієрархію державних інститутів**, але їх функціональність та ефективність залишається проблематичною. Державні інституції є, але вони працюють самі на себе і їх компетентності вистачає лише на забезпечення діяльності самої державної машини.

Збудовано **державу як інститут легітимного насильства**, але не забезпечено паралельного творення громадянського суспільства, яке залишається в ембріональному стані. Трансформувати громадянські структури попередньої доби (профспілки тощо) не вдалося, а утворені нові залишаються маловпливовими, дрібними і не набули загальноукраїнського характеру.

У запропонованих національних і державницьких проектах тріада „**держава – суспільство – особистість**” основна увага зосереджена на перших двох складових і повністю ігнорується третя, за виключенням того, коли на виборах політичні інтереси вимагають риторики, скерованої на інтереси „середнього українця” (15). Більше того, аналізуючи тенденції і розвиток гуманітарної сфери українського суспільства упродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст., приходиш до висновку, що наша країна потрапила у розряд держав з високим рівнем бідності, а частина громадян, змушених займатися трудовою діяльністю у тіньовому секторі економіки, перейшла критичну межу в 40%, що дає підстави говорити про всенародну тіньову економіку (16).

Важливу роль в соціалізації особистості відіграє **освіта і наука, культура, система охорони здоров'я та соціального забезпечення**. На жаль, з проголошенням незалежності вони потрапили в стан системної кризи, яка триває і зараз, а держава переважно імітує реформи в цих сферах, обмежуючись ухваленням програм, жодну з яких не виконано. Відбувається неухильне падіння якості освіти, „вимивання” і старіння кваліфікованих викладацьких кадрів, занепад матеріально-технічної бази освіти, її хронічне недофінансування (при зазначеному в освітньому законодавстві 10% валового національного доходу на освіту впродовж 1990-х років вдалося досягти 5,3 % і лише в 2005 р. понад 6 %. (17).

Успадкувавши від радянського ладу потужну освітню систему, влада будує своє ставлення до освіти по так званому залишковому принципу. У влади досі не має розуміння того, що освіта є стратегічно важливою галуззю інвестицій, які приносять як фізичний, так і соціальний капітал, що вона перетворюється на головну передумову успішного матеріального виробництва, яке дедалі більше стає виробництвом розумовим, що якісна і доступна освіта в інформаційному суспільстві перетворюється на чинник національної безпеки. Передвиборчі обіцянки політичних партій і блоків стосовно освіти яскраво засвідчують цю культурну та суспільну злиденність українського політичного істеблшменту, якість якого і є наслідком якості освітньої системи.

Соціалізація особистості пов'язана з правами людини. Усі міжнародні моніторингові організації одноголосно визнають стан справ із правами людини в Україні як незадовільний. Відомо, що в радянській ієрархії існували структури, які за умов лояльності до офіційної ідеології давали можливість захисту прав людини. В сучасній Україні окремих індивід опинився сам на сам зі свавіллям держави, до якої він номінально має бути лояльним. При цьому держава не лише не гарантує

індивідові захисту від асоціальних елементів, але й сама являє для нього постійну загрозу – не випадково за результатами соціологічних опитувань про довіру до міліції (кількість якої на кінець 1990-х років сягнула кількості збройних сил) частка респондентів не перевищувала 2,6 %. Це ж стосується прокуратури та судів (18).

Цивілізаційний вимір сучасного українського суспільства визначає рівень соціалізації особистості. Якщо марксистська парадигма виміряє історію соціально-економічними формаціями, то цивілізаційна поділяє її на доаграрну, аграрну, індустріальну та постіндустріальну. Як уже зазначалося, для сучасної України характерна суміш цивілізаційних форм. Звичайно, домінують постіндустріальні тенденції, але значна кількість населення перебуває на межі аграрного та індустріального суспільства, що впливає на виховні процеси особистості.

У контексті зазначеного наголосимо, що постіндустріальну епоху, яку ще називають транснаціональною або епохою глобалізму, в яку вступила наша держава, вчені пов'язують з сучасним етапом формування української нації. Зазначимо, що побудова нації зазвичай збігається з потребами побудови індустріального суспільства.

Серед українського політикума і навіть вчених все частіше звучить афоризм Массімо Д'Ансельмо, діяча італійського Рісорджименто (рух за звільнення від іноземного панування і об'єднання у XVIII ст.): „Італію ми створили. Час творити італійців” є нагальним девізом для сучасної України. Усі 16 років серед інтелектуалів точиться дискусія щодо спрямованості сучасного етапу формування української нації (19). Побудова нації, як правило, збігається з потребами побудови індустріального суспільства, з процесом становлення національної держави, потребує внутрішньої політичної, економічної, культурної і соціальної стабільності та мобільності.

В Україні упродовж десятиліття точиться дискусія щодо політичної (громадянської) та етнічної української нації. Творення політичної нації, яка об'єднує людей за громадянським принципом, ускладнюється цілим рядом чинників: браком стратегії в правлячих еліт, необхідності виведення на належний рівень титульної нації, яка мала б виконувати роль „ядра” у формуванні політичної (громадянської) нації, фактичним перебуванням значної частини цієї титульної нації в культурно-часовому вимірі аграрного суспільства. Ця дискусія опосередкована до соціалізації особистості, бо з нею пов'язано становлення і виховання людини в умовах сучасних суспільних відносин та державних гуманітарних формувань.

Якщо „українізація етнічних українців” під протекторатом держави фактично відбулася й „українська висока культура”, принаймні формально має статус держави, то „український проект”, - як вважає Г.Касьяненко, - у форматі творення політичної (громадянської) нації – поки що залишається проектом” (20). Етнічна українська нація має політичний дах у вигляді держави, чого не можна сказати про націю політичну (громадянську). Наочним свідченням цієї проблеми стали президентські

вибори 2004 р. та парламентські вибори 2006 р. Саме тут негаразди з формуванням політичної нації проявилися в усій повноті – аж до виникнення „федералізації” України. Усе це свідчить про необхідність ґрунтовних наукових досліджень, позбавлених політичної та ідеологічної кон'юнктури.

Висновки. Таким чином, кожному періоду розвитку суспільства властиве бачення попередньої культурно-історичної епохи. Кожна історична епоха закінчувала собою час тривалих пошуків оптимальної форми виховання досконалої особистості і водночас адекватної теоретичної форми відображення цього процесу в суспільній свідомості. Нескінченний суспільний прогрес відкривав нові горизонти багатоманітних форм і принципів реалізації виховних ідей. Разом з тим історія свідчить, що суб'єкт виховання врешті-решт лише завдяки власним зусиллям стає особистістю, а мистецтво вихователя полягає в тому, щоб спрямувати і вміло регулювати цю діяльність.

Завдання полягає в тому, щоб на основі історичного досвіду суспільної думки виробити сучасний, ефективний спосіб розуміння самої природи соціалізації особистості. Пошуки форм і методів вирішення цієї складної проблеми мають здійснюватися вченими суміжних суспільствознавчих дисциплін, які спільними зусиллями мають виробити методологію визначеної проблеми, адекватну завданням предмету пізнання.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.; Ірпінь: ІТФ „Перун”, 2001. – С. 685, 1164.
2. Нариси історії українського шкільництва (1905–1933). Навчальний посібник. – К.: Заповіт, 1996. – С. 126.
3. Педагогічна соціологія. Навчальний посібник. – Тернопіль, 1998. – С. 4.
4. Там само. – С. 5.
5. Розанов В. Сумерки просвещения. – М.: Республика, 1992. – С. 601.
6. Болгаріна В.С., Шимановський М.М. Соціальна зумовленість взаємозв'язку педагогіки та соціології // Педагогічна соціологія. Навчальний посібник. – Тернопіль, 1998. – С. 5.
7. Франк С.Л. Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – С. 17.
8. Юнг К.Г. Проблема души нашего времени. – М., 1994. – С. 68.
9. Ключевский В.О. Курс русской истории: В 9-ти т. – М., 1987. – Т. 6. – С. 90.
10. Див.: Афонов А.П. Єдність історичного і логічного в процесі соціалізації як духовного явища // Мультиверсум. Філософський альманах. Випуск 31. – К., 2002. – С. 168.
11. Бердяев Н.А. Смысл истории. – М., 1990. – С. 17.

12. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С. 76.
13. Касьянов Г.В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування // Український історичний журнал. – 2005. - №1 . – С. 5.
14. Див.: там само. – С. 7.
15. Там само. – С. 9.
16. Там само. – С. 10.
17. Див.: там само.
18. Панін Н. Українське суспільство 1994 – 2005. Соціологічний моніторинг. – К., 2005. – С. 50-51.
19. Касьянов Г.В. Вказана праця. – С. 13.
20. Там само. – С. 14.

*М. М.Острячко,
доцент*

УКРАЇНЬСКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ У МЕТОДИЧНІЙ СХЕМІ ОКРЕМИХ ТЕМ ПОЛІТОЛОГІЇ

За останні роки одне з чільних місць на сторінках вітчизняних наукових, і дуже часто масових, періодичних видань навіть місцевого значення займає проблема української національної ідеї. І це не випадково. У цій проблемі відтворюються дуже важливі питання українського державотворення, поєднуються, зокрема, ідеологічні і соціальні, політологічні засади, щось дуже довгого процесу становлення державності України. Говорити про якийсь принциповий злам у дослідженні цієї проблеми, мабуть, ще зарано. І науковцям з багатьох споріднених дисциплін необхідно активно і результативно працювати, щоб розкрити глибокий зміст, який криється у терміні „національна ідея”. При вивченні перших тем політології, де це доцільно, ми підкреслюємо, що поняття „ідея” виникло ще з часів античності. Адже одним із перших термін „ідея”, як відомо, використав Демокрит. Він назвав ідеями свої тоді ще неподільні розумодосяжні атоми. Платон вкладав у це поняття достовірні, реальні й ідеальні сутності, що складають собою ідеальний світ. Дослідники хронологічно пішли далі і Г. Гегель визначив ідею як об’єктивну істину, яка завершує процес розвитку. К.Маркс вказав, що всі ідеї взяті із досвіду, незалежно від того, чи вони вірні, чи хибні, але вони є відображенням дійсності. Цей перелік можна продовжити. Але виникає закономірне запитання: у яких значеннях застосовували вислів національна, а в нашому випадку нині вже українська ідея. Як стверджує Василь Лісовий [7] вислів „національна ідея” застосовують у трьох основних значеннях:

- а) цим висловом позначають важливу для суспільства ідею будь-якого змісту, щодо якої існує згода більшості громадян, або ж таку, що здатна одержати підтримку більшості громадян; в обох випадках цю ідею розглядають як таку, що сприяє громадському єднанню;
- б) ідею нації;

в) особливості національної свідомості; з останнім пов'язане застосування цього вислову для позначення національного ідеалу („мрії”), призначення нації (зокрема її „місії” тощо).

Таким чином, національна ідея для конкретного народу проявляється у знанні своєї мови, культурних і духовних традицій, збереженні і примноженні пам'яті про своє минуле, характерних рис ментальності, економічних інтересів, територію, своєрідні способи добування засобів до життя. Національна ідея поєднує в собі визначальні прикметності народу і вимагає від нього для їхньої оборони та розвитку створення власної, ні від кого незалежної державної організації. Отже, національна ідея – це творець, захисник, відновлювач і будівничий державності народу, його дух свободи, вищий рівень самоусвідомлення, ознака інтелектуальної зрілості, його здатності впливати на формування позитивного для себе політичного міжнародного клімату.

Щоб проникнутись суттю цього питання у лекції і семінарських заняттях необхідно звертатись до давніх джерел свого історичного коріння. Численні археологічні знахідки в різних регіонах України свідчать про автохтонність українського народу на своїй етнічній території. Українська національна ідея формувалася під впливом різних факторів, залежала від усіх суспільних змін, вдосконалюючись у процесі розвитку самого суспільства. Про це свідчать залишки матеріальної і духовної культури слов'ян, складовою частиною якої є культура українців. Історичний досвід українського державотворення засвідчує, що від княжої доби і до нашого часу значні здобутки в усіх галузях суспільного життя досягнуто на основі національної ідеї. Вивчаючи тему „Розвиток політичної думки України IX–XX ст.” підкреслюємо, що поклав початок цій державній справі Володимир Великий, що запровадив християнство, створив національну школу, яка готувала національні кадри священиків, державних чиновників, правителів, учених. Продовжили його справу діти, і зокрема, Ярослав Мудрий. За його правління було засновано багато шкіл, переписувалися і перекладалися книги, створювалися бібліотеки, звичаєві права ставали усталеними юридичними нормами. Уважно слідкуючи за історичними подіями, ми послідовно зустрічаємо відомі імена державотворців-патріотів князя К.Острозького, гетьманів Б.Хмельницького, Д.Дорошенка, І.Мазепи, М.Грушевського, В.Винниченка і багато інших. Звичайно, кожного з них на звершення в ім'я України рухала ідея, головним змістом якої була мрія визволення свого народу від соціального, національного, економічного і духовного гніту, приниження і чужоземного поневолення. Велике значення для зростання і утвердження національної ідеї мало утворення нової політичної та військової еліти українського народу – Запорізької Січі. В Україні утворився численний стан військових людей, запорожців, національна свідомість яких розвивалась в державному напрямі. Збройно оборонятися від польських магнатів і татарських нападів, мати своє військо – це мрія про державу в державі, яку реалізували запорожці. Ця мрія завершилась у визвольній війні під проводом

Б.Хмельницького. Головні політичні постулати козацької держави створилися в другій половині XVI ст. на основі запровадження територіальної, полкової адміністрації в Україні.

Із багатьох гетьманів, після Б.Хмельницького, тільки П.Дорошенко, І.Мазепа, П.Орлик піднімалися до ідеї окремої, самостійної української держави. Інші творили субдержаву на рівні князівств, які підпорядковувались чужоземному монархові, який був один від одного не кращий. В цьому зумовлювалась наша національна біда, а більше національна трагедія. Одну з найперших спроб її оцінити і завершити була концепція Кирило-Мефодіївського братства, в основу якої була покладена ідея Миколи Костомарова. Про це одне з питань семінару „Розвиток політичної думки України XIX – поч. XX ст.“. Зокрема, у праці „Книга буття українського народу” знавець козацької історії побачив життя національної ідеї в слов’янстві та християнській моралі. Це фактично була перша політична формула, на яку працювали українські історики, ідеологи та політики. З кирило-мефодіївців вийшов Тарас Шевченко, який у своїх творах подав образ розіп’ятої російськими царями України. Він вніс в українську національну ідею емоційну силу, справедливий мотив помсти, аргументував рівноправність українців і росіян, що дає їм підстави мати свої окремі не лише культури, а й держави.

Їх послідовники орієнтувалися вже не на загальнослов’янські, а на загальноєвропейські демократизаційні явища, на соціальну і духовну спорідненість народів, на конституційне обмеження монархічної влади. Ідея федеративного облаштування суспільства цікавила і М.Драгоманова. Він вважав, що державний централізм не здатний вирішити національні проблеми, що він породжує бюрократизм і свавілля чиновників. У майбутньому, відмічав Драгоманов, суспільство прийде до адміністративної автономії і децентралізації. Цікаво, що необхідність автономії вчений мотивував бідняцьким становищем українського селянина. Він став творцем першої систематизованої політичної доктрини, займався конституційними, міжнародними, культурними і освітніми питаннями. І.Франко, наприклад, з особливою ненавистю критикував експлуататорську сутність капіталістичної держави, підкреслював необхідність ліквідації експлуатації людини людиною, досягнення справедливості і соціальної рівності.

Теоретичну базу для української національної ідеї І.Франко заклав у праці “Поza межами можливого”, де він стверджував, що “... синтезом усіх ідеальних змагань, будовою до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в’язаного і не обмежуваного ... життя і розвою нації. Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що і інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими “вселюдськими” фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації” [1].

Франко І. не був ортодоксальним реформатором, тому що реформатори, вважав він, не бажають ліквідувати експлуататорський лад, а тільки його вдосконалити. Але в творчості письменника важливе

місце займало національне питання, вирішення якого, на його думку, було неможливе без ліквідації соціального гноблення, а національне і соціальне звільнення Франко зв'язував з успіхами боротьби трудящих всієї Росії.

Не вдаючись до більш детального розгляду інтерпретації різних поглядів минулого, зазначимо, що в даному разі під ідеєю розуміється рух думки, як дії розуму, що формує певні уявлення, судження, погляди, видумки, розумодосяжні як ідеальна форма теоретичного знання. Для того, щоб збагнути якусь річ, необхідно осягнути її ідею. Тому стає закономірним і всеохоплюючим складне національне питання, формування доступної до розуміння, а в кінцевому випадку і реалізації національної ідеї, як твору історичного розвитку чи дії величезної кількості різноманітних факторів та явищ. Справа в тому, що національна ідея ніколи не існує поза історією, більше того, вона вічна і не створюється в одну мить. Національна ідея це складне утворення, яке народжується і живе багатоманітним складним життям і в своєму розвитку досить чутливо реагує на різні суспільно-економічні зміни. Знаменним і позитивним є те, що національна ідея в своїй суті і своїм змістом більше спрямована в майбутнє. Вона допомагає формувати його, спрямовувати зусилля народу на звершення в ім'я майбутнього своєї нації. Національна ідея, яка вчасно визначена, сформульована, програмно забезпечена і успішно здійснювана вселяє впевненість народу, додає сили і підносить його до рівня цивілізованих націй. Історія людства знає багато прикладів успішних формулювань національних ідей. Серед найбільш відомих: „Франція – це я”, „Німеччина вище всього”, „Третій Рим”. Багато народів навіть вставляли відповідні слова чи цілі вислови в національні гімни. Сьогодні можна виділити декілька стратегічних проблем, які побудовані на різних національних ідеях. Серед них:

1. Зовнішній інтернаціоналізм і внутрішній націоналізм як пріоритет національного (націоналізм) над територіальним (патріотизмом). Національна ідея виражає концепцію єдиного народу незалежно від місця його проживання і соціального статусу.

2. Внутрішній інтернаціоналізм при зовнішньому націоналізмі. Проголошується вірність ідеалам демократії, свободи, рівності рас, національностей і релігій, але всередині власної держави. Найбільш яскраво дану концепцію представляють США, які „збагатили” світ „Американською мрією”. Така концепція забезпечує швидко консолідацію нації і мобілізацію ресурсів перед зовнішньою загрозою. Вона показала свою ефективність у ХХ столітті, але виявилась не готовою до таких викликів ХХІ століття, як глобалізація економіки і міжнародний тероризм.

3. Регіональний інтернаціоналізм при зовнішньому націоналізмі. Ідея Сполучених Штатів Європи чи Європейського Союзу. Національні ідеї старих європейських демократій трансформуються в національну ідею об'єднаної Європи.

Таким чином, національна ідея - це договір між громадянином і державою про спільні зобов'язання і гарантії, принципи особистого і суспільного життя, етичну платформу, яка дозволяє людині зараховувати себе до певної нації, пишатися цим і передати ці почуття нащадкам.

Можна з впевненістю стверджувати, що національна ідея, як правило, спрямована в майбутнє. Коли вона продумано сформульована і рішуче, наполегливо, як кажуть, всім народом успішно здійснювана, вона додає сили, підносить народ. Тому національна ідея не може бути абстрактною, її зміст має бути конкретним, зрозумілим для всіх поколінь як і тих, які жили в минулому, так і тих, які діють, працюють і живуть сьогодні. Доцільно вказати, що в основі всіх негативних явищ і процесів в Україні часів незалежності лежить українська невизначеність. Ми і до сьогодні ще не усвідомили себе суб'єктом історичного буття, як єдиного повноправного носія національно-державного визначення.

Як об'єкт політики національні відносини в більшій мірі регулюються через політичну культуру суспільства і її складову – культуру міжнаціонального спілкування. Така культура зорієнтована на створення між групами різних національностей відносин доброзичливості, тактовності і упередженості у спілкуванні, недопущенні у національних відносинах проявів національного чванства і національного егоїзму.

Рівень культури міжнаціонального спілкування багато в чому обумовлений рівнем загальної політичної і духовної підготовки суспільства, інформованості людей, глибиною засвоєння ними основ теорії нації і національних відносин, які були і надовго залишаються об'єктом політики. Це є історична закономірність. І на етапі проголошення незалежності у нас як раз національна ідея спрацювала, і саме ця ідея в умовах державності, а скоріше її вибудови мала б ще більше працювати, об'єднувати. Але в повному об'ємі цього не сталося, чиновники її не прийняли, будемо вважати не зрозуміли. Сп'янілі від перемоги, наші лідери втратили відчуття реальності, а ще з перших президентських виборів українська політична еліта почала розвалюватися, що, можливо, і дало підстави заявити президенту, що українська національна ідея не спрацювала. Справа в тому, що носіями національної ідеї стали демократичні партії та громадські організації, які не були підтримані всіма урядовими структурами, що були зайняті питаннями боротьби за зміцнення влади і запровадження української мови. Хоча відомо, що без мови не буде і державності. Українська мова для України ніколи не була тільки засобом спілкування, збереження фольклорних та літературних цінностей, творення філософсько-духовного коду нації. Вона була і, мабуть, постійно залишатиметься політичною зброєю народу, кореневищем його державності.

Історичний досвід українського державотворення засвідчує, що від княжої доби і до нашого часу значні здобутки в усіх галузях суспільного життя, й насамперед здобуття незалежності України як держави, також досягнуто на основі національної ідеї. Слід нагадати, що в Україні національна ідея об'єднувала майже всі політичні сили, які поділяли думку про національну державу як суверенну волю народу, а не окремого класу або соціального прошарку. З огляду на сказане вище, в Україні утвердилося в свідомості розуміння, що національна держава повинна бути виразником інтересів усього народу, всіх верств населення

і що вона повинна стати в майбутньому гарантом політичної злагоди в суспільстві. Зародок української національної ідеї формувався у спогадах про козацьку державу та в місцевому патріотизмі, котрий вкоренився в пам'яті від часів Київської Русі. З цього випливає, що через спогад про колишню державність українського народу стають зрозумілишими внутрішні бажання українців мати свою національну державність на фоні національно-визвольного руху в Європейському просторі. Отже, в загальних рисах в свідомості народу сформувалось специфічне, особливе ставлення до держави, в якому, звичайно, містилися мотиви переоформити державний устрій на свій національний взірець, яким і була національна ідея. Вона формувалася не лише в часовому історичному вимірі, а в конкретному соціально-політичному просторі, який для українського народу в кінці XIX століття був не досить сприятливим. Історичний досвід того часу дає підстави стверджувати, що Україна становить собою поле боротьби Росії, Австро-Угорщини, Польщі, які прагнули залишити українські землі в межах своїх державних кордонів. Перешкодою для утвердження національної ідеї в свідомості всього українського народу було і те, що соціально-економічний розвиток різних регіонів відбувався нерівномірно. Такий суспільно-політичний і економічний зріз має знайти відображення у розкритті переважної більшості політологічних проблем навчального курсу, особливо тем „Розвиток політичної думки України XIX – початку XX століття”, „Держава у політичній системі суспільства”, „Соціально-етнічні спільності і етнополітика”, „Політична свідомість і політична культура”, „Україна і світовий політичний процес” і інших. Безумовно, не всі теми, зазначені вище, мають розглядатися однаково глибоко. Це зумовлено, з одного боку, тим, що кожна з них обмежена за обсягом та має конспективний характер, а з іншого боку – і досі існує різний рівень розробки тих чи інших проблем української політології. Так, на початкових етапах, і зокрема часів Київської Русі, українська політична думка розвивалась у різноманітних виявах інтелектуальної діяльності. Тому політичні ідеї, що вперше були сформульовані у творах державних діячів, церковних ієрархів, літописців Київської Русі стосувалися питань виникнення української державності, її суспільно-політичного устрою, відносин церкви, влади та особистості, місця Русі серед інших народів і держав світу та інших проблем.

Вважається, що сучасна Україна є правонаступницею Київської Русі, а національна ідея є як своєрідний національний ідеал, який поєднує історичні традиції, уявлення про добре та щасливе життя народу. У лекції робимо посилання на посібник професора Половця В.М. „Українознавство”, де автор стверджує, що „національна ідея – це те, що об'єднує народ на переломних етапах історії, пробуджує в ньому героїзм, готовність до подвигу, жертвності в ім'я важливої і навіть великої (у народному розумінні) мети..., національна ідея виражає духовну концентрацію самосвідомості, розуміння народом суті свого існування та призначення у державотворенні” [2].

Викладання теорії держави, широка політична просвіта назагал мають справити суттєвий вплив на формування демократичної культури студентів.

Знання і розуміння громадянами сутності держави, улаштування своїх прав і обов'язків, володіння тактикою суспільно-політичної взаємодії є важливою умовою політичної стабільності, ефективності держави, перетворення її на справу всіх членів суспільства, їх турботу про її нинішній і майбутній стан. У більшості тем політології ми розглядаємо проблему української національної ідеї як одну з методологічних засад у розвитку української держави, її економіки, політики, науки, використовуємо історичні традиції державотворення з урахуванням передового досвіду європейських народів. Незалежно від теми також важливо донести до свідомості студентів думку про те, що національна ідея – це те, що згуртовує, об'єднує народ, особливо на переломних критичних етапах історії (яке переживає нині українське суспільство), пробуджує в ньому героїзм, готовність до подвигу, якщо хочете навіть до самопожертви в ім'я великої важливої мети, для досягнення якої необхідна переконлива, цілеспрямована ідея, що має бути сформована кращими представниками нації. Але хибно розуміти під національною ідеєю інтереси лише своєї нації, народу, забуваючи про інтегрованість та взаємодію України з іншими державами й народами, а також про те, що одним із стратегічних напрямів державної національної політики проголошено інтеграцію в європейське та світове співтовариство. Для цього нам потрібно позбутись своєї бідності і не тішитись нею. Справу треба поставити так, щоб нас запрошували в Європу як могутню державу з високим добробутом, розуміючи, що ми там потрібні не як виробники і споживачі хліба, а як нація, котра дає континентові омріяну безпеку. Ми маємо будувати нове європеїзоване українське суспільство з українською національною специфікою, головною складовою частиною якої є національна держава. Вона і має уособлювати українську національну ідею. У лекції і семінарських заняттях важливо акцентувати увагу на тому, що держава по статусу є головним елементом суспільства, виразником національних інтересів багатьох націй і народностей, де національна ідея є сполученою ланкою між минулим, сучасним і майбутнім нації. Адже не спроста поняття нації у В. Липинського ототожнюється з поняттям держави, яка в системі вартостей мислиться не як самоціль, а як інструмент, що забезпечує досягнення мети, як засіб самоутвердження нації [3]. З описів героїчних сторінок минулого формується почуття патріотизму і гордості за своїх предків, за свою Батьківщину. А специфіка предмета змушує майже у кожній темі робити акценти на проблеми і складові частини української національної ідеї. Справа ще в тому, що національна ідея взагалі – українська, російська, польська, німецька, турецька чи будь-яка інша – генетично притаманна кожному народові, всім складовим частинам його матеріальної й духовної культури.

У переломні моменти розвитку кожної нації, особливо постає проблема формування національної свідомості народу, яка є

визначальною в розвитку економіки, освіти, культури, підготовки національних кадрів. Важливо нагадати студентам про роки післявоєнної відбудови народного господарства, активну участь трудящих, молоді, студентів і всього населення, яке з ентузіазмом відбудовувало спалену, зруйновану і розорену промисловість, сільське господарство, об'єкти культури і побуту. Вся наша історія, життя, збереження і примноження національних цінностей, розуміння цієї істини - це шлях до створення консолідованої української нації і прогресу держави, нехтування цією істиною – шлях до хаотичного борсання в океані нерозв'язаних проблем. У лекціях і семінарських заняттях часто приходиться порівнювати теоретичні узагальнення класиків української політичної думки з практикою сучасного розбуханого політичного життя. Цікаво в цьому плані використання політологічної спадщини В. Липинського, який відстоюючи українську державну ідею зазначав, що інтеграції України притаманна одна хвороба – нахил до романтизму, позбавленість почуття реальності, невміння відрізнити бажане від можливого. Українська інтеграція не спромоглася виробити політично цінної національної ідеології, яку б сприйняли всі верстви населення [3]. Студенти з особливою увагою цікавляться словами В. Липинського „Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не хочемо бути” [3].

Фундатором української етнополітики справедливо вважається М.С. Грушевський, який робив все, щоб нормалізувати відносини між націями, привести їх у відповідність з потребами цивілізаційного співжиття. Він відкидав гасло М. Міхновського: „Україна для українців”. З цією метою рекомендуємо і використовуємо особливо на семінарських заняттях працю М.Грушевського „Хто такі українці і чого вони хочуть”. Тут автор переконливо доводить, що „ми думаємо якраз навпаки: Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи – любить її, а люблячи – хоче працювати для добра краю і його людності, служачи їй, а не обирати, а не експлуатувати для себе” [4].

Ці думки М.С.Грушевського, і не тільки його, не втратили своєї цінності і значення й донині. Вони і сьогодні налаштовують нас знаходити можливі шляхи будівництва української державності, формування національно-державницької свідомості народу в умовах розбудови нової української держави.

Джерела та література

1. Тисяча років української суспільно-політичної думки. – К., 2002. – С. 84, 85.
2. Половець В.М. Українознавство. – Чернігів, 2006. – С. 100.
3. Липинський В. Листи до братів хліборобів. – К., 2002. – С. 89.
4. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 16.
5. Кухта Б. З історії української політичної думки. – К., 1994. – С. 98.
6. Липинський В. Листи до братів хліборобів. – К., 2002. – С. 69.
7. Лісовий В. Культура – ідеологія – політика. – К., 1997.

СОЦІОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ МАРГІНАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Маргінальність – одна із характеристик стану соціальної структури суспільства. Це явище присутнє в будь-якій суспільній системі на будь-якому етапі людської історії. Однак в перехідні періоди, періоди трансформаційних змін соціальної структури маргінальність набуває особливих масштабів, що й спостерігається зараз в українському суспільстві. Тому зрозумілим стає зростання наукового інтересу до осмислення цього явища. Про це свідчить і досить широке коло робіт, опублікованих останнім часом (1).

Поняття „маргінальності” служить, зазвичай, для позначення відносно стійких явищ, що виникають на межі взаємодії різних культур, соціальних спільнот, структур, в результаті чого певна частина соціальних суб'єктів опиняється поза їх межами, в невизначеному стані.

Сам термін „маргінальний” (від латинського *margo* та англ. *margin* – край, межа) запозичений з географії, де поняття „маргінальна зона” визначало територію, непридатну для використання її людьми. В соціологічних та економічних дослідженнях, у суспільно-політичній практиці це поняття нове, але останнім часом використовується в лексиконі досить часто („маргінальна особа”, „маргінальна група”, „маргінальне суспільство”, „процеси маргіналізації”, „маргінальність” і подібне).

Концепція маргінальності має майже 80-річну історію. Уперше використав термін „маргінальна людина” в 1928 р. Р.Парк, опублікувавши в „Американському соціологічному журналі” статтю „Людська міграція і маргінальна людина”. Увівши в науковий вжиток поняття маргінальності, Р.Парк позначив ним стан індивідів, які перебувають на межі двох різних між собою життєвих укладів, способів життя, культур, рас. Дослідження особливостей людини, що знаходиться на межі різних культур, які проводила чикагська соціологічна школа, заклали основу класичної концепції маргінальності. В подальшому вона була продовжена і перероблена іншими дослідниками проміжних станів та процесів. Але і до цього часу у визначенні змісту поняття маргінальності виникає немало труднощів. По-перше, в практиці використання самого терміна існує кілька підходів (в соціології, соціальній психології, культурології, політології, економіці і т.д.), що надає поняттю міждисциплінарного характеру. По-друге, в процесі уточнення і еволюції поняття в соціології затвердилось кілька значень, пов'язаних із різними типами маргінальності. По-третє, його невизначеність робить складним виміри самого поняття, його аналіз в контексті соціальних процесів. Недарма поняття „маргінальна людина” було названо „соціологічною фікцією”. Один із основних пунктів критики – невизначеність теоретичних критеріїв віднесення до маргінальних груп. Сучасні автори концепції маргінальності підкреслюють складність і часто безуспішність спроб вичерпного визначення змісту поняття маргінальності (2).

Отже, саме поняття маргінальності ще й досі являє собою певну „соціологічну загадку”, яка вирішується кожний раз в контексті тих

соціальних умов, в яких виникає необхідність дослідження перехідних, проміжних станів.

Президент Соціологічної асоціації України, доктор соціологічних наук М.Шульга зауважує, що останнім часом поняття маргіальності стало використовуватися дуже вільно. З аналізу публікацій, в яких застосовується це поняття, випливає, що майже все в суспільному житті можна визначити як маргіальність. Відштовхуючись від класичного поняття маргіальності, запропонованого Р.Парком, про що вже згадувалось, сучасні дослідники застосовують його для характеристики практично будь-якого переходу від однієї позиції в соціальному просторі до іншої. Так, російський учений В.Розін ототожнює явища некоріненості й маргіальності, вважаючи, що в ХІХ ст. в Росії до маргіалів належали всі освічені люди, оскільки були відірвані від свого соціального стану і культурного ґрунту. Декабристи, на його думку, також належали до маргіалів, адже вони, продемонструвавши взірець громадянськості, опинились зрештою ані з дворянством, ані з народом. В радянський період практично всі соціальні зміни, що переживали групи та особистості, розглядаються крізь призму маргіалізації (3).

Микола Шульга радить розрізнити маргіала і людину просто з новим соціальним статусом, яка не переживає ніякого психологічного дискомфорту з цього приводу навіть тоді, коли її новий статус нижче від попереднього на ієрархічній соціальній драбині. Тобто, маргіалізація індивідуальна і маргіалізація суспільна не завжди збігається. Багато що в цьому плані залежить від того, які цілі ставила перед собою людина і які ресурси мала для того, щоб їх досягти. Отже, якщо індивід сам для себе допускає такий рівень статусу і вважає його не гіршим за інші, не відчуває дискомфорту, він – не маргіал.

В сучасній українській соціології маргіальність визначається як певний соціальний та духовний стан особистості або соціальної групи, а маргіалізація – як соціальний та психологічний процес, що веде до цього стану.

У спеціальній літературі розглядаються три типи явищ, до яких застосовується поняття маргіальності. Це поняття застосовується, по-перше, до тих соціальних суб'єктів, які перебувають у стані зміни свого соціального статусу (звуження можливості доступу до соціальних ресурсів – освіти, культури, медицини, зниження рівня прибутків тощо); по-друге, до тих, у яких змінилося соціокультурне середовище (мовне, етнічне, релігійне тощо); по-третє, до тих, які опинилися в умовах нового соціально-політичного ладу.

Зазначимо, що в реальному житті можуть існувати певні їх комбінації. Наприклад, зміна мовного чи релігійного середовища може статися не лише в результаті міграції, а і внаслідок соціально-політичних перетворень, коли в державі кардинально змінюється мовна чи релігійна політика.

В.Мандибура, професор кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Т.Г.Шевченка, виділяє три методичні підходи, які застосовуються в науковій літературі для класифікації проявів

маргінального стану існування (4). Перший ґрунтується на визначенні стану маргінальності за економічною ознакою. За цим підходом основні крайні прояви граничного стану матеріальної забезпеченості можуть бути представлені двома полюсами: „бідні – багаті”. В такому разі до базової маргінальної групи належать ті верстви населення, рівень доходів та майнового стану яких оцінюється нижчим за певну межу, що економічно визначає стан бідності або злиденності.

Другий методичний підхід базується на визначенні стану маргінальності за тими ознаками та проявами, що є найхарактернішими для антисуспільного способу життя особи та на врахуванні нелегітмних шляхів добування коштів, а також кримінальних джерел їх надходження. Маргіналів цього типу виділяють в особливу групу андеркласу. За своєю внутрішньою структурою андерклас не є однорідним. Це пояснюється різницею в рівнях доходів. Тому за економічною ознакою їх поділяють на дві окремі групи – люмпенів і кримінально-деструктивних соціально активних страт. Люмпени (від нім. Lumpen – лахміття), це декласовані, соціально деморалізовані, злиденні верстви населення, які, зазвичай, живуть на випадкові доходи напівкримінального або кримінального походження (дрібні крадіжки, шахрайство тощо). Значна частина люмпенізованого населення живе винятково за рахунок жебракування. Люмпенам притаманні такі особисті якості, як соціальна нестійкість, схильність до авантюрних дій, суспільно-політична безпринципність тощо. Соціальний склад люмпенізованого населення досить строкатий: бродяги, бомжі, жебраки, алкоголіки та наркомани, які перебувають на стадії завершення особистої соціально-фізіологічної деградації.

Іншою маргінальною групою у складі андеркласу є кримінально-злочинні елементи та соціальні групи населення, життя яких базується на аморальних нормах поведінки та відповідних способах добування коштів для забезпечення свого існування. Характерною особливістю цієї групи є те, що її представники мають досить високий і надвисокий рівень матеріального забезпечення та майнового стану. До них належать: верхівка криміналітету (главарі мафії та авторитети організованої злочинності, „зłodії у законі” та ін.); кримінальна „масовка”, що складається із грабіжників, зłodіїв, рекетирів, кілерів, тощо; повії, сутенери, корупціонери та особи, які використовують чужу власність з метою особистого збагачення. Це особлива законспірована група андеркласу, оскільки офіційно в суспільстві її представники мають стабільний соціальний статус.

Особливий статус має маргінальна група населення, яка складається із рідних і близьких кримінально-злочинних елементів, життя яких базується на аморальних нормах поведінки і знаходиться на повному утриманні кримінальних елементів.

Варто наголосити, що як наднизьке, так і надзвичайно високе (тобто розкіш) становище впливає на людину так само негативно, як і злидні: руйнує її моральні якості: спотворює життєві орієнтири, що неминуче приводить до відтворення цього маргінального прошарку.

Третій методичний підхід ґрунтується на виявленні ознак, що свідчать про набуття особою особливого статусу „соціального мігранта”

або „суспільного декласанта”. Представники цієї маргінальної групи визначаються як проміжний, перехідний „соціальний продукт”, що може виникнути в процесі різкої зміни або аномальної втрати ними суспільно-класового статусу. Це трапляється, коли особа об’єктивно все ще залишається в рамках представників певного класу, але суб’єктивно повністю втрачає його ознаки. Класично масовим типом соціальних мігрантів у недалекому минулому був селянин, що перебрався в місто. Неокласичним типом соціального мігранта на сьогодні являють собою колишні робітники, представники інтелігенції, які за умов „кризового виживання” набули статусу, за образним висловом В.Мандибури, дрібного „планктону”, почали займатися різними видами тимчасового, здебільше тіньового „бізнесу”.

Соціологічні дослідження виявляють стійку тенденцію до подальшої маргіналізації українського суспільства. В Україні виросло ціле покоління молодих людей, які ніколи не працювали. За даними правоохоронних органів у великих містах більше половини молодих людей причетні до „тіньової” економіки. До того ж абсолютно латентними (прихованими) для державної статистики і правоохоронних органів є обсяги реальної зайнятості молоді в кримінальній економіці, тобто тієї частини молоді, яка заробляє собі на життя шляхом рекету, шахрайства, інших протиправних дій.

Основна причина економічної маргіналізації молоді полягає, вважають дослідники, в її нездатності самостійно знайти роботу після навчання та в неспроможності держави допомогти їй. (5)

Однією з причин маргіналізації є також поширення різних видів тимчасової зайнятості, які не мають перспективного значення для постійного працевлаштування молодої людини, яка розпочинає трудове життя. Слід сказати, що звикання до безробіття проходить по-різному. Дівчата, як правило, проводять багато часу вдома і особливо страждають від соціальної ізоляції. У юнаків, навпаки, вимушена бездіяльність виводить їх на вулицю, сприяє створенню вуличних компаній з асоціальною поведінкою.

Досить специфічним є становище сотень тисяч студентів в Україні. Їх ще не можна назвати маргіналами, оскільки вони поки що не остаточно витіснені з виробничого процесу, але багатьом із них доведеться після закінчення вузу поповнити лави безробітних. Багато з них втраять надії, пов’язані з прагненням отримати саме бажаний статус. Прогнозується, що з часом ситуація навіть погіршиться. Перспектива ж безробіття, відсутність гарантій на майбутнє не може не вплинути на свідомість і поведінку студентства. Болісне усвідомлення особистої непотрібності суспільству може привести до відчуження, стану маргіальності та сприяти формуванню певних настанов, у т.ч. політично-екстремістських. Адже студентство – дуже динамічна і політизована частина молоді, яка до того ж сконцентрована на обмежених площах студентських аудиторій.

Отже, досить високою є ймовірність того, що після маргіналізації колишні студенти як найбільш активна соціальна група можуть стати

організуючим ядром різних екстремістських угруповань, носіями негативно-руйнівного політичного заряду.

Дослідження та спілкування зі студентами свідчать, що значній частині вітчизняних студентів, в т.ч. і в нашому навчальному закладі сьогодні притаманні три ключові настанови: висока самооцінка (навіть переоцінка) власних здібностей або особистого рівня професійної підготовки; яскраво виражена орієнтація на досягнення професійного успіху; бажання реалізувати свої прагнення та потреби в максимально стислі строки.

Ця група досить болісно сприймає бар'єри та перешкоди, що виникають на шляху реалізації її планів. Можна стверджувати, що саме найбільш схильними до сповзання в категорію маргіналів (за умови першої невдачі) є молоді дипломовані спеціалісти. Своєрідним „тихим” протестом проти такого становища є прагнення української молоді залишити рідну країну після закінчення вузу, якщо держава не буде спроможна створити належні умови для самореалізації здібностей і фахових орієнтацій. (6)

Варто звернути увагу на той факт, що під час відповідних соціологічних опитувань в 2006 році (за даними Інституту соціології НАН України) лише 51.6 відсотків українських громадян відчували себе саме громадянами України. Усі інші ідентифікували себе по-різному: від 7.3 відсотків „радянських людей” до 27.7 відсотків „представників свого села, міста, району”. Більше того, на запитання „Чи вважаєте ви наше суспільство своїм?” ствердно відповіли лише 35 відсотків респондентів. (7) І ще один тривожний показник: майже половина опитаних, якби мала вибір і можливості, змінила б своє громадянство на інше. Тобто половина нашого суспільства відчувають себе в своїй країні чужими. Науковці вважають, що таке відчуття є результатом суспільної кризи, яка занадто затягнулася. Людина не бачить перспективи і не вірить у те, що і правляча еліта її бачить. І хоча більшість людей старшого покоління за інерцією пов'язує надію на покращення становища саме з елітою, лише 3 відсотки громадян вважає правлячу еліту України патріотами. За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, у 2001 р. Верховній Раді довіряли 6 % опитаних, міліції – 11 %, Президентів і урядові – по 12 %, ЗМІ – 25 %, армії – 33 %, а собі та своїй сім'ї – аж 92 %. Відтак людина розуміє, що рятувати себе вона може тільки сама. Не краща ситуація і зараз.

Порушився зв'язок особистості із суспільством, громадянина – із державою. Більшість людей негативно або в кращому разі нейтрально сприймають державу та суспільство. Так, за даними дослідження, проведеного фірмою „Соціс” у січні 2001 року, лише близько 3 % опитаних відчували щоденну турботу про них з боку держави, а 63 % респондентів вважали, що держава відвернулася від них. За даними дослідження, проведеного в травні 2005 р. Центром соціальних ініціатив Інституту НАН України в рамках проекту Програми розвитку ООН „Створення безпечного середовища для молоді”, тільки 6% молодих відчули на собі ефективність молодіжної політики, 50% оцінили її негативно. Найбільш актуальними проблемами молоді, яким держава не приділяє уваги, були названі

працевлаштування (76% опитаних) і житлове питання (61%). Молодь вважає, що держава не допомагає їй в становленні власного бізнесу, не стимулює підприємницьку діяльність молодих. Тільки 6% опитаних визнали, що мають власний бізнес. Обізнаність респондентів про молодіжні кредити посередня, відомо про них менше половини опитаних. Більшість із них (79%) навіть не намагались одержати пільгові кредити, а серед тих, хто робив спробу, реально одержали тільки 7%. (8)

У соціології є так звана „теорія людського капіталу”, за якою людина орієнтується на досягнення не тільки матеріальних благ, а й цілого спектру особистісних і суспільних вигід. І чим більше розвинена людина, тим цей спектр ширший. Колись, наприклад, досягнення цих вигід будувалося на специфіці освіти, яка автоматично надавала людині певний соціальний статус, можливість самореалізації. Відповідним було і ставлення до людини (через стереотипи і систему заохочень). Зауважимо, що досить високо оцінюють українці (старше покоління) свій „людський капітал” у матеріальному вираженні зразка радянської доби: тодішніми „середняками”, наприклад, назвали себе майже 80 відсотків, а бідними – лише 7. Оцінки сьогоденного „людського капіталу” – діаметрально протилежні. Тобто сьогодні людина не може реалізувати масу своїх особистісних і соціальних потреб. І чим розвиненіша людина духовно і інтелектуально, тим важче вона переживає усвідомлення своєї суспільної неспроможності. І коли, наприклад, висококваліфікований інженер чи вчитель, відкинувши самолюбство, іде торгувати на базар, то можна бути впевненим, це рішення далось йому нелегко. Вони відчують себе відкинутими на узбіччя життя. І не лише інтелігенція сьогодні замість класичного запитання: „Навіщо жити?” ставить перед собою зовсім інше – „Чим жити?”. Поставлені на грань виживання, майже всі українці сьогодні знаходять вихід у заробітчанстві. Але, як ми всі розуміємо, це доволі неконструктивний вихід. Адже власти із рівня „високе і вічне” до рівня „гроші наперед” легко. Піднятися ж назад – значно важче. „Човник” – колишній вчитель – уже „човник”, а не вчитель. Багато хто з науковців вважає, що якби сталося неможливе і все повернулося на свої місця, то змаргіналізована особистість, за рідким винятком, вже не могла б „ретрансформуватися”. Правда, існує думка, що це вже не така і погана ситуація, вона спонукає людину до активності. Однак погано в ній те, що вона занадто затягнулася і замість активності провокує депресію, яка і характерна для маргіналів.

Науковий співробітник Інституту соціології Любов Бевзенко останні роки досліджувала, які саме категорії українського населення виявилися найбільш вразливими щодо загрози маргіналізації через такі чинники, як втрата роботи і значна матеріальна скрута. Виявилось, що, приміром, жінки є вразливішими, ніж чоловіки, особливо, коли йдеться про загрозу жебрацтва. Адже вони соціально менш мобільні, більше переймаються долею дітей. Це підтверджують і дані опитувань, проведених кілька років тому в Чернігові. (9)

За віковими ознаками загрозу маргіналізації відчувають люди від 30 до 55 років, тобто ті, хто повинен матеріально забезпечувати не

лише себе, а й своїх дітей і батьків. Загроза маргіналізації збільшується у разі розлучення або вдовства. Адже за цих умов матеріальний стан сімей здебільшого різко погіршується. Не менш цікавий і вплив рівня освіти. Люди з низьким рівнем освіти частіше бояться зубожіння, ніж безробіття. А із зростанням рівня освіти люди більше бояться безробіття, бо для них саме освіта є запорукою заробітку. Особливо великою, як з'ясувалося, є загроза економічної маргіналізації для мешканців малих і середніх міст. Адже робочих вакансій у цих містах дуже мало, а підсобного господарства, як у селі, за незначним винятком, немає.

За даними Л.Бевзенко, представники досліджуваних груп демонструють високу невдоволеність своїм становищем у суспільстві. Вони частіше, ніж інші, відчують самотність, рівень їх життєвого оптимізму досить низький. А саме такий душевний стан характерний для всіх маргіналів. Психічні напруження, відчуття відкинутості провокують підвищену конфліктність у стосунках з оточуючими, агресивність в усіх сферах стосунків – і на побутовому, і на сімейному, і на політичному рівні. (10)

Для маргінальних груп характерне відчуття дистанціювання від соціального оточення. За принципом: раз усі проти мене, то я – проти всіх. Саме тому маргінали стають основою агресивних угруповань. Але не тільки в цьому небезпека. Ірина Прибиткова, наприклад, звертає увагу на те, що агресивність маргінала може бути використана проти нього самого. Адже маргінал постійно мучиться через невідповідність своїх бажань і своїх можливостей. Він постійно хоче зменшити цей розрив і стати „своїм серед чужих” (колишній селянин – своїм у місті, колишній голова колгоспу – „своїм” серед депутатського корпусу чи високих державних службовців, пересічний службовець пролетарського походження – „своїм” серед інтелігентів з діда-прадіда). І для цього він йде на компроміс (аж до ігнорування почуття власної гідності), або озлоблюється і своє „чужинство” виставляє найбільшою своєю перевагою. Кожен із нас знає безліч цьому прикладів – і у житті, і в мистецтві. Класичний в цьому плані фільм Микити Михалкова „Без свідків”. В ньому головний герой розповідає, як він, посередній науковець, покинувши сім'ю, одружився з „дочкою академіка” і „проліз у велику науку” і як щомиті він ненавидить свою нову рідню і нове оточення, котрі періодично „ставлять його на місце” і доводять йому, що „вони з ним не одного поля ягоди”.

Для маргінальної особистості характерне роздвоєння свідомості, адже від „свого” відійшов, а „чужі” не прийняли. Людина починає втрачати орієнтири, не вміє приймати рішення, брати на себе відповідальність. Вона здатна більше коритися силі, виконувати лише розпорядження інших, перетворюється у слухняно-агресивну більшість.

Виходячи із сказаного вище, ми можемо стверджувати, що в сучасному українському суспільстві існує безліч явищ маргінальності. Людина сьогодні остаточно заплуталась у розумінні самої себе та суспільства, в якому вона опинилася. Вона втратила той соціальний статус, заради якого робила життєву кар'єру, або який набула

автоматично від народження. Зміни травмують людей. Ми повністю згодні з оцінкою М.Орел, яка вважає, що в нашому суспільстві частина людей перебуває у соціально-шоковому стані, інша – у соціально-амбулаторному, а дехто, особливо молодь, просто не знають, що вони „соціально не прищеплені”. Хвороба затягнулася. Більшість людей перебуває у соціально-травмованому стані. Особистість стала недовірливою, соціально тривожною. Вона втратила довіру практично до всіх соціальних інститутів. Її соціально-комфортний простір звужується до кола сім'ї і близьких друзів. (11)

Отже, суспільство має усвідомити цю ситуацію, збагнути всю складність явища маргінальності і усю його небезпечність для українства. Адже безперечним є факт, що маргінальність – є „живильним” середовищем для всякого роду злочинності.

Джерела та література

1. Атоян А.И. Социальная маргиналистика // Полис. – 1993. - № 6; Донченко О., Овчаров А. Адаптаційний невроз соціуму як наслідок управлінської кризи // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. - № 1;
Муляр В. Маргіналами не народжуються // Віче. – 2002. - № 1;
Муляр В. Маргінальне: зворотний бік явища // Віче. – 2002. - № 5;
Орел М. Маргінали ми, браття... // Україна молода. – 2001 р., 4 квітня;
Прибиткова І. Ми – не маргінали, маргінали – не ми? (Маргінальна особистість) // Філософська і соціологічна думка. – 1995. - № 11.
2. Див.: Попова И.П. Новые маргинальные группы в российском обществе (теоретические аспекты исследования) // Социс. – 1999. - № 7. – С. 63.
3. Див.: Шульга М. Національна та політична маргіналізація за умов системної кризи // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. - № 1. – С. 5-6.
4. Мандибур В. Маргіналізація населення України як чинник посилення демографічної кризи // Управління освітою. – 2001. – 21 листопада; 22 листопада.
5. Див.: А.Бажал. „Проблемний” портрет молоді людини // Дзеркало тижня. – 2006. – 4 березня.
6. Див.: Редько О.Ф. Штрихи до соціального портрета студентської молоді // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. Випуск восьмий. – Чернігів, 2006. – С. 35-39.
7. О.Злобіна, О.Резнік. Громадянський простір України: ступінь ідентифікації та чинники консолідації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. - № 2. – С. 181.
8. А.Бажал. Вказана праця; М.Шульга. Вказана праця.
9. Див.: Деснянська правда. – 1998. – 16 червня.
10. Див.: М.Орел. Маргінали ми, браття... // Україна молода. – 2001. – 4 квітня.
11. Там само.

ЧАСТИНА II

НАУКОВІ РОЗВІДКИ

В.К.Молочко,
кандидат історичних наук
Н.О.Молочко,
ст. викладач

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНУ БАЗУ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ УКРАЇНИ: ПОШУКИ, ВИЗНАЧЕННЯ

На початку 2000 року Інститут політики (Микола Томенко), Центр політичних технологій (Володимир Олійник) та група редакторів впливових видань звернулися з рядом питань до лідерів провідних політичних партій, тих партій, що подолали чотирьохвідсотковий бар'єр під час парламентських виборів (березень 1998 р.), та тих, що створили власні парламентські фракції, групи чи об'єднання у Верховній Раді. На думку політологів, ці партії становили основу партійної системи України.

Кожному з лідерів партій були поставлені однотипні питання. Одне з них: „Яка соціальна база вашої партії? Чиї інтереси вона представляє?” Питання доречне. Воно обумовлене глибоким розумінням закономірностей творення політичних партій. Одна з таких закономірностей – визначення власної соціальної бази.

Значення самого факту наявності чи відсутності соціальної бази пояснюється тим, що він є доленосним для будь-якої партії. При наявності такої – партія забезпечена функціонування і розвиток, при відсутності – партія або зникає, або перероджується у секту.

Щодо змісту поняття „соціальна база партії”. Ця проблема досліджувалася та розроблялася суспільствознавцями ще за радянського часу. Вона була предметом обговорення на Республіканській науково-теоретичній конференції у Донецьку (1991 р.).

Таким чином, в результаті постановки та обговорення названої проблеми в історичній літературі визначилося певне формулювання поняття „соціальна база партії”. Воно звучало наступним чином: „Соціальною базою будь-якої партії є класи та верстви населення, інтереси яких вона відображає, представляє та захищає, та які підтримують її, партію, у боротьбі за досягнення кінцевої мети”. На нашу думку, сутність, логіка цього визначення і на сьогодні не викликають заперечень. Можливо лише доречно словосполучення „класи та верстви населення” змінити поняттям „соціальні групи”, а „кінцевої мети” – переформулювати: „перспективною” мети. У свій час ці тлумачення були виправдані: суспільствознавці оперували, як правило, поняттям „клас”, „кінцева мета” мала свою конкретну спрямованість – побудова комуністичного суспільства.

На сьогодні поняття „соціальні групи” більш адекватно, на нашу думку, відображає факт структурованості суспільства, а політичним

партіям не просто конкретизувати „кінцеву” мету. Натомість, „перспективу” визначає і формулює кожна з них.

Якщо вищенаведене формулювання приймається і визнається, коли не як аксіома, а хоча б у якості робочої гіпотези, то привернемо увагу до наступного. По-перше, у цьому визначенні відображена сутність партій як таких, їх покликання, а саме: відображати, представляти та захищати інтереси певних соціальних верств. Інакше сам факт їх існування позбавляється сенсу. По-друге, „представляючи” та „відображаючи”... , партія має достатні підстави сподіватися на підтримку свого політичного курсу „підопічними”, скажемо так, верствами суспільства. Таким чином, встановлюється взаємодія і взаємообов’язок у стосунках двох суб’єктів: „партія” – „соціальна група”. Остання і виступає як соціальна база певної політичної партії.

Привернемо увагу, що фактор наявності чи відсутності соціальної бази особливо позначається у виборчому процесі, чи то парламентському, чи то президентському. Тим більше, якщо вибори проводяться за пропорційною системою, повністю або частково, коли виборцям доводиться голосувати ЗА партії або ПРОТИ. Ми не схильні ставити знак рівності між поняттями „соціальна база” та „електорат”, тим не менше взаємозв’язок та взаємообумовленість між ними очевидні.

Зауважимо, що схильність певної соціальної групи до конкретної політичної партії, а значить – формування соціальної бази, у великій мірі обумовлюється її, партії, якісними характеристиками. Маємо на увазі світоглядні, ідеологічні засади, програмні цілі, найближчу та перспективну мету... Згадані ознаки індивідуальні і визначають сутність конкретної партії. Якщо вони співзвучні, адекватні інтересам певної людської спільноти, то, зрозуміло, остання і стає соціальною опорою конкретної політичної сили, знаходячи в ній виразника власних інтересів.

Отже, цілком законірно, що перед лідерами ставилося питання про світоглядні, ідеологічні засади та програмні цілі їх партій. Але, як на нашу думку, у багатьох лідерів відсутнє навіть розуміння цих понять.

Поняття „світогляд” та „ідеологія” вони зводять до формулювання прагматичних гасел, які, в свою чергу, не відзначаються чіткістю, спрямованістю.

Особливістю позицій сучасних партій стосовно проблеми, яку ми розглядаємо, є те, що переважна більшість з них, за деякими специфічними виключеннями, не орієнтується у пошуку соціальної опори на чітко визначену, єдину верству населення. Вони заявляють про наміри ошчасливити усю людську спільноту, незалежно від соціального стану її складових.

Така позиція пояснюється об’єктивними умовами та суб’єктивними намірами. По-перше, у складному соціально-економічному становищі виявилася значна, чи, навіть, більша частина суспільства, у складі якої представники різних соціальних груп. Кожна партія, зважаючи на спільні негаразди, заявляє, що прагне подати усім їм руку допомоги. Наскільки щирими і здійсненими є подібні заяви – то інше питання. Але заяви лунають. По-друге, кожна партія, ставлячи за мету прийти до влади, або хоча б проникнути у владні структури, хоче сформувати

власний електорат у середовищі різних верств населення. Тому і прагне представити себе суспільству у ролі „загальнонародського” благодійника.

Певний інтерес у цьому плані являє позиція бывшего Народного Руху України. У грудні 1995 року на VI Всеукраїнських зборах тодішній Голова НРУ В.Чорновіл зазначав, що дуже багато партій, і кожна одна поперед інших, називає себе партією середнього класу. Часом про це говорили і рухівці, хоча така теза, на думку Чорновола, хибна, бо вона нав'язує непридатні для сьогоденного суспільства марксистські догми про класовий характер партійності. Тому „ми ... повинні визначити, - заявив тогочасний лідер НРУ, - своєю базою **весь український народ**”. Бо „пропонуємо свою програму, свою модель глибоких економічних і політичних реформ для всіх прошарків нашого народу”. Ця позиція була відображена у Програмі НРУ. Тут же були сформульовані деякі положення, які можуть служити предметом дискусій. Наприклад: „Політичні партії не виростають безпосередньо на базі класів чи інших соціальних груп...”, або: „...лише умовно можна говорити про соціальну базу партії”. Ми поки-що не вступаємо в дискусію з цих питань. Лише зазначимо, що творення партії може відбуватися „знизу” і „зверху”. „Знизу” – це коли певна соціальна група із свого середовища виділяє найбільш активних та політично свідомих представників, вони об'єднуються організаційно і проголошують себе партією. Чи реальні такі процеси? На нашу думку, так. А це і є творення партії на базі певної соціальної верстви. Щодо „умовної” розмови про соціальну базу партії, зауважимо: неминуче загине та партія, яка буде дотримуватися цього принципу. Ні, про соціальну базу необхідно вести мову дуже конкретно. І чи не тому НРУ спіткали розколи і він втратив бувалий вплив і звучання у суспільстві, що про власну соціальну базу говорив „умовно”?

Так, на президентських виборах (жовтень 1999 року) Г.Удовенко, тогочасний лідер НРУ, здобув лише 1.22 % голосів виборців, а на парламентських виборах (березень 2006 року) НРУ сховався у блоці В.Ющенка „Наша Україна”. Та політична структура, яка йшла на цих виборах під назвою „Народний рух України „За Єдність”, здобула лише 0.13 % голосів виборців.

Заслуговує на увагу питання про соціальну базу комуністів. Але насамперед вкажемо, що соціальна база комуністів має ряд характерних, своєрідних ознак. Взагалі-то вона, соціальна база, формується, як правило, з огляду привабливості перспективної мети, яку проголошує партія. І ті соціальні верстви, які підтримують партію, зосереджують свою увагу на майбутньому, споглядають перспективу. Що ж стосується електорату комуністів, їх соціальної бази, то вони підтримують Компартію, концентруючи свою увагу на минулому та порівнюючи його із сьогоденням. Порівняння виявляється не на користь сучасного буття.

Таким чином, сучасне виявляється значно гіршим від минулого, і це позначається чи не на кожній родині; майбутнє – не визначене, не має чітких орієнтирів. Саме це й спонукає значну кількість громадян (мільйони!) відтворювати у пам'яті ціннісні ознаки того суспільства, яким керували комуністи, та ставати під їх прапори.

Крім того, психологічний момент. Руйнуються не тільки здобуті соціальні, але й матеріальні цінності, зведені сучасним старшим та

середнім поколіннями, розкрадаються багатства, створені ними ж. Це не може не зачіпати їх почуттів у психологічному плані та не викликати відповідну реакцію: червоніти фізично, споглядаючи стан справ, та політично – біля виборчих скриньок. Це визнавав і бувший Президент України Леонід Кучма. Уже після десяти років існування незалежної, самостійної України, у листопаді 2000 року, виступаючи перед вченими, він зазначав, що тогочасні керманичи держави не мали навіть суто теоретичних уявлень про реформування суспільства, не зуміли пов'язати реформи з вирішенням соціальних проблем, що вони поставили за мету: все зруйнувати до основи, а потім уже на цих руїнах будувати нове суспільство. У той же час відомий політичний і державний діяч, академік НАН України Володимир Горбулін вказував: „Зі сторони влади було б чесним вчинком відкрито визнати, що ... відібрали у народу реальних життєвих благ набагато більше, ніж надали взамін” (Див.: Дзеркало тижня. 7 липня 2001 р.). Скажемо, отже вони, обібрані та обкрадені владою, становили і становлять соціальну базу Компартії України.

Не можемо не сказати про тактику комуністів, яка мала б сприяти розширенню власної соціальної бази. Проголосивши у Програмі, що „Компартія України – партія борців за комунізм”, у передвиборчих документах (парламентських та президентських) вона концентрує увагу на необхідності вирішення нагальних питань сьогодення, на побудові суспільства соціальної справедливості. Про себе ж комуністи заявляють, що „Компартія України – партія трудящих: робітників, селян, трудової інтелігенції, яка не зрадила власного народу”. Таким чином, вони не звужують напрямку своєї діяльності та можливого впливу на будь-яку одну, чітко визначену верству населення. Прагнуть привабити своєю програмою широкі кола, різні верстви суспільства, за ознакою їх знедоленості.

Щодо соціальної бази Соціалістичної партії України. Партія виходить з того, що сьогодні, на її думку, найбільш масовою соціальною верствою, що експлуатується, стають наймані робітники. На їх праці наживаються власники підприємств, управлінські та бюрократичні структури, багаточисельні, часто криміналізовані, посередницькі організації.

Відповідно до вищесказаного, Соцпартія у новій редакції Програми проголосила, що вона відображає інтереси, насамперед, робітників найманої праці. До цієї категорії відносяться робітники, інтелігенція, селяни, службовці, особливо висококваліфіковані спеціалісти, професіонали виробництва та управління, зайняті у сфері створення нових знань – так званий „новий середній клас”. У той же час, Соцпартія України висловлює солідарність з підприємцями та управлінцями, що відстоюють інтереси вітчизняного виробника та держави. Вона підтримує дрібних власників, які використовують власну працю і потребують захисту від кримінального та державного свавілля. Соцпартія бере на себе місію захистити інтереси пенсіонерів, молоді, особливо студентства...

Таким чином, партія Олександра Мороза, враховуючи ситуацію, що склалася в Україні, сучасну соціальну структуру суспільства, подібно іншим, не концентрує свою увагу на якійсь одній верстві населення. У

досягненні своєї мети вона прагне створити масову опору у людському середовищі, яка може стати її соціальною базою.

Мета партії визначена у програмі–мінімум та програмі–максимум. У політичному аспекті програма–мінімум передбачає відсторонення від влади кланового режиму та встановлення народно-демократичної системи влади; програма–максимум – перехід до суспільства демократичного соціалізму.

У загальному плані морозівці ставлять за мету, щоб, по-перше, забезпечити переорієнтацію країни на зміцнення основ соціалістичних відносин (програма–мінімум), по-друге, надати їм у кінцевому підсумку ведучу роль (програма–максимум).

Партія вважає за необхідне розробити власну теорію соціалізму з урахуванням сучасних теоретичних концепцій та історичного досвіду минулого.

Зміст та логіка проблеми, яку ми сформулювали та розглядаємо, здавалося б, мають спонукати нас до розмови про соціальну базу партій, які своєю появою започаткували, по суті, становлення багатопартійності в Україні. Маємо на увазі, насамперед, Українську республіканську партію (УРП), Демократичну партію України (ДемПУ), Народний Рух України... Але про соціальну базу згаданих партій більш доречно, на нашу думку, говорити з точки зору минулого, ніж сьогодення. Партії розколювалися, роз'єднувалися (УРП, НРУ), верхи захоплювалися сварками. Прихильники партій також діпилися на окремі табори. У виборчому процесі партії, ховаючись у блоках та союзах, як правило, втрачали своє обличчя. Саме у такий спосіб зникли з поля зору виборців Демократична партія України та Республіканська, які ввійшли до виборчих блоків. Партії як партії загубилися.

У президентських виборах ні УРП, ні ДемПУ не змогли виставити претендентів на посаду із свого середовища. УРП запросила (жовтень 1999 р.) у найми Євгена Марчука. Кожна з новоутворених рухівських частин хоч і зробила ставку на своїх лідерів, але ті не виправдали бажаних сподівань. Юрій Костенко (УНР) здобув 2.17% голосів, Геннадій Удовенко – 1.22%. Нагадаємо, що на парламентських виборах (березень 1998) єдиний чорноволівський рух здобув підтримку 9.4% виборців, або 2498 тисяч.

Отже, дозволимо собі висловити думку, що деякі партії експлуатують імідж та популярність минулих часів і являють собою конус, обернений до низу загостреною частиною: чим глибше в людське середовище, тим менше розгалуження. Тому ми поки що не характеризуємо соціальну базу подібних політичних партій. Лише зазначимо, що вона однотипна за політичними та ідеологічними засадами і формувалася під гаслом „анти”: „антиКомунізм”, „антиСоюз”, „антиРосія”, „антиРадянська влада”.

Висловлюємо думку, що на гаслах „анти” та при відсутності чітко сформульованого спрямування „за”, згадані політичні сили на певному етапі багато втратили у формуванні послідовної власної соціальної бази як опори партії.

У політичному спектрі своєрідне місце займає Соціал-демократична партія України (об'єднана) – лідер Віктор Медведчук.

Вкажемо на одну особливість позиції СДПУ(о), яка повинна була б спрацювати на користь партії. Маємо на увазі їх прагматичну оцінку стану українського суспільства в недалекому минулому. Лідери партії визнають, що впродовж останніх десятиліть воно розвивалося в аурі лівих ідей. Тому, зважаючи на згадану традицію, саме соціал-демократія, з погляду СДПУ(о), відповідає актуальним ідеологічним запитам сьогоденної людської спільноти. Визнаємо, що не всі партії рахуються із сутністю попередньої життєдіяльності сучасного покоління, особливо старшого, і, в певній мірі, середнього віку. І на цьому немало втрачають. Для багатьох співгромадян там, в минулому, формувалися світоглядні засади і визначалися цінності, які, до речі, були вагомими та про які згадують і сьогодні. Отож, партія, яка не нехтує і не перекреслює цінності минулого, одночасно виявляє свою здатність трансформувати їх у сьогодення, мала б привабити до себе значні верстви суспільства, зміцнити власну соціальну базу.

Тим більше, що у заявах лідерів СДПУ(о) має місце ще одна позиція, твереза думка, яка відповідає реальностям. Вони визнають, оперуючи результатами соціологічних досліджень, що нема такої вікової групи виборців, яка вважала б нову владу кращою ніж радянська... Визнання цікаве. Цікаве тим, що воно виголошене далеко не комуністичними вустами: радянська влада була кращою ніж нині існуюча, нова! Лідери СДПУ(о) погоджуються з тим, що це думка більшості, яка вважає попередню, радянську владу більш законною, людиною, справедливою, ближчою до народу... Скажемо: незвичне і навіть шокує визнання, бо воно, повторюю, виголошено далеко не комуністами, для яких притаманні згадані погляди.

У програмних заявах лідерів СДПУ(о) прослідковується соціальне спрямування їх політики. Наприклад:

- створення високоефективної економіки,
- забезпечення зайнятості практично всього працездатного населення,
- ліквідація бідності,
- створення розвиненої системи соціального забезпечення,
- усунення соціальних контрастів,
- система сімейних субсидій на дітей,
- безкоштовна вища освіта,
- забезпечення старості,
- забезпечення житлом...

Така програма, здавалося б, не може не привабити збіднілу людську спільноту. Тим не менше, „оволодіти масами” партії не вдалося. Вона мала лише тимчасові успіхи. У парламентських виборах (березень 1998 р.) вона ледь досягла чотирьох відсотків. У березні 2002 року об'єднані соціал-демократи дещо поліпшили своє становище, здобувши на виборах до Верховної Ради 6.27% голосів виборців. Але на парламентських виборах (березень 2006 р.) виборчий опозиційний блок „Не Так!”, стержнем, основою якого були об'єднані соціал-демократи, на чолі з Л.Кравчуком та В.Медведчуком, здобули лише 1.01 % голосів виборців.

В чому причина? Політологи-аналітики вважають, що СДПУ(о) є зразком, типовим представником „партії – клану”, її лідери В.Медведчук та Г.Суркіс – визнаними олігархами.

Чи не відображається саме такий імідж партії у свідомості людської спільноти, чи не витісняє він думку про соціальну доброзичливість?

Вище ми говорили про світоглядну та ідеологічну невизначеність багатьох партій. Така невизначеність притаманна Народно-демократичній партії, яка була на слуху. Чи прагнула бути такою. Відсутня чіткість у визначенні соціальної бази партії. Лідер партії – В.Пустовойтенко проголошує: „Наша соціальна база – це десятки мільйонів громадян України...”. Привернемо увагу до арифметики: „десятки мільйонів”(!). Якщо судити про доросле населення, за ознакою на право голосу, то його біля чотирьох десятків (37-38 млн.). То чи не все населення України оптом Валерій Пустовойтенко прилучає до соціальної бази своєї партії?

Щодо відображення інтересів, партія проголошує: „Ми захищаємо інтереси всіх тих, хто своєю працею досягає матеріального благополуччя, незалежно від того, йдеться мова про робітника, селянина, чиновника чи підприємця. Ми центристи і вже тому не віддаємо переваги якому-небудь одному соціальному прошарку, класу”.

Право кожної партії визначатися з тим, чий інтереси брати під захист. Але чи можемо ми сподіватись, що інтереси „робітника” і „підприємця” ніколи не стануть суперечливими? Якщо таке трапиться, як тоді має повести себе НДП?

До того ж зауважимо, що партія, з вищенаведеного, бере під захист інтереси всіх тих, хто „своєю працею досягає матеріального благополуччя”.

Такого „благополуччя” і робітник і олігарх досягає „своєю” працею. Кожен з них працює. Але в силу різного соціально-правового становища рівень їх благополуччя різниться чи не в десятки разів. Чий інтереси має захищати партія у такому випадку?

Народні демократи вели мову про себе як про всенародного, по суті, благодійника, а потім визнали, що не мають власної соціальної бази. Лише мріють про її творення. „У майбутньому, - висловлює сподівання В.Пустовойтенко, - соціальною опорою Народно-демократичної партії стане середній клас. Поки що він формується надто повільно...”

Отже, через соціально-економічну політику партія сприяє його формуванню і тим самим створює „міцну соціальну базу НДП майбутнього”. Таким чином, соціальна база має ще творитися. А партія діє уже сьогодні. Без омріяної соціальної бази. Тому і нечіткість у світоглядних та ідеологічних засадах. Замість чіткої програми – гасла. До речі, В.Пустовойтенко зауважує: лише тоді, коли сформується середній клас і стане опорою партії, „ми говоритимемо про НДП як про партію Народну”. Цікава заява. А як же іменувати сьогодні Народно-демократичну (двічі Народну) партію?

Партія двічі народна, але народ чомусь її не зрозумів. На виборах до Верховної Ради у березні 2006 року за „Виборчий блок НДП” проголосувало 0.49 відсотків виборців. Народ зрозумів те, що НДП – це партія чиновників держaparату, створена з допомогою адміністративних ресурсів – коли В.Пустовойтенко займав найвищі посади в уряді України.

У подібній ситуації стосовно соціальної бази, що змальована вище, перебувають також інші партії. „Батьківщина”, зокрема, проголосила, що вона „пропонує народу України ідеологію, що відображає життєві інтереси громадян”. І щоб не виникало запитань, кого розуміти під поняттям „громадяни”, лідер партії Юлія Тимошенко уточнює, що ідеологія „Батьківщини” базується „на спільності соціальних, політичних та економічних інтересів **усіх** соціальних верств населення...”. З точки зору популізму – наміри благородні. З точки зору політичної та соціологічної науки – це утопія. Навіть у межах суспільства, яке розвивається гармонійно, присутній фактор різноманітності інтересів його складових, які необхідно регулювати, узгоджувати. Скажемо більше: без різноманітності інтересів нема нормально функціонуюче суспільство. Політики ж з табору „Батьківщина” прагнуть родити **спільні** інтереси для **всіх** соціальних верств і в галузі **політичній**, і в галузі **економічній**... Вони прагнуть перетворити різносоціальне суспільство в таке собі овоче-фруктово-картопляне пюре, у масу без характерних ознак його складових. У партії „Батьківщина”, щодо визначення соціальної бази, ті ж проблеми, що й у Народно-демократичної. Партія оголосила „основою соціальної бази” – „середній клас”. Знову ж таки: а середнього класу поки-що не існує. Тому партія ставить за мету сприяти його формуванню, який згодом має становити дві третини українського суспільства.

Таким чином, ми торкнулися, в рамках установленого формату публікації, лише деяких проблем, що випливають з названої у заголовку проблеми. Для політологів, соціологів, істориків, психологів, практичних політиків лишається багато нез’ясованих питань з визначеної теми, на які варто шукати відповідь.

Джерела та література:

1. Конституція України. – К., 2005.
2. Закон України „Про політичні партії в Україні”. Прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2001 р. // Голос України. – 2001. – 12 травня.
3. Політичні партії України. – К., 1999. – С. 1-596.
4. Політичні партії України. Інформаційно-довідкове видання. – К., 2005. – С. 1-438.
5. Право вибору. Президент України – 2004. – К., 2004. – С. 1-216.
6. Право вибору: політичні партії та виборчі блоки. – К., 2006. – С. 1-136.
7. Постанова ЦВК „Про текст повідомлення про результати голосування у день виборів Президента України 31 жовтня 2004 року”. // Голос України. – 2004. – 13 листопада.
8. Горбулін В. Власти следует признать: многие издержки реформ – следствие корысти тех, кто злоупотребил доверием народа // Зеркало недели. – 2001. – 7 июля.
9. Кучма Л.Д. Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє // Урядовий кур’єр. – 2000. – 18 листопада.
10. Марчук Є. П’ять років української трагедії. – К., 1999. – С. 1-158.

11. Медведчук В. Дух і принципи соціал-демократії. Українська перспектива. – К., 2000. – С. 1-199.

12. Молочко Н., Молочко В. Українська „Помаранчева революція” як наслідок та підсумок „епохи” президентства Леоніда Кучми. – Чернівці, 2005. – С. 1-36.

13. Партия и массы. – М., 1966. – С. 1-157.

14. Современные политические партии и общественные движения. Тезисы докладов республиканской научно-практической конференции. IV секция. – Донецк. – 1991. – С. 1-138.

15. Томенко М., Олійник В. Партийна еліта України. – К., 2000. – С. 1-207.

16. Українське суспільство. Соціологічний моніторинг. 1994-2004. – К., 2004. – С. 1-64.

*Молочко Н.О.,
ст. викладач*

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БАЗИ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ УКРАЇНИ

У попередній публікації, яка вміщена у цьому ж випуску збірника, ми торкалися питання, що стосується визначення та пошуків соціальної бази сучасних політичних партій України. Але, на нашу думку, проблема не може бути розкрита без урахування особливостей, які супроводжують згадане формування. Розглядаючи винесену у заголовок проблему, ми хотіли б привернути увагу до деяких моментів.

Один з них, це сприйняття людською спільнотою партій як таких та їх лідерів. Досвід партійного будівництва та взаємовідносин партій і суспільства, хоча і не тривалий, але дозволяє на основі спостережень та аналізу зробити певні висновки. Насамперед той, що українська спільнота часто орієнтується не на партію, а на її лідера. Харизматичного лідера. Вона, людська спільнота, схильна його підтримувати, а через нього – і партію. При відсутності такої харизми і лідера, і партія втрачають будь-який вплив на суспільні процеси.

Наскільки і як суспільство реагує на партії в залежності від того, якого лідера вона має, можна судити з наступного. У грудні 2004 р. були проведені, з тижневою перервою, два опитування населення України з одним і тим же питанням: «Коли б в найближчий час проходили вибори у Верховну Раду і у виборчий бюлетень були включені наступні партії, за яку б партію ви проголосували?». Респондентам пропонувалось визначитись щодо 21 партії. Але якщо в першому випадку подавлася тільки назва партії, то в другому – крім назви, вказувалось прізвище лідера партії. Результати першого і другого опитування, їх порівняння містять в собі цікаву інформацію для роздумів та аналізу. Перший показник (у відсотках) – схильність голосувати за партію, - результат першого опитування, другий, з прізвищами лідерів партій – результат другого опитування.

Назва партії	Результати опитування, %			
	першого		другого	
Партія "Наша Україна" (колишня "Реформи і порядок")	28.8	В.Пинзеник	17.1	- 11.7
Партія Регіонів	14.5	В.Янукович	20.5	+ 6.0
Комуністична партія України	6.0	П.Симоненко	6.2	+ 0.2
Соціалістична партія України	4.5	О.Мороз	8.0	+ 3.5
Партія зелених України	2.5	В.Кононов	1.3	- 1.2
Всеукраїнське об'єднання "Жінки за майбутнє"	2.0	В.Довженко	1.9	- 1.0
Соціал-демократична партія України (об'єднана)	1.9	В.Медведчук	1.2	- 0.7
Партія промисловців і підприємців України	1.8	А.Кінах	1.4	- 0.4
Народно-демократична партія	1.3	В.Пустовойтенко	0.3	- 1.0
Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина"	1.0	Ю.Тимошенко	6.7	+5.7
Прогресивна соціалістична партія України	1.0	Н.Вітренко	2.1	+ 1.1
Народний Рух України	0.6	Б.Тарасюк	1.0	+ 0.4
Українська Народна партія	0.4	Ю.Костенко	0.9	+ 0.5
Народна аграрна партія України	0.2	В.Литвин	3.5	+ 3.3
Українська республіканська партія "Собор"	0.1	А.Матвієнко	0.2	+ 0.1
Проголосував би проти всіх	4.1		1.8	- 2.3
Не брав би участі у виборах	2.1		2.0	+ 0.1
Складно відповісти	21.4		18.5	- 2.9

Примітка. Під назвою «Наша Україна» певний час виступала партія «Реформи і порядок». Респонденти ж пов'язували цю назву з іменем В.Ющенка і висловили партії вагому підтримку. Коли ж частина респондентів усвідомила: «не та це партія», то кількість симпатиків дуже зменшилась. Це непорозуміння, але воно свідчить про вагому роль лідера у ставленні суспільства до самої партії.

Про те, які лідери і наскільки впливають на авторитет партій у суспільстві, нескладно зробити висновки, посилаючись на вищенаведені порівняння.

Наступна особливість при формуванні соціальної бази політичних партій України викликана регіональним, географічним розташуванням певних областей та людської спільноти, що проживає в них. Цю особливість у певній мірі відображають вибори до Верховної Ради України. За приклад візьмемо декілька областей, в яких контрасти виявилися найбільш різкими при виборах березня 2006 року. Проголосувало «ЗА»:

	Донецька обл.	Луганська обл.	Львівська обл.	Івано-Франківська обл.
Партія Регіонів (В.Янукович)	73.63	74.33	3.93	2.28
Блок Ю.Тимошенко	2.47	3.71	33.04	30.39
Блок "Наша Україна" (В.Ющенко)	1.41	2.04	37.95	45.06

Як бачимо, опора одних і тих же партій в різних регіонах України дуже-дуже різниться за кількістю симпатиків і, скажемо апріорі, за ідейними поглядами. Це обумовлено історичним розвитком цих регіонів, умовами їх історичного буття. І з цим варто рахуватися.

Відповідно до проблеми, яка розглядається, доречно поставити питання про «арифметику», тобто кількість політичних партій, які офіційно діють в Україні. У 2005 поіменно було зареєстровано 127 політичних партій. Будемо виходити з цього показника, хоча потім деякі з них об'єднувались і зникали, деякі утворювались. Але то були одиниці.

Отже, відповідно до партійної арифметики, українська людська спільнота мала б також виділити із свого середовища біля 130 угруповань, кожне з яких стало б соціальною опорою певної партії, вбачало б в ній виразника та захисника своїх інтересів. Без наявності цього моменту існування партії як партії втрачає сенс, воно просто неможливе.

Чи готова українська людська спільнота виокремити у своєму середовищі таку кількість, більш-менш окреслених рамками політичних уподобань, угруповань? Якщо брати до уваги, що у списки вноситься приблизно 37-38 млн виборців, то ці мільйони можна розфасувати за певними ознаками і на більшу кількість. Але вкажемо на деякі особливості у взаємодії партій та тих, хто має становити їх соціальну базу. Одна з

них, це – свідомий вибір, чітке усвідомлення того, куди партія кличе, що обіцяє... Такого усвідомлення не можна здобути при відсутності уявлень про партію, її програму, мету. Для усвідомлення необхідно мати можливість порівняти програми різних партій. І потім зробити свій вибір, свідомий. І ось тут постає зрозуміле, але у вищій мірі складне питання: як досягти, і чи можливе це, щоб громадяни України мали можливість хоча б до деякої міри пізнати кожну із 127 партій і зробити свій свідомий вибір? Скажемо: це неможливо. Тому у суспільства на слуху лише декілька більш відомих за своєю діяльністю політичних партій. Причому, на слуху у суспільства у більшій мірі не самі партії як такі, а їх лідери, якщо вони є публічними політиками, або більш-менш відомими державними діячами. Про це ми вели мову вище.

Загальноукраїнська арифметика політичних партій не тільки негативно позначається в орієнтаціях суспільства при формуванні соціальної бази, але й у виборчому процесі, при формуванні електорату певних партій. У виборах до Верховної Ради України, як правило, беруть участь десятки партій, кожна з яких прагне привабити виборців своїми програмами, обіцянками, гаслами. Так, на парламентських виборах (березень 2006-го року) у бюлетені для голосування було внесено 45 виборчих блоків та партій. Зробити свідомий вибір серед них для «маленького українця» – справа складна, а часто просто неможлива.

Багато політичних партій в Україні прагнуть привабити і викликати повагу до себе уже своєю назвою і тим самим створити, зміцнити власну соціальну опору. Ми не торкаємось того, скільки партій у своїх назвах живають поняття «демократична», «народна». Їх десятки. Привертаємо лише увагу, що в Україні зареєстровані партії на всі смаки й уподобання. Наприклад: «духовності і патріотизму», «Миру і Єдності», «захисту знедоленого народу України», «вкладників», «справедливість», «державного нейтралітету України», «за Права Людини», «прагматичний вибір», «Радикального Прориву», «Солідарність», «Нова Україна», «Партія здоров'я», «Справедлива Україна», «Совість України», «захисту пенсіонерів», «Партія честі, боротьби з корупцією», «нова демократія», «Вперед, Україно!», «вільних селян», «Народна влада», «народний вибір», «малого й середнього бізнесу», «могутня Україна», «Союз анархістів України», «Свобода», «Колгоспна партія»...

І ось перед кожним громадянином України, схильним до громадсько-політичної активності, постає питання: підтримати (вступом, виявленням симпатій, голосуванням) партію «Честі» чи партію «Совісті», партію «Народна влада» чи «Народний вибір», а можливо просто «Народну», «Демократичну» партію чи «Нова демократія», а може «Народно-демократичну»?

До цього: в Україні зареєстровано чотири партії з назвою «комуністична» («оновлена», «робітників і селян», «трудожущих»), два «Рухи», дві «зелені», по декілька «Ліберальних», «Жіночих», «Соціал-демократичних», «Селянських», «Християнських»...

Ми свідомо ведемо мову про кількість і назву політичних партій, щоб наголосити, що кількісний показник партійної системи України та

приваблюючі (на перший погляд) назви партій вносять сумятицю у мислення «маленьких українців», їх партійно-політичні орієнтації. Ці моменти неминуче викликають партійно-політичну розпорошеність суспільства і не дозволяють жодній із політичних сил, що вступає з тотожними назвами, створити для себе міцну соціальну опору. Це також позначається на формуванні партіями свого електорату.

Ми вказували, що під час виборів Верховної Ради України (березень 2006 року) до виборчих бюлетенів було внесено 45 виборчих блоків та окремих партій. Але, як відомо, прохідний бар'єр (трьохвідсотковий) подолали лише п'ять виборчих блоків та партій. Для цього їм вистачило соціальної опори у суспільстві.

А де ж останні - сорок? На межі прохідного був блок Н.Вітренко «Народна опозиція» (2.93%). Пристойно виглядав серед непрохідних «Народний блок Литвина» (2.43%). Але 14 виборчих блоків та партій, що виступали індивідуально, здобули підтримку лише 0.02-0.09 % виборців. Ще вісім – 0.10-0.14 %. Серед партій, які виявились аутсайдерами у виборчих перегонах: «Партія Честі» (0.11%), «Партія патріотичних сил України» (0.10%), виборчий блок «Влада народу» (0.09%), «Партія соціального захисту» (0.05%), політична партія «Вперед, Україно!» (0.02%)... Скажемо: мізерні здобутки згаданих і багатьох незгаданих виборчих блоків та окремих політичних партій. То що ж, чи шанує українська спільнота поняття «честі», чи прагне вона до того, щоб Україна стрімко рухалась «вперед!»? І шанує, і прагне, і не проти... То в чому ж справа? На питання дозволимо собі відповісти питанням: а чи знав «маленький українець» взагалі про існування згаданих партій, їх програми, мету? Візьмемо на себе сміливість сказати: не знав! Якщо і знаходились «знаючі люди», то були – одиниці. І голосувати за непізнану партію, зрозуміло, вони не могли.

Ведучи мову про соціальну опору політичних партій, доречно мати на увазі і таку особливість її формування як наявність об'єктивної необхідності формувати дві сили, які перебувають у суперництві. Що мається на увазі? А саме той реальний факт, що певні партії займають провладну позицію, інші перебувають в опозиції до влади, а часто і в гострих протистояннях з нею. Ці моменти особливо актуальні для сучасної України.

Отже, кожна з політичних сил, представлена певними партіями, має створити для себе соціальну опору, прилучити на свою сторону людський ресурс. І ось людська спільнота стає перед вибором: на чію сторону стати, кого підтримати, чиї програмні засади прийняти. Нагадуємо, що стаття 15 Конституції України наголошує: «Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності». Так що «маленький українець» законодавчо не обмежений у праві вибору політики, ідеології. Він має право особисто вибирати. А це чи не найскладніша справа: самостійно вирішити – куди і з ким піти. Кожна з політичних сил, і провладна, і опозиційна, кличе, обіцяє... Протиріччя між прихильниками цих сил переростають у гострі конфлікти, що ми спостерігали восени 2004 року

і спостерігаємо сьогодні (березень-травень 2007-го). Ця проблема має бути предметом окремого, цікавого і вкрай необхідного наукового дослідження.

Ми лише висловимо думку, що у кожній країні, у будь-який час є невирішені проблеми, і це створює підґрунтя для опозиційної діяльності по відношенню до владних структур. А в сучасній Україні таких проблем проблем...

«Народ всегда к смятенью тайно склонен». Ці слова виголосив не політик, а великий російський поет О.С.Пушкін. Від себе додамо, що коли складаються умови, які дозволяють перейти від таємного «смятенья» до відкритого, наприклад у формі опозиційної діяльності, то народ ставить собі на службу таку можливість.

Ще одна особливість, яка вочевидь позначається на результатах виборів, особливо парламентських, особливо коли вони проводяться на чисто пропорційній основі. Маємо на увазі наступний момент: із 37-38 млн виборців, занесених у списки, у голосуванні беруть участь 27-28 млн. Приблизно 10 млн громадян не беруть участі у голосуванні. 10 млн (!) лишаються поза виборчим процесом, не прагнуть стати соціальною опорою якоїсь (будь-якої) партії. А як би вони своєю участю у голосуванні могли вплинути на розстановку політичних сил, у тому числі у Верховній Раді України! Пригадуємо, що виборчому блоку Н.Вітренко «Народна опозиція» не вистачило лише 0.07% голосів виборців, щоб подолати 3% прохідний бар'єр у березні 2006 року. Подібна ситуація склалась для виборчого Народного блоку Литвина (не вистачило – 0.57% голосів виборців).

Неучасть у голосуванні пояснюється загальною зневірою до політичних партій. На питання: який рівень Вашої довіри до політичних партій, респонденти відповіли (у відсотках до опитаних):

	2002	2003	2004
Зовсім не довіряю	34.1	33.1	28.0
Переважаю не довіряю	27.6	29.3	31.9
Переважаю довіряю	6.2	5.8	7.6
Цілком довіряю	1.1	0.9	0.9

Отже, повна довіра до партій – лише однієї десятої відсотка. Повна недовіра – 34.1-28.0. Показники не на користь партій.

Доречно зазначити, що особливості формування соціальної бази обумовлюються особливостями формування, утворення самих партій. Як показує досвід, в Україні партії творяться «зверху». Це означає, що вузьке коло амбіційних політиків, чи тих, хто прагне проникнути у політику, проголошує себе партією, а потім уже шукає для себе власну соціальну опору. Такі «партії», як їх по праву називають «диванними», як правило, апелюють до всього народу. І, як правило, саме такі «партії» зазнають поразки у виборчих процесах.

Особливості творення політичних партій проявляються і в тому, що вони часом творяться на замовлення впливового державного діяча, під тиском адміністративного ресурсу. Тоді соціальною опорою, соціальною базою такої партії стає чиновництво, по всій вертикалі влади, залежне від лідера. Саме таким чином у великій мірі формувалася і зростала Соціал-демократична партія України (Об'єднана), коли її лідер В. Медведчук був першим заступником Голови Верховної Ради. І саме таким чином зростала Народно-демократична партія України, коли її лідер В.Пустовойтенко ОЧОЛЮВАВ Кабінет Міністрів України. Із втратою лідерами подібних партій державних посад, втрачають звучання у суспільстві і партії як такі, а чиновництво подається у нові партії, які творяться в угоду новим керманичам держави.

На основі вищевикладеного спробуємо сформулювати деякі висновки, не прагнучи подати їх як незаперечну істину.

1. За сучасних умов, коли для суспільства характерне соціальне розшарування і політичне протистояння, коли суспільство в цілому і кожна соціальна верства зокрема шукають виходу з кризи, причому кожна група хотіла б обрати свій шлях і знайти власного проводиря, для різних політичних сил відкриваються достатні можливості визначити власну опору і, виступивши в ролі захисника інтересів, сформувати соціальну базу. На цьому ґрунтується сучасна багатопартійність як явище.

2. Але в той же час деякі політологи дотримуються точки зору, що сучасна багатопартійність в Україні доведена до абсурду. Висловлену точку зору ми вважаємо не безпідставною. Така багатопартійність дезорієнтує суспільство і ускладнює можливість пошуку та визначення власної соціальної бази для самих же партій. Як суспільство в цілому, так і окремі його складові, соціальні верстви, виявляються, як правило, дезорієнтованими і не можуть чітко, однозначно визначити «свою» партію та стати її опорою.

3. Парламентські вибори (1998, 2002, 2006 років) на пропорційній основі (голосування за партії) та президентські (1999, 2004), результати голосування дали деякі уявлення про політичні симпатії чи антипатії народонаселення України. Але електорат, як ми уже зазначили, не тотожний поняттю «соціальна база». Соціальна база - це більш ґрунтовна і більш стала опора партії, яка формується на засадах прояву свідомості. Електорат же може формуватися під впливом випадкових обставин, психолого-емоційних, і його прихильність до певної партії не завжди послідовна і гарантована. Нагадаємо, що існує такий феномен, як «протестний електорат», «протестне голосування», про які ми говорили в одній з наших попередніх публікацій.

4. Подальшому більш чіткому і визначеному формуванню соціальної бази мали сприяти такі фактори як цивілізований підхід до творення самих політичних партій у класичному розумінні їх сутності, законодавче регулювання процесу, обмеження права виступати під іменем партії різного роду амбіційним політикам. Це дало б можливість суспільним верствам більш зважено визначати власну політичну орієнтацію, схильність до певних політичних партій.

5. В принципі ми не заперечуємо, що сам факт проведення виборів тільки на пропорційній основі (голосування за партії) сприяв би політико-партійній структурованості суспільства, визначенню та конкретизації соціальної бази кожної з партій. Сприяв би... Але тут же криється протиріччя: вибори на пропорційній основі (голосування за партії) можуть бути «якісними», служити показником сили впливу партій уже при реальній політико-партійній структурованості суспільства. А така реальність у повному прояві поки-що відсутня. Тому і розгортаються активні дискусії навколо Закону про вибори народних депутатів.

6. Політико-партійній структурованості має сприяти зростання, виховання політичної культури суспільства як цілісності та його складових. Зневіра до будь-якої партії, голосування проти всіх, неявка 10 млн. виборців на виборчі дільниці..., пояснюється у значній мірі, на нашу думку, рівнем політичної культури. А для цього необхідні обізнаність, інформованість про політичні партії, причому: про конкретні політичні партії. До цього виникає питання: чи володіє суспільство нашого часу можливістю отримати таку інформацію, усвідомити? Питання не риторичне. Загальне зростання політичної культури на фоні упорядкування, партотворення може змінити політичну структурованість суспільства, надати їй цивілізованих ознак та більш чіткої визначеності соціальної бази кожної з партій.

Джерела та література

1. Конституція України – К., 2005.
2. Закон України «Про політичні партії в Україні». Прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2001 року // Голос України – 2001. – 12 травня.
3. Політичні партії України. – К., 1990. – С. 1-596.
4. Політичні партії України. Інформаційно-довідкове видання. – К., 2005. – С. 1-438.
5. Право вибору: політичні партії та виборчі блоки. – К., 2006. – С. 1-136.
6. Дюверже М. Политические партии. – М., 2002. – С. 1-559.
7. Молочко В.К., Молочко Н.О. Парламентські вибори в Україні (березень 2006 року): особливості та наслідки. // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Випуск восьмий. - Чернігів. – 2006. – С. 41-49.

*Кожуховська А.І.,
викладач*

ВІД НАЦІОНАЛЬНОГО ДО ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКОГО: ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ ГІДНОСТІ У ПЕДАГОГІЧНИХ ПОГЛЯДАХ О.П.ДОВЖЕНКА

У контексті державотворчих процесів, що відбуваються на теренах України, проблема формування національної самосвідомості у молоді є досить важливою для вітчизняної системи освіти й виховання. Тим більше, що у зв'язку з історичними обставинами розвою українського

народу, останній зазнавав усіляких утисків і принижень, в силу чого формувалася комплекс національної меншовартості. Відтак, одним із нагальних завдань, що постають перед українською педагогікою, є формування у молодого покоління як особистісної гідності, так і національної, позаяк ці почуття нерозривно поєднані між собою.

Згідно з академічним визначенням, гідність – це поняття передусім моральне, що виражає уявлення про цінності людини як особистості, ставлення її до самої себе, а також відношення до неї з боку спільноти, у середовищі якої вона перебуває [2, 68].

З одного боку, усвідомлення людиною власної гідності є формою самосвідомості, розумінням відповідальності перед суспільством і перед собою як особистістю, а з другого – гідність особистості вимагає й від інших людей шанобливого ставлення до неї.

Варто зазначити, що, будучи моральною цінністю, людська гідність виявляє себе на декількох рівнях. Принаймні, ми можемо стверджувати, що загальнолюдський рівень гідності обов'язково включає в себе рівень гідності національної, тому що людина виступає не лише як представник біологічного виду, але й водночас є суб'єкт нації. Тому, коли розглядається проблематика загальнолюдського, ми неодмінно маємо враховувати питому вагу національного, його роль та місце у становленні особистості.

Якщо в галузі етичного знання вистачає міркувань щодо особистісної гідності людини (Т.Аболіна, В.Мовчан, В.Малахов та ін.), то поняття гідності національної донедавна вважалось таким, що не потребує докладного аналізу, як і все, що йшло під грифом “національне”. Лише останнім часом, скажімо, автори “Малої енциклопедії етнодержавознавства” зробили спробу схарактеризувати дане поняття та окремі його аспекти [9, 97].

І все ж проблема національної самосвідомості та її прояву - національної гідності, - не є новою у царині української гуманітаристики, проте особливої гостроти вона набуває, як зазначає один із авторів названої енциклопедії, в період націо- і державотворення, які вимагають наявності відповідного державотворчого світогляду [9, 84].

На руйнівній для національної гідності системі настанов і стереотипів – комплексі національної меншовартості - акцентувалася увага у ряді досліджень істориків, культурологів, філософів, етнопсихологів із діаспори (О.Субтельний, О.Кульчицький, Є.Маланюк, О.Грабович, В.Янів, І.Гончаренко, Б.Цимбалістий та ін.). Адже феномен національної меншовартості є досить комплексним явищем, при дослідженні якого виникає потреба звернутися до різних його аспектів: психологічного, історичного, соціокультурного та політичного, хоча далеко не усі вчені визнають його в якості суттєвої ознаки менталітету нації.

З іншого боку, заперечення його існування непереконливе. Позаяк чимало сучасних дослідників у сфері соціально-гуманітарних наук, зокрема, Ю.Римаренко [9, 763], І.Грабовська [3, 68], О.Нельга [11, 192], Й.Сележан [12, 87] та інші, вивчаючи характерологію українства та причини негативних змін у його ментальності, акцентують згубну роль

цього феномену у внутрішньому житті національної спільноти. Ю.Римаренко, до речі, зазначає, що національна меншовартість – це забуття національної ідентичності, втрата гордості за свою націю, індиферентне ставлення до національних здобутків [9, 763].

Оскільки педагогічна наука ставить своєю метою удосконалювати природу людини за допомогою виховання, вітчизняні освітні діячі та педагоги (Т.Шевченко, К.Ушинський, П.Куліш, І.Франко, С.Русова, І.Огієнко, Г.Ващенко та ін.) наголошували на необхідності приведення в систему ментальних рис українства саме шляхом національної освіти та виховання.

Більшість сучасних педагогів, серед яких А.Кузьмінський, В.Омельяненко, І.Зайченко, та інші, поділяють думку авторів “Концепції національного виховання” про те, що педагогу необхідно враховувати сторонні нашарування (в т.ч. наявність комплексу національної меншовартості) в українському характері, що виникли під впливом несприятливих чужорідних чинників та історично не були притаманні нашим предкам [8, 5]. У зв’язку з цим “дієвим засобом відродження нації є формування в людини почуття національної гідності...” [7, 389], що допоможе позбутись почуття національної меншовартості.

Органічним доповненням і нетривіальним тлумаченням проблем національного виховання виступають педагогічні погляди відомого українського діяча О.П.Довженка. З огляду на це, метою даної статті є спроба переосмислення та об’єктивного аналізу проблеми виховання національного характеру на основі його багатогранної творчої спадщини, що має допомогти визначити її педагогічну роль, а саме – виховання людини з глибоко національною самосвідомістю та національною гідністю.

Освіта належить до таких інституцій, від рівня розвитку і якості яких безпосередньо залежить прогрес суспільства загалом і людської особистості зокрема. Вона озброює особистість науковими знаннями, формує науковий світогляд, фундаментальні цінності і орієнтації. Освіта – це також і виховання особистості, становлення її внутрішнього духовного світу, утвердження пріоритету особистості тощо. Ця істина для О.П.Довженка, педагога за освітою, громадського діяча та всесвітньо відомого митця, була незаперечною. Відтак, причини всіх негараздів в українському суспільстві, в тому числі і браку національної самосвідомості та її прояву – національної гідності, він вбачав у хибній системі освіти й виховання, що підтверджує його запис в щоденнику [5, 113].

Аналіз творчої спадщини митця і, зокрема, записів його щоденника наводить на думку, що національну гідність О.Довженко вважав найхарактернішою ознакою національної належності, тобто такою, що проявляється у відчутті належності до свого народу, глибокій повазі та шанобливому ставленні до всього того, що створено народом, насамперед до його культури, мови, історії, традицій, звичаїв. Такої ж думки дотримуються і автори “Малої енциклопедії етнодержавознавства” [9, 97]. Відтак, брак національної гідності у певній частині українства є

наслідком несформованості національної самосвідомості та кризи самоідентифікації.

Як відомо, освіта й виховання є найважливішими чинниками формування самосвідомості. Який би сильний і різносторонній вплив на цей процес не здійснювали спосіб життя й культурно-історична традиція, саме освіта надає йому системність, цілеспрямованість, а головне - наукову обґрунтованість. На жаль, українська нація має сумний досвід розмивання національної самосвідомості, пов'язаний з довготривалою відсутністю державності та існуванням тоталітарної доктрини національного розвитку радянської епохи, спрямованої на виховання нігілізму до рідної культури, історії, мови. Як зазначають деякі дослідники, зокрема І.Сележан, М.Боришевський, І.Мартинюк та ін., наукова робота з національних проблем за часів тоталітарного режиму підтасовувалась, аби довести неминучість злиття націй [12,86]. На практиці таке злиття було ні чим іншим, як асиміляцією неросійських народів та означало їх русифікацію. В Україні вона проводилася досить інтенсивно, на чому акцентував О.Довженко у своєму щоденнику, засуджуючи асиміляторство та застерігаючи від втрати свого національного "я".

Щоденник містить чимало записів його схвильованих роздумів щодо розмивання національної ідентичності. О.Довженка хвилює, що всі державні інституції в Україні були спрямовані, на його думку, на виховання "безбатченків, безбатченків без роду, без племені", бо російська мова стала офіційною мовою українського уряду, викладання у вузах та десятирічках міст теж ведеться російською мовою [5, 328], і особливо його обурювала при цьому відсутність українського словника [5, 41]. Адже, як показує аналіз епістолярної спадщини митця, Олександр Петрович вважав, що культурна спадкоємність, тобто зв'язок між поколіннями народу, здійснюється саме через мову, адже вона артикулює зміст глибинних пластів національної свідомості.

Олександр Довженко акцентував також відсутність офіційної української історії, шкідливу заборону викладання останньої у вузах. Його турбувало те, що в країні занедбано музеї, розкрадаються цінності Лаври, знищуються пам'ятники старовини – все це лише невелика частка яскравих свідчень занепаду історичної культурної спадщини народу, приглушення його історичної свідомості, бо народ "не учили Батьківщині – їх учили класовій ворожнечі і боротьбі, їх не учили історії. Народ, що не знає своєї історії", - на думку О.Довженка, - "є народ сліпців" [5, 76]. Українське суспільство втрачало своє минуле, навіть епоха козацтва, близькість з якою ще відчувалась, не стільки піднімала народний дух, скільки пригнічувала його тим трактуванням, що їй давалося [5, 329].

Через засоби масової інформації українцям нав'язувалася чужа культура та її цінності. Усе це викликало занепокоєння митця і тривогу за долю нації, її духовність, які спирались, на його глибоке переконання, на те, що під впливом чужої моралі відбувається ерозія духовних цінностей, розпад архетипів етносу, що передаються від покоління до покоління як генетична пам'ять і досвід покоління.

Інший відомий українець і сучасник О.Довженка – Євген Маланюк, з цього приводу сконстатував наступне: "Ми є свідками і,

почасти, учасниками страшних подій, коли наш національний організм всіма способами і засобами нищать, калічать, що більше – намагаються винатурити, вийняти з нього його духовний зміст і вкласти, натомість, цілком інший” [10, 7]. Така співзвучність думок двох непересічних представників українського народу зайвий раз доводить, що бажання знайти порятунок для української душі, духовності ніколи не полишало людей, національно свідомих, хто по-справжньому вболівав за свій народ і намагався зрозуміти причини його невдач і поразок.

Варто зазначити, що проблема духовності за своїм характером і значенням займає найвищий рівень людської рефлексії. Осмислюючи питання формування духовного світу особистості, рефлексуючий суб'єкт сам по собі вже демонструє рівень власної духовності. З огляду на це, паралельно ми пізнаємо, що являв собою духовний світ самого О.П.Довженка, які саме цінності були базовими в його баченні світу, суспільства і людини.

Внаслідок руйнування української етнокультурної ніші, негативні проєкції домінуючої російської культури на українську сформували негативне автоуявлення значної частини українства.

Активіст Фронту національного звільнення, що боровся з французьким колоніалізмом, Франц Фанон пояснює такі процеси тим, що нав'язана насильно колонізаторами система цінностей спотворює, а інколи й докорінно змінює самооцінку колонізованих суспільств. Приймаючи систему цінностей колонізаторів, людина вступає в конфлікт з власним образом аж до повного відторгнення будь-якої позитивної самооцінки. Вона починає зневажати себе, чим поглиблює власне приниження [цит. за 3, 68].

У результаті тоталітарної політики, як зазначає О.В.Нельга, класова солідарність на практиці виявлялась солідарністю ненависті, соціально руйнації. Соціально-політична та ідеологічна нетерпимість, національний нігілізм, теоретичний догматизм, духовне гноблення сформували людину з комплексом меншовартості [11, 192].

Як стверджують інші дослідники (Ю.Римаренко, І.Грабовська, В.Андрущенко та ін.), колоніальна влада вдавалася і до свідомої обробки, маніпуляцій свідомістю українського народу. І.Грабовська, зокрема, зазначає, що найпоширенішою проєкцією образу українця з боку російської ідеологічної та психологічної “колективної тіні” (за К.Юнгом) стали образи “простодушної, поющей, шароварной Малороссии”, “хитрого малоросса”, простакуватого, неосвіченого, але зрадливого і шахраюватого хохла в шароварах і з галушками [3, 68]. Подібне не могло пройти поза увагою О.Довженка, якого обурювали прояви такої політики та реакція на неї його співвітчизників.

Державна політика щодо українства була чітка і послідовна на всіх рівнях, навіть у царині кінематографа, який наділявся обов'язком “бійця ідеологічного фронту” [13, 143]. Відтак не дивно, що з середини 30-х українську народну культуру транскрибують передусім у декоративному або ж суто етнографічному дусі.

О.Довженко, як і решта національно свідомих українців, його сучасників, вів посильну боротьбу з цією тенденцією. Не випадково,

що саме тоді він вирішив екранізувати гоголівського “Тараса Бульбу”, темою якого є героїчна історія українського народу. В інтерв’ю кореспонденту “Известий” кінорежисер акцентує, насамперед, колосальне виховне значення фільму, що вплине на формування національної самосвідомості, допоможе відновити історичну правду. Він прагнув уникнути “усього цього, так званого “традиційного”, “показати початок XVII ст., щоб глядачі побачили в запорожцях не стилізовану буйну масу голої і безпросвітних гувльвіс, а ... справжніх лицарів, сильних своєю організованістю, беззавітно хоробрих, мудрих і скромних трудівників” [6, 117].

У вивченні теоретичної проблеми формування духовних цінностей особистості варто зазначити Довженкове бачення ролі літератури та мистецтва у цьому процесі, на педагогічній функції яких кінопедагог неодноразово наголошував у своїх лекціях перед студентами ВДІКу [6, 309].

Визнаючи виховний вплив літератури та мистецтва, усе ж слід зазначити, що формування духовних цінностей особистості здійснюється під впливом системи різних чинників, і в першу чергу - за допомогою цілеспрямованого виховного впливу на особу, що може здійснюватись на макро- і мікрорівнях. Макрорівень – це державна система освіти (школи, вузи), цілеспрямована робота ЗМІ. Мікрорівень – це безпосередній, цілеспрямований вплив на людину з боку родини і оточення. Відтак, важливо дослідити педагогічні погляди О.Довженка в цьому контексті.

Епістолярна та творча спадщина митця дозволяє зробити висновок, що виховання насамперед має бути спрямоване на формування національної самосвідомості, любові до рідної землі, свого народу, бажання працювати задля розквіту своєї держави, готовності захищати її від ворогів. Такі завдання під силу лише національній педагогіці, яка відповідає ментальності, історичній місії, потребам державного будівництва українського народу. У цьому аспекті педагогічні погляди О.Довженка співпадають з поглядами його сучасника Г.Ващенко та інших педагогів національної педагогічної школи. Олександр Петрович вважав, що освіта та виховання повинні здійснюватись рідною мовою. Так, як і К.Ушинський, Г.Ващенко, С.Русова та інші педагоги, О.Довженко доводив, що втрата мови для народу рівнозначна втраті своєї національності, а русифікація, на його думку, - це “гвалтування народної душі..., пограння елементарних його прав” [5, 289]. Як і Г.Ващенко, О.Довженко прагнув з допомогою національного виховання очистити українську ментальність від намулу, привнесеного тоталітарним режимом.

В першу чергу це стосувалось комплексу меншовартості, який за радянської доби набув крайніх форм, аж до повного несприйняття власної культури, мови, етнічної належності значною частиною населення України. Самозневага трансформується в прояви агресивності до будь-чого українського – мови, традицій, культури, історії тощо. Підтвердзень цьому щоденник митця містить прикро багато, наприклад: “...Секретар Херсонського обкому ... намагався говорити найчистішою руською

мовою, що йому й удалось на 150%: він акав більше, ніж се роблять самі руські люде...” [5, 326]. На думку Довженка - педагога, це є найелементарнішим свідченням браку національної гідності.

Поборювати почуття меншовартості протилежним почуттям національної гідності й гордості, які треба виховувати у молоді, пропонував і І.Гончаренко [1, 76]. І як уже зазначалося вище, такої ж думки дотримуються і більшість сучасних педагогів.

Принципово важливо враховувати той факт, що процес формування національної самосвідомості та національної гідності розпочинається буквально з перших днів життя. На підсвідомому рівні дитина вбирає багату етнічну, національно своєрідну інформацію через материнську коліскову чи якісь інші специфічні для кожного етносу елементи раннього догляду чи виховання. Наслідки цього процесу певним чином трансформуються і виявляються з часом на рівні усвідомлюваного.

Значну роль у становленні національної самосвідомості, а отже і національної гідності, на наш погляд, відіграє усвідомлення особистістю своєї належності до певного етносу. У цьому аспекті воно виступає саме як базова основа зазначеного процесу. Відтак національна самоідентифікація, усвідомлення своєї близькості з нацією, спорідненості з нею, є одним із чинників, що зумовлюють виникнення, функціонування й розвиток національної самосвідомості та її прояву – національної гідності. За відсутності національної самоідентифікації не може бути й мови про розвиток у людини національної самосвідомості, а отже і національної гідності. Тому зовсім не випадково у “Зачарованій Десні” з’являється епізод, де допитливий хлопчина хоче з’ясувати, “хто є хто”:

- Що там за люди пливають ?
- То здалека. Орловські. Руські люди, з Росії пливають.
- А ми хто ? Ми хіба не руські ?
- Ні, ми не руські.
- А які ж ми, тату ? Хто ми ?
- А хто там нас знає, - якомсь журливо проказує мені батько.

Прості ми люди, синку... Хахли, ті, що хліб обробляють. Сказати би, мужики ми... Да... Ой-ой-ой... мужики, й квит. Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки звання зосталось.[1, .. 58].

Довженко-педагог показує, як у сім’ї закладаються основи національної самосвідомості, зокрема, як відбувається усвідомлення дитиною своєї належності до певного етносу. Водночас О.Довженко застерігає, що в результаті приниженості етносу народ переживає негативні почуття, пов’язані з етнічною приналежністю, що призводить до заниження оцінки свого етносу у протиставленні його іншим етнічним утворенням і формується негативна форма вираження етнічної самоідентифікації. На щастя, національна система виховання, витіснена з державного і громадського життя, все ще продовжувала жевріти у родинному вихованні.

Таким чином, педагог віднаходить справжній корінь зла: хибна система виховання або ж відсутність належного національного виховання нівечать національну самосвідомість, і замість почуття національної

гідності та гордості культивується комплекс національної меншовартості. Цей висновок дуже хвилював його, насамперед, як педагога та громадського діяча, оскільки, на його думку, “почуття гордості за свій народ – законне почуття” [4, 226]. Не може бути шанованою ніким і ніколи жодна з тих націй, котра не поважає самої себе. Тому важливо не тільки відновити почуття національної самоповаги, а й повсякчас підтримувати, плекати його.

Позитивно вплинути на відновлення та формування національної самоповаги, на його думку, може знання типових особливостей, ментальних рис національної спільноти, з якою людина себе ідентифікує. Усе це має забезпечувати високий рівень функціонування такого складного і важливого системного утворення у структурі духовності особистості, як національна свідомість і самосвідомість. Відомо, що кожна нація характеризується низкою позитивних специфічних, тільки їй притаманних характеристик, однак не позбавлена і деяких не надто привабливих рис.

Як педагог, О.П.Довженко розуміє, що у формуванні національної самосвідомості та національної гідності особистості слід орієнтуватися на пізнання перш за все позитивних рис цієї нації з метою створення у молоді стійкої потреби в оволодінні такими рисами. Тому він створює цілу галерею постатей – носіїв духовних цінностей українського національного характеру, з їх одвічним правдошукуванням, гостинністю, щедрістю, доброзичливістю, пісенністю, працьовитістю й талановитістю, волелюбністю й багатством душі. Ці якості є основними духовними складовими української ментальності.

Про національну самосвідомість особистості, на думку О.Довженка, можна говорити, спираючися на ступінь сформованості у неї таких компонентів, як: усвідомлення історичного минулого, сучасного і майбутнього своєї нації; чіткі уявлення про територіальну єдність нації; усвідомлене ставлення до духовних і матеріальних цінностей нації, наявність потреби збагачувати їх особистою працею та орієнтуватися на них у власній життєдіяльності; усвідомлення особистої відповідальності за долю нації.

З огляду на вищесказане, варто зазначити, що брак національної гідності у певної частини українства О.Довженко вважав наслідком несформованості національної самосвідомості та кризи самоідентифікації через комплекс меншовартості, наявний в українському суспільстві.

Відтак, О.П.Довженко, як педагог, був цілком упевнений, що національне виховання містить величезні можливості щодо формування національної самосвідомості, а отже, і національної гідності громадян, патріотів, вірних продовжувачів найкращих традицій свого народу. Загальнолюдська цінність гідності й самоповаги у творчості О.Довженка виражена як така, що виростає з національного, етнічного коріння й живиться життєдайними соками історичної пам'яті народу.

Джерела та література

1. Гончаренко І. Наш національний характер // Хроніка - 2000. Україна: Філософський спадок століть: У 2-х кн.– К., 2000. - Кн. 1.

(№ 37–38). – С. 66 – 77.

2. Див.: Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997.

3. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру // Сучасність. – 1998. – № 5. – С. 58 – 70.

4. Довженко О.П. Вибрані твори. – Харків, 2003.

5. Довженко О.П. Сторінки щоденника (1941 – 1956). – К.: Вид-во гуманіт. літ., 2004.

6. Довженко О.П. Твори: У 5-ти томах. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 4.

7. Зайченко І.В. Педагогіка: Навч. посібник. – Чернігів, 2003.

8. Концепція національного виховання // Освіта. – 1994. – 26 жовтня. – С. 2–7.

9. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996.

10. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К.: АТ “Обереги”. – 1997.

11. Нельга О. Теорія етносу: Курс лекцій. – К.: Тандем, 1997.

12. Сележан І. Основи національного виховання (Українознавство: історичний, філософсько-релігійнознавчий аспекти): Хрестоматія. – Чернівці, 2005.

13. Тримбач С. Кіно // Сучасність. – 1998. – № 5. – С. 136-145.

***В.М. Гаєрилов,**
кандидат історичних наук*

ЖИТЛОВА ПРОБЛЕМА В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

Доповідь присвячена вивченню однієї з ключових соціальних проблем, що постали перед повоєнним селом після вигнання німецьких окупантів – відсутності житлового фонду і заходам по його відновленню.

Серед гострих проблем, що постали перед українським селянином після вигнання окупантів та в післявоєнний період, була житлова проблема. Вона тривалий час залишалась не розв’язаною, незважаючи на урядові заяви, що обіцяли допомогу. У роки окупації, за даними Наркомзему УРСР тільки в 197 районах лівобережних областей УРСР окупантами було спалено 319 тис. житлових будинків колгоспників¹.

Спеціальні історичні праці з даної проблематики відсутні, за виключенням епізодичного розгляду в контексті загальних проблем післяокупаційного українського села². Лише частково дана проблема розглядалась в медичній літературі з санітарно-гігієнічної точки зору³. Особливо тяжким був спадок війни у Північному Лівобережжі України. Тут німці відходили без поспіху і мали час для тактики «спаленої землі». Розслідуванням Державної надзвичайної комісії було встановлено, що за час тимчасової окупації Сумської області фашисти повністю спалили

128 сіл і частково 635. На руїни і згарища було перетворено 35,6 тис. дворів колгоспників⁴. Чернігівщина в цій сумній статистиці посідала одне з чільних місць. Загальна сума збитків, заподіяних окупантами, становила тут 21,8 млрд. крб⁵. Частково та повністю було зруйновано 34 806 житлових будинків⁶, або 11,4% житлового фонду. Повністю було зруйновано 61 населений пункт, на 60% — 950, частково — 2063, уціліло повністю 760⁷. На момент визволення в землянках мешкало 22 249 родин області⁸. Середня орієнтовна вартість зруйнованого селянського двору складала 50 тис. крб⁹. Крім того, велика кількість селянських родин проживали на чужій території. Як згадує жителька с.Лемеші Козелецького району Клавдія Степанівна Скотар, у хаті її батьків мешкали чотири родини, які втратили свої будинки під час окупації¹⁰. Ще під час війни, 21 серпня 1943 р., Рада Народних Комісарів та ЦК ВКП(б) видали постанову “Про невідкладні заходи по відновленню господарства в районах, визволених від німецької окупації”. Згідно з нею для керівництва та координації робіт по будівництву житла та культурно-побутових закладів створювалась відповідна ієрархія інституцій: союзний та республіканський наркомати з житлово-громадянського будівництва, при облвиконкомах – спеціальні управління у справах сільського та колгоспного будівництва. Але всі ці структури займались будівництвом у містах та селищах міського типу, на територію колгоспів їхня діяльність не поширювалася. Колгоспи створювали свої будівельні бригади, але за браком ресурсів вони не могли якісно забезпечити попит населення на житло. У доповідній записці на ім'я М.Хрущова було зазначено, що індивідуальне житлове будівництво в 1944 р. ведеться незадовільними темпами¹¹.

Серйозним недоліком у будівництві житлових будинків для селян було те, що воно проводилось, як правило, силами самих колгоспників-забудовників, майже без допомоги колгоспів і місцевих організацій. Колгоспи лише надавали допомогу виділенням лісу на корню та місцевими будівельними матеріалами і дуже обмежено тягловою силою. Тому всі проблеми по заготівлях та будівництву лягали на забудовників. Особливі складнощі виникали у колгоспників у справі залучення до будівництва своїх будинків кваліфікованих будівельників – теслів, крівельників, столярів, пічників.

Нерідко адміністрації колгоспів не тільки не надавали допомоги робочою силою, але часто, коли колгоспнику вдалося домовитися з іншими колгоспниками про надання допомоги в будівництві, безпідставно заважали цьому. Це суперечило селянській традиції толоки – надання колективної допомоги в будівництві житлових будинків та господарських споруд. Колгоспники були змушені займатись будівництвом власного будинку у вільний від колгоспної роботи час. Внаслідок цього будівництво житлового будинку при індивідуальній забудові розтягувалось на 2–3 роки, а то й більше. Інколи навіть колгоспники-передовики, не маючи змоги відволікатись на будівництво власних будинків, мешкали в дуже поганих умовах. Житлові будинки на селі будувались у вигляді простої хати, як і 20 років до війни. Така

хата була недостатньо світла, з низькою стелею, в більшості випадків мала лише одну кімнату та кухню, хоча офіційні джерела твердили, що “будинок колгоспника складається із комплексу житлових та допоміжних, достатньо відокремлених одне від іншого приміщень” і мають в розрахунку на одну особу 9 м² площі та 25 – 29 м³ повітряної кубатури¹².

У той же час колгоспи мали достатньо можливостей для виробництва місцевих будівельних матеріалів і використання їх у будівництві. В обох областях Північного Лівобережжя були великі запаси глини та лісу, з яких можна було виготовляти цеглу, черепицю та інші місцеві будівельні матеріали. Їх виробництво могло бути легко організоване силами самих колгоспів, тим більше, що для цього не потрібно було складного обладнання та висококваліфікованої робочої сили.

Не випадково й постанова РНК УРСР № 117 оцінювала роботу по будівництву нових та відбудові старих житлових будинків на селі як незадовільну. З виділених на 1944 р. кредитів в сумі 20 млн. крб. на індивідуальне житлове будівництво було використано лише 800 тис. крб., або 4%¹³. Тут же було відзначено, що Чернігівська, Сумська та Київська області зовсім не розпочали кредитування індивідуальних забудовників. Виконкоми рад та обласні комунальні банки недостатньо популяризували серед населення умови видачі позик та встановлені пільги для індивідуальних забудовників, не організовували роботу по забезпеченню їх будівельними матеріалами і транспортом.

Ця ж постанова зобов'язувала місцеві органи влади терміново закінчити роботу по розподілу кредитів, сприяти відведенню земельних ділянок, організувати безкоштовну технічну консультацію, обмежила п'ятиденним терміном розгляд заяв про відведення земельних ділянок під забудову, відвести лісовий фонд для заготовки будівельного лісу. У районах, звільнених від німецької окупації, забудовники отримували пільги при сплаті податку з будівель, а також для них мав бути проведений пільговий розпродаж будівельних матеріалів від розбирання зруйнованих будівель. Додаток до постанови визначав перелік торгових точок по продажу будівельних матеріалів. Кількість їх була досить обмеженою. Так, на всю Чернігівську область було лише три такі спеціалізовані магазини, а на Сумську – два¹⁴.

Додатково регламентувала заходи по відбудові житла колгоспників постанова ЦК ВКП(б) та Ради Міністрів СРСР від 28 квітня 1945 р. “Про будівництво житлових будинків колгоспників, виробничих будівель колгоспів та культурно – побутових закладів в селі”. У постанові зазначалося, що все сільське і колгоспне будівництво має проводитись на основі заздалегідь складених і затверджених проектів забудов¹⁵. Колгоспники із задоволенням сприйняли цю постанову. На колгоспних зборах, де вона оголошувалася, часто можна було почути схвальні відгуки керівництву держави за турботу про селян¹⁶. У результаті в більшості колгоспів було розпочато створення будівельних структур. Так, у Краснопільському районі Сумської області для проведення будівництва у 12 колгоспах були створені бригади по 8 чол. кожна. У

Дубов'язівському районі – на 1945 р. було заплановано будівництво 340 будинків для колгоспників, 3 школи та 1 клуб. У всіх колгоспах району було утворено 45 будівельних бригад по 7-8 чол. у кожній, у Білопільському районі обговорення постанови було проведено в 58 колгоспах та утворено 18 бригад. У Роменському районі розпочались роботи по відбудові 12 колгоспних цегельних заводів потужністю кожного з них 70 тис. шт. цегли на рік.

У доповідній записці від 25 квітня 1945 р. на ім'я Й.Сталіна М.Хрущов пропонував встановити такий порядок, щоб відповідальність за забезпечення селян житлом покладалася безпосередньо на колгоспи, коли житлові будинки зводилися б організовано, силами і засобами колгоспів, за рахунок тих колгоспників, для яких вони будуються. Для проведення робіт по будівництву кожен колгосп мав створити постійну будівельну бригаду. За розрахунками одна бригада з 15 чоловік могла побудувати 1-2 кімнатний будинок за 15–16 днів, 3-х кімнатний за 20 робочих днів. За сезон така бригада будувала б 10–15 двокімнатних будинків. Затрати робочого часу, на будівництво одного двокімнатного будинку складали 500 – 600 трудоднів.

Загальна сума трудоднів, нарахована колгоспом за будівництво будинку, зараховувалась як заборгованість колгоспника, якому було побудовано будинок, з погашенням її протягом кількох років. Строк погашення заборгованості встановлювався загальними зборами колгоспників. Розмір щорічного погашення становив 25–30%. При наявності в сім'ї одного працездатного розстрочка могла бути надана на 8-9 років, двох працездатних – 4-5 років, трьох – 2-3 роки.

Грошові затрати колгоспу повинні були бути повністю покриті колгоспником у тому ж році за рахунок державних кредитів на індивідуальне будівництво, а при необхідності за рахунок його заробітку¹⁷.

Грошові затрати на будівництво однокімнатного, з кухнею, будинку колгоспника з різноманітних матеріалів становили від 4 351 до 5 254, двокімнатного будинку від 5 700 до 7 807 крб.

Четвертий п'ятирічний план 1946–1950 рр. також передбачав проведення нового будівництва та відновлення житлового фонду в селах, але в основному на кошти колгоспів. Держава брала на себе лише зобов'язання по обмеженому кредитуванню та наданню допомоги будматеріалами. Так, річний кредитний план Городянського сільгоспбанку для Тупичівського району Чернігівської області передбачав виділення таких сум на індивідуальне будівництво: колгоспникам — 50 тис. крб., демобілізованим — 50 тис., інвалідам Вітчизняної війни — 10 тис. та 10 тис. крб. на придбання худоби¹⁸. Та громіздка управлінська система, а також перекладення відбудови на колгоспи гальмували процес відновлення повоєнного села.

Плани робіт по міністерству житлово-громадянського будівництва постійно не виконувались, і ледве перевищували 60%.¹⁹ Так, за 1947 р. план по житловому будівництву в Чернігівській області було виконано на 64,2 %²⁰. По Сумській області з асигнованих 340 тис.

крб. в 1947 р. було освоєно 171 тис. крб. або 50,3%, а план будівельно – відновлювальних робіт виконано лише на 30%²¹. Але новобудови до всього не відзначались пристойною якістю. Обстеження сіл Чернігівської області комісією ЦК КП(б)У показало, що «нові будинки колгоспників в переважній більшості випадків являють собою чотиристинну хату з великою піччю в кутку. Стіни більшості хат сплетені з хмизу, або з рублених дерев'яних пластин, обмазаних глиною з двох боків. Дахи солом'яні, долівки глиняні, вікна маленькі з низькими підвіконнями»²².

Для прискорення будівництва житлових будинків для колгоспників, що проживали в землянках, було винесено спеціальне рішення Чернігівського обкому партії та облвиконкому 30 березня 1948 р. № 675, а також відзначено особливо незадовільний стан будівництва в Добрянському, Гремяцькому, Козелецькому та Любецькому районах²³. Наприкінці 1948 р. в області «мали потребу в лісоматеріалах» (тобто жили в землянках) 1,5 тис. сімей. Крім того, в чужих житлах (а отже, потребували розселення) мешкали 2 783 сім'ї²⁴. Уповноважений держплану СРСР по Чернігівській області К.Артемієв доповідав про хід виконання плану по сільському житловому будівництву наступне: «Перевірка показала, що ця робота в області ведеться незадовільно. Організації, що здійснюють побудову житла в сільській місцевості, станом на 1 вересня план виконали на 41,7%, а план будівництва жител для колгоспників виконано всього на 35,6%. Особливо незадовільно організовано будівництво жител для колгоспників, які проживають в землянках»²⁵. Зате у точній відповідності з планом йшло будівництво будівель правлінь колгоспів і навіть з перевищенням плану сільських клубів. На початок 1949 р. половина районів Чернігівської області ще мала землянки. Особливо багато їх було в Козелецькому районі — 216, Любецькому — 228, Добрянському — 186, Ріпкинському — 184²⁶.

5 січня 1949 р. була видана постанова Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У «Про хід будівництва житлових будинків для колгоспників, що проживають в землянках та на чужій території». За постановою на індивідуальне житлове будівництво в Чернігівській області виділялись кредити в сумі 300 тис. крб., а також було розподілено 3040 м² скла та 1480 м³ лісу²⁷. Цих ресурсів, звісно, не вистачало. Так, скажімо, в Любецькому районі для 171 родини, що проживали в землянках, за півроку побудували лише 14 будинків, в Новгород-Сіверському для 91 родини — один будинок, а з початком жнив ця робота взагалі загальмувалась до глибокої осені. Крім того, виявилось, що лише за два місяці 1949 р. кількість родин, які проживали на чужій території, збільшилась на 51 родину за рахунок поділу основних і переходу частин сімей, котрі відділялись на чужу територію.

План сільського та колгоспного будівництва 1949 р. в частині побудови житлових будинків було виконано на 60,9% — із запланованих 158 370 будинків було зведено 96 375. Найгірше зводились будинки для селян, які проживали в землянках. З 1949 р. було побудовано лише 6144 будинки, що становило 50,1 % плану²⁸. У Сумській області виконали

план побудови житлових будинків на 75,3%, звівши їх 6022. Чернігівщина дещо перевиконала план, побудувавши 6122 будинки при тому що план передбачав 6 тис²⁹.

Гостро відчувалась проблема житла навіть у селах, що не зазнали особливих руйнувань. Цензура МДБ постійно виявляла листи зі скаргами на незадовільне облаштування колгоспників. Так, житель с. Савинці Срібнянського району Чернігівської області К.І. Нікітенко писав до сина в армію у листопаді 1949 р.: "Жити в нашому колгоспі стало важко. Колгоспники живуть дуже погано. В селі все обшарпане, поломане, будівлі падають, дахи розкриті, огорож немає. І це ще не все. Як не соромно і не дивно, але факт залишається фактом — деякі навіть живуть у землянках, хоч ми жажів війни й не зазнали"³⁰. Особливо відставали у справі ліквідації землянок Дмитрівський, Іваницький, Коропський, Корюківський, Ніжинський та Яблунівський райони.

Уже на 1 січня 1950 р. в Україні діяло 2136 цегельних заводи, 144 по виготовленню черепиці, 8949 столярних майстерень, 77 пилорам, 757 цегельні преси, 369 черепичних пресів, 1243 глином'ялки, 848 деревообробних станків. Всього по Україні з передбачених планом 1,3 млн. будинків на кінець п'ятирічки було збудовано 650,6 тис. або 50%³¹.

За 1950 р. у Чернігівській області було збудовано лише 178 будинків для селян, що мешкали в землянках³². На цей же рік для потреб сільського і колгоспного будівництва було виділено 330 тис. плит шиферу, що не задовольняло мінімальних потреб області.

Не завершилось переселення сільських жителів, що мешкали в землянках, до будинків і в 1951 р., оскільки лист з республіканського управління у справах сільського і колгоспного будівництва начальника Чернігівського облуправління А.Суворову вимагає прискорити цей процес, а також прозвітувати, які практичні заходи здійснено для тих, хто проживав у землянках, особливо для родин загиблих та сиріт³³. Отже, не можна погодитись із твердженням, що все сільське населення, яке в роки війни залишилось без притулку, на початок 1951 р. було переселено з землянок у нові будинки³⁴.

За систематичне невиконання планів будівництва у 1951 та 1952 рр. були звільнені ряд завідуючих райбудвідділами. Наприклад, при звільненні завідуючого Тупичівського районного будвідділу Половинника, йому в вину, окрім зривів планів будівництва по району, було також поставлено ігнорування заборони використання дерева як основного будівельного матеріалу та крайню обмеженість у використанні місцевих матеріалів³⁵.

Публікації початку 50-х рр. підкреслюють велику увагу до цієї проблеми з боку партійно-радянських органів та наявність на місцях різноманітних типових проектів житлових будинків, навіть адаптованих до кліматичних умов: "Кожен колгоспник може отримати у відділі сільського і колгоспного будівництва найбільш прийнятний для себе проект житлового будинку і будувати за цим проектом"³⁶.

Але щодо якості новобудов, то вона навіть у 50-х не досягла необхідного рівня. Тут показовою є доповідна П.Лиходіда, старшого інспектора Головного управління в справах промислової і споживчої

кооперації, який відвідав ряд областей, серед них і Сумську та Чернігівську: “Будівництво нових приміщень здійснюється примітивним способом і не завжди якісними будматеріалами, до того ж в більшості випадків новобудови здійснюються в застарілому стилі сільських побудов, що не може задовольнити вимог колгоспників. Існує немало різних організацій і управлінь, покликаних займатись колгоспним будівництвом, але на практиці робота цих організацій відчутна мало. Культура побуту селян значно поступається рівню їхньої праці. Навіть діти селян, що народились і виросли в селі, не завжди повертаються назад після навчання в місті”³⁷. Більшість перевірючих відзначали примітивну організацію виробництва, низьку механізацію, відсутність постійних кадрів (в дрібних колгоспах або взагалі не було будівельних бригад, або вони були по 3–4 чол.) та відволікання колгоспників від польових робіт, повільне розгортання виробництва та видобутку місцевих будівельних матеріалів, вільні ціни на матеріали та обладнання, невпорядкованість норм виробітку та розцінок при будівництві, відсутність прогресивно-преміальної оплати. Крім того, плани будівництва житла не узгоджувались з виробничими планами колгоспів, розмір кредитування до 10 тис. крб. зі строком погашення 7–10 років не відповідав зростаючим вимогам до облаштування, законодавство не передбачало фінансування міжколгоспних рад по будівництву як юридичних осіб, за виключенням будівництва електростанцій. Можна погодитись з висновком, що “не дивлячись на актуальність та народногосподарське значення дослідження по плануванню та забудові сільських населених пунктів, їх об’єм та рівень значно відставали від потреб”³⁸.

Таким чином, одна з найголовніших соціальних проблем післявоєнного села тривалий час залишалась не розв’язаною. Державна політика на селі спрямована, перш за все, на відновлення виробничих потужностей колгоспів, залишала поза увагою необхідність створення належних побутових умов для сільських жителів. Зазнавши поневірянь під час війни, багато селян навіть через п’ять років по її завершенні не мали власного житла. Більшості з них помешканням слугували землянки та непридатні для житла господарчі будівлі. Не маючи власного житла, і, відповідно, господарства, ця категорія селян спокушалась на пропозиції вербувальників про переселення до південних регіонів України та за її межі. Але в місцях розселення побутові умови часто виявлялись аналогічними, або ще гіршими, і багато селян змушені були повертатись назад.

Матеріально слабкі та організаційно незміцнілі колгоспи і в цьому питанні виявились заручниками влади. Уявлення про їхню самодостатність були абсолютно невиправдані. Усі турботи вкотре важким тягарем лягли на плечі простого селянина, який знову опинився віч-на-віч зі своїми проблемами.

Джерела та література

1. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі ЦДАГО України).— Ф.1.— Оп.80.— Спр. 296.— Арк.20.

2. Рибак І. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946-1950) // Український історичний журнал. — 1991. — №1.
3. Благоустрій колгоспного села. — К., 1952.; Мироненко М.А. Гигиенические основы планирования сельских населенных мест. — М., 1981.; Рябов В.Н. Благоустроенное трудовое село.— М., 1952.; Федынский В.И., Рябов В.Н., Лунц Л.В. Гигиена колхозного села.— М., 1952.
4. Історія міст і сіл УРСР: Сумська область.— К., 1973.— С.70.
5. Історія міст і сіл УРСР: Чернігівська область.— К., 1972.— С.70.
6. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). — Ф.Р.5186. — Оп.1. — Спр.40. — Арк.3.
7. ДАЧО. — Ф.Р.5186. — Оп.1. — Спр.20. — Арк.120.
8. ДАЧО. — Ф.Р.5197. — Оп.1. — Спр.45.—Арк.4.
9. ДАЧО. — Ф.Р.5186. — Оп.1. — Спр.20. — Арк.128.
10. Запис інтерв'ю з Клавдією Степанівною Скотар, жителькою с. Лемеші Козелецького району Чернігівської області 11 лютого 1999 р.
11. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр. 1356.— Арк.40.
12. Федынский В.И., Рябов В.Н., Лунц Л.В. Гигиена колхозного села.— М., 1952.— С.92.
13. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр. 1356.— Арк.43.
14. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр. 1356.— Арк.47.
15. Благоустрій колгоспного села.— К., 1952.— С.10.
16. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.23.— Спр. 2223.— Арк.6.
17. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.80.— Спр. 296.— Арк.21.
18. ДАЧО. — Ф.84. — Оп.8.— Спр.8.— Арк.155.
19. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. Т.2. — К.: Політвидав України, 1977. — С.162.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України).— Ф.337.— Оп.4.— Спр.118.— Арк.12.
21. ЦДАВО України.— Ф.337.— Оп.4.— Спр.112.— Арк.2, 66.
22. Рибак І. Названа праця. — С.62.
23. ДАЧО. — Ф.Р.5186. — Оп.1. — Спр.40. — Арк.11.
24. ДАЧО. — Ф.Р.5036. — Оп.4. — Спр.299. — Арк.49.
25. ДАЧО. — Ф.Р.5197. — Оп.5. — Спр.45. — Арк.213.
26. ДАЧО. — Ф.Р.5186. — Оп.1. — Спр.40. — Арк.4.
27. ДАЧО. — Ф.Р.5186. — Оп.1. — Спр.48. — Арк.7.
28. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр. 76.— Арк. 12.
29. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр. 76.— Арк.98.
30. ДАЧО. — Ф.Р.470. — Оп.11.— Спр.4/1.— Арк.308.
31. Рибак І. Названа праця. — С.61.
32. ДАЧО. — Ф.Р.5186. — Оп.1. — Спр.69а. — Арк.2.
33. ДАЧО. — Ф.Р.5186. — Оп.1. — Спр.75. — Арк.76.
34. Історія народного господарства УРСР.— У 3-х т.— 4-х кн.— Т.3.— Кн.1. — К., 1985. — С.278.

35. ДАЧО. — Ф.Р.5186. — Оп.1. — Спр.107. — Арк.1.
36. Рябов В.Н. Благоустроенное трудовое село.— М.,1952.— С.16.
37. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.30.— Спр. 1439.— Арк.93.
38. Мироненко М.А. Гигиенические основы планирования сельских населенных мест.— М.,1981.— С.16.

*Т. П. Демченко,
кандидат історичних наук
С. С.Капітова,
ст. викладач*

ЩО ЧИТАЛА УКРАЇНЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ, АБО СПИСОК КНИЖОК І ШРАГА

Дев'ятнадцяте століття та самий початок двадцятого (до Першої світової війни) були добою панування Книги – універсального джерела знань, загальноновизнаного символу цивілізації і культури. Більше того, з легкої руки знаменитого бібліофіла М. Рубакіна її трактували в Росії як “наймогутніше знаряддя боротьби за істину і справедливість”¹. Пристрасний популяризатор читання, вважаючи, що поза самоосвітою індивід не може вирости в освічену людину, вказав на ознаки культури і освіченості. На нашу думку, вони не втратили свого значення й нині, тому наведемо скорочену цитату, де формулюються ці риси: “Уміння вдумуватися, оцінювати, розуміти оточуючу дійсність”; “Різнобічні, точні, достовірні знання...”; “Активність – уміння діяти, взагалі жити”; “Чуйність, здатність не тільки бачити й розуміти оточуюче життя, але відчувати, переживати його”². Зазначимо, що даний комплекс формує не просто освічену людину, але й інтелігента. В основі ж самоосвіти лежить книга, тому її так шанували в ті часи, прагнули поширювати серед “простого народу”. На зламі двох століть з'явилося чимало покажчиків-рекомендацій для розумного читання. Найбільш відомою стала книжка “Що читать народу”, підготовлена колективом авторів на чолі з Х. Алчевською. Відома просвітителька писала, що її поява стала “тріумфом”: “не було, здається, жодного журналу чи газети. які б не відгукнулися захоплено про цю працю”³. Книжка була відзначена найвищою нагородою на Всесвітній Паризькій виставці, отримала заслужене визнання на виставках у Антверпені та Чикаго⁴. Зауважимо в дужках, що такий шалений успіх сьогодні практично неможливий. Друковане слово поступилося електронним засобам масової інформації.

Сьогодні, напередодні 160-річного ювілею Іллі Людвиговича було б доречно ще раз зазирнути до його “тюремного” зошита, про який вже йшлося на сторінках одного з попередніх випусків даного видання⁵. Річ у тім, що в ньому був зроблений запис книжок, котрі, вірогідно, І.Шраг прочитав, відбуваючи тримісячне ув'язнення влітку 1908 р. у чернігівській тюрмі. Ця людина може слугувати, окрім усього іншого, й

ідеальним прикладом дійовості всіх приписів щодо користі самоосвіти. Через бунтівливий характер Шрагові не пощастило закінчити ні гімназію, ні університет. В обох випадках він здобував собі атестат про середню освіту і університетський диплом екстерном. А вимоги тоді були аж надто суворі. Отже, Шраг самотужки, шляхом студювання навчальної, а в університеті св. Володимира і спеціальної, літератури долав перешкоди. Звичка до читання збереглася у нього, очевидно, упродовж всього життя. Інша річ, що віддатися їй було складно: не вистачало часу. У багатьох його листах фіксується напружений ритм буденного життя – брак вільної хвилини для себе і улюблених занять.

Чернігів, звичайно, не міг похвалитися надто розкішними книгосховищами, але громадську бібліотеку тут, як відомо, заснували у 1877 р., і з тих пір вона була одним із важливих міських осередків культури. І Шраг входив і до числа меценатів та керівників бібліотеки (у 1895 р. він очолив її правління) ⁶, але, перш за все, він, очевидно, був заповзятливим читачем.

Фонд бібліотеки був непоганий, але в ньому панувала російськомовна література. Так, у 1891 – 1896 рр. книговидача читачам російської белетристики досягла 21 647 одиниць, перекладної літератури відповідно 12 735 і “малорусской” – всього 517 видань ⁷. Цей жалюгідний показник віддзеркалює становище української мови і літератури в імперії. Український правопис було, як відомо, заборонено, україномовну белетристику цензура дозволяла друкувати тільки російською абеткою, так званою “ярижкою”, що відбивало бажання до читання. В обласній бібліотеці збереглося декілька подібних книжок: вони залишають неприємне враження саме характером друкування, їх важко читати. Нечисленні представники національно свідомої інтелігенції міста намагалися змінити на краще ситуацію з українською книжкою в Чернігові та губернії. На початку 90-х рр. XIX ст. В. Дейша приступила до складання каталогу систематичного читання для бібліотеки. Вона вписала до нього твори Т. Шевченка, Л. Глібова, М. Драгоманова, Марка Вовчка, І. Котляревського, М. Кропивницького, М. Максимовича, О. Кониського, П. Куліша, О. Потебні, Д. Яворницького, П. Житецького. До каталогу також увійшли етнографічні збірники М. Комарова, І. Рудченка, М. Драгоманова, П. Чубинського, Я. Головацького, альманахи: “Молодик”, “Степ”, “Хата”, “Луна”, “Рада”, “Складка”, “Нива”, “Ластівка”, “Основа” ⁸. Отже, треба зважати на нерівноправність української літератури в порівнянні з російською, пряму заборону її згідно з приписами Емського указу, і тоді тільки можна належно оцінити той факт, що вона все-таки була представлена в бібліотеці, і увявити собі зусилля тих, хто її пропагував.

На час, коли Шраг відбував покарання, ситуація змінилася. Революція 1905–1907 рр. практично знищила відкрите переслідування українського слова, щоправда, як згодом виявилось, ненадовго. У Чернігові була заснована “Просвіта”, керівництво якої вважало заснування власної бібліотеки з україномовною літературою однією з першочергових справ. Спочатку в ній нараховувалося лише 120 томів. Але Рада

товариства звернулася до 36 українських письменників та видавців з проханням допомогти літературою. На заклик відгукнулися подружжя Грінченків і Русових, В. Доманицький, С. Єфремов, А. Кримський, Ганна Барвінок, Панас Мирний, Є. Тимченко, видавництво “Вік” і київська “Просвіта”. Кількість книжок зросла до 420 назв, з’явилися комплекти 26 журналів і газет. Серед останніх треба вказати на такі помітні видання, як “Україна”, “Діло”, “Літературно-науковий вістник”, “Буковина”, “Слово”, “Рідна справа”. Упродовж першого року існування “Просвіти” 61 її члену видали 485 книжок, а читальню відвідали 1182 читачів⁹. На теренах Наддніпрянської України з’являються перші україномовні газети. Величезний ажіотаж в середовищі української інтелігенції, студіюючої молоді, та навіть і окремих свідомих своєї національної приналежності селян викликають історичні праці, що були тоді справжніми бестселерами. Таким чином, можна твердити, що І.Шраг міг користуватися літературою з громадської та просвітянської бібліотек, книгозбірень своїх друзів, вірогідно, і сам мав пристойну бібліотеку. На жаль, сліди її втрачені, але деякі опосередковані факти свідчать про наявність значної кількості праць з україністики у власності Шрага. Так, у листі від 21 жовтня 1918 р. Дм. Заушкевич, повертаючи Іллі Людвиговичу його книжки: “Біографію Т.Г. Шевченка” О. Кониського, “Етимологію” та “Синтаксис” І. Нечуй-Левицького, “Граматику” С. Смаль-Стоцького, дякує, що зміг ними користуватися упродовж довгого часу¹⁰.

І, нарешті, ще один, можливо, несподіваний аспект: тюрми в Російській імперії мали непогані бібліотеки. Німецький біограф О. Парвуса, описуючи умови його ув’язнення (1906 р., С.Петербург), відзначила, що нудьги можна було не боятися: “каталог містив інформацію про величезну тюремну бібліотеку, де були книги практично з усіх областей знань і багатьма мовами”¹¹. Колега І. Шрага по Першій Державній думі Я.К. Імшенецький, який теж поставив свій підпис під Виборзькою відозвою, свій термін ув’язнення відбував у петербурзькій в’язниці “Кресты”. Він писав про “зручності”, які створює одиночна камера для читання: “Бувало, зайнятий повсякденними справами, коли візьмеш до рук товсту книжку, то спершу подумаєш, приступати чи не варто. Завжди приємно, коли прочитаєш за порівняно короткий час; тоді й враження повніше, і зв’язок ясніше, і в пам’яті все утримується міцніше. А якщо читати із значними перервами, таке читання затягнеться на декілька місяців, то із цього мало винесеш. А тут до будь-якої книжки приступаєш без будь-яких вагань”, і далі автор зафіксував свої враження від “величезної книжиці”, якою він “насолоджувався” у камері – “Очерка истории украинского народа” М. Грушевського. До речі, це був том із тюремної бібліотеки, бо автор записок висловлював свою незгоду із тими, хто залишив свої коментарі на маргінесі та попідкреслював рядки¹². Цікаво, що й Шраг, відбуваючи покарання у чернігівській в’язниці, прочитав цю ж роботу. Постає питання, як потрапило це дослідження до тюремних бібліотек? Можливо, його, як і багато інших видань, залишили в’язні, яких звільнили або відправляли по етапу, своїм “наступникам”. А. Епплбом у своєму дослідженні “Історія ГУЛАГу” зазначила, що нібито

існував такий звичай у російських тюрмах, що й перетворювали їхні бібліотеки на унікальні книгозбірні¹³. Природно, що чернігівська тюрма у цьому плані далеко відставала від петербурзьких та інших великих міст в'язниць, але все ж таки і тут існувала якась бібліотека.

Отже, І. Шраг не потерпав від браку книжок. Що ж він прочитав за три місяці ув'язнення? У списку літератури¹⁴, який являє собою перелік прізвищ авторів і назви їхніх праць чи творів або ж назву збірника чи часопису із обов'язковим зазначенням порядкового номера – 63 позиції. Назв же значно більше: так, під № 5 записано французькою мовою прізвище Гі де Мопассана і зазначено 9 його оповідань, серед них знамениті: “На воді”, “В сім’ї”, “Тато Сімона”, “Дружина Поля”¹⁵. Під номерами 6 і 9 зафіксований зміст двотомника повістей Т. Шевченка – “Капитанша”, “Музика”, “Княгиня” та “Наймичка”, “Безщастний” і “Варнак”¹⁶. Відтак, якщо зважити на цю особливість записування, то Ілля Людвигович прочитав понад 90 художніх творів, наукових і науково-популярних праць, статей, спогадів, збірників поезій тощо. Він читав трьома мовами: українською, російською, французькою, пробував і польською, в зошиті є запис твору Ю.І. Крашевського “Вільчек і Вільчекова”, а також записи олівцем деяких польських слів і дифтонгів¹⁷.

Привертає до себе увагу та обставина, що серед його зацікавлень майже відсутня фахова література. З певною натяжкою до правничого циклу (точніше історико-юридичного) можна віднести дві статті із “Сборника государственных знаний”: історика державної школи Б. Чичеріна про Карла Маркса та О. Градовського: “Система местного управления на Западе Европы и в России”¹⁸. Можна припустити, що вивчення права входило до обов'язкових студій Шрага, і він хотів трохи відійти від цього заняття. Серед наукової літератури панує історія України. Ми вже аналізували ставлення чернігівського діяча до праць М. Аркаса, М. Грушевського, М. Костомарова, О. Єфименко: він не просто читав їх, а вивчав, роблячи більш або менш розлогі виписки. До “українського” блоку наукових зацікавлень Шрага увійшли і “Українська граматика” Є. Тимченка, й дослідження В. Антоновича і М. Драгоманова “Исторические песни малорусского народа”, й “Рідна хата” Г. Коваленка, й 12 книжка журналу “Украинский вестник” (виходив у С.Петербурзі в 1906 р.). Рідною мовою прочитав І. Шраг і Біблію. Так і вказав: під № 55–56 “Святе письмо Старого Завіту” (ст. 825)” та “Святе письмо Нового Завіту” (ст. 249)¹⁹.

Українська художня література представлена в списку вже згадуваними прозовими творами Т. Шевченка, його ж “Кобзарем”, поетичним збірником П. Куліша “Досвітки” (очевидно, це було третє видання першої збірки віршів письменника, яке побачило світ вже після його смерті у 1899 р.²⁰) та “Драмованою трилогією” цього ж автора²¹, “Оповіданнями” М. Коцюбинського, збірником драм та комедій Б. Грінченка та творами, що увійшли до “літературно-артистичного альманаху “Терновий вінок” за редакцією О. Коваленка (1908 р.)²².

На другому місці знаходяться європейська белетристика та деякі наукові праці світової гуманітаристики. Під №№ 1-2, 22-23 та 40-41 Шраг

зафіксував дослідження Кольбе “История культуры” в двох томах, двотомник Дренора “История умственного развития Европы” та монографію Г.Т. Бокля “Историю цивил[изации] в Англии”, теж у двох томах. Винятком із його виразного інтересу до гуманітарних наук може слугувати збірник популярних статей під назвою “Сущность жизни” (Библиотека самообразования). Читач зафіксував під № 62 п’ять прізвищ і назв, які, ймовірно, розкривали сутність модного тоді вчення “віталізму”²³.

Набагато цікавішими є літературні інтереси Іллі Людвиговича. Він читав у оригіналі твори Гі де Мопассана, Марселя Пруста, Поля Бурже і Абеля Ермана (Abel Hermant), а також у російському перекладі Анатолія Франса: роман “Таїс” і п’ять оповідань із збірника “Кліо” та “Сад пыток” Октава Мірбо²⁴, тобто в тюремному зошиті записані різножанрові твори шести французьких письменників, три з яких по праву вважаються сьогодні класиками світової літератури.

З поміж англійських письменників Шраг обрав двох: він прочитав 9 драматичних творів Шекспіра: “Юлій Цезар”, “Антоній і Клеопатра”, “Приборкана Гоструха”, “Міра за міру”, “Багато галасу з нічевля”, “Макбет”, “Коріолан”, “Ромео і Джульєтта”, “Король Лір”²⁵. Всі твори великого драматурга йдуть у перекладі українською мовою. Як відомо, переклад здійснив П. Куліш, книжки з’явилися у Львові наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. У меморіальній бібліотеці М. Коцюбинського зберігається перший том перекладених творів, який побачив світ ще у 1882 р. До нього увійшли: “Отелло”, “Троїл і Крессіда” та “Комедія помилок”, але, оскільки у шрагівському списку вони відсутні, то можна припустити, що він читав пізніші видання 1899 – 1902 рр. Ці переклади є і в бібліотеці М. Коцюбинського: “Антоній і Клеопатра” (Львів, 1901); “Гамлет принц Данський” (Львів, 1899); “Король Лір” (Львів, 1902); “Макбет” (Львів, 1900); “Юлій Цезар” (Львів, 1900) з автографом Ганни Барвінок²⁶. Оскільки у списку Іллі Людвиговича більше творів, то, вірогідно, він мав й інше джерело постачання. Логічним є припущення, що це була його власна бібліотека. Річ у тім, що він був причетний до видавництва цих перекладів. У листі від 21 січня 1900 р. вдова П. Куліша скаржилася йому на нерозпорядливість (з її точки зору, звичайно) особи, яка опікувалася цією справою: “Сам же мені пише, що **чутка**, що будуть друкувати “Приборкану Гоструху”. Да, oprіч його, я нікому не довіряла, я дивилася на його, як на опору укр[аїнського] діла! <...> “Гамлет” нещасний один потому, що “Цимбелин” згорів, а “Венецький купець” десь дівсь. А тепер іде трилогія: “Король Лір”, “Коріолан” і “Приборкана Гоструха”. Можна ж **по одній** в тім порядку і друкувати, і оговорити, що се **є завіт моєї дружини**” (виділено в тексті листа)²⁷. В контексті нашої теми найважливіше в даному фрагменті – свідчення, що Шраг мав безпосередній стосунок до видання кулішевих перекладів Шекспіра. А, враховуючи, що він мав великий вплив на Ганну Барвінок, бо вмів “своїм сочувствієм” розганяти “хмари”, що оповивали її душу²⁸, то, мабуть, мав і примірники перекладів. Інший англійський автор, якого Шраг читав у російському перекладі – Оскар Уайльд: “Портрет Доріана Грея” і

“Саломея”. При всій несхожості цих двох письменників варто зазначити, що їхні імена здобули собі світове визнання і тішаються увагою мільйонів читачів і тепер.

У в'язниці Шраг прочитав геніальний твір Гете “Фауст” у перекладі, як він сам зазначив, Вейнберга ²⁹.

Нарешті, не можна не звернути увагу на представника дуже популярного тоді стилю – модернізму, чия творчість зацікавила Шрага – норвезького письменника Кнута Гамсуна. Шраг прочитав 5 його творів у російському перекладі: романи “Голод” і “Загадки и тайны (мистерии)”, новели “У Царских врат” і “Бенани” і “Редактор Линге” (№№ 24, 27, 33, 35) ³⁰. Можна здогадатися, із розташування у списку названих творів, що спочатку Шрагові принесли один том Гамсуна, а потім він уже читав його, зацікавившись, у різних збірниках. Так, “Бенани” були вміщені разом із п'єсою Максима Горького “Последние” у збірнику Товариства “Знание” за № XXII.

Таким чином, ми бачимо, що Шраг віддавав явну перевагу європейській художній літературі. Він прочитав твори 6 французьких, 2 англійських, німецького, норвезького та польського авторів – всього 11 імен. Не можна не відзначити, що з них тільки два, на початок ХХ ст. – час, коли складався список, вважалися безсумнівними класиками. Решта були його сучасниками, які інколи мали скандальну популярність (О. Уайльд), але, можливо й приваблювали читачів саме тим, що писалися з позиції сьогодення. Іншими словами, на прикладі Шрага можна переконатися в справедливості твердження, що кожне покоління прагне дивитися на світ очима своїх сучасників. Нам здається, що Шраг волів би світову літературу читати в перекладі українською мовою, але обставини, як відомо, склалися так, що на подібні переклади в Російській імперії було накладено табу.

З російської белетристики він віддавав перевагу творам Максима Горького, Ф. Сологуба, М. Арцибашева. Крім уже згадуваної драми “Последние”, він у збірнику “Знание” (№ XXIII), прочитав ще “Исповедь” цього ж автора, а також зафіксував “Сказки земли” С. Гусєва-Оренбурзького та “В старой Лавре” О. Золотарьова ³¹. Два останні входили до групи “Знание”, яку очолював М. Горький ³² і відповідно друкувалися у вище названих збірниках. Стосовно ж М. Арцибашева та Ф. Сологуба, то тоді вони були “модними” авторами. Можливо, роман “Санін” першого з них та збірка оповідань “Книга разлук” другого ³³ зацікавили Шрага саме тим, що про них тоді багато говорили в інтелігентських колах.

Таким чином, старий тюремний зошит може наочно продемонструвати, що читала українська, національно свідомо інтелігенція. Деякі коментарі, виписки, замітки у зошиті свідчать, що Шраг прочитав всі ці книжки. Белетристика відволікала його від важких думок, а “серйозні” праці спонукали до роздумів, осмислення історичного шляху, пройденого українським народом. Ми бачимо, що наукова, а особливо науково-популярна, та навіть і навчальна література, переважно з історичної тематики, домінувала у його зацікавленнях, користувалася

значним попитом. Причина цьому очевидна: на шкільній лаві чи навіть в університеті відповідних знань не можна було отримати. Отже, єдиним шляхом пізнання для допитливих була самоосвіта. Навіть люди літні, з великим життєвим та фаховим досвідом змушені були вдаватися до цього заходу. І. Шраг любив читати і белетристику: у цій царині його серце було віддано західноєвропейській літературі. Це аж ніяк не означає, що він уникав чи цурався творів українського красного письменства, але чимало жанрів художньої літератури в ньому були нерозвинуті або повністю відсутні. По-друге, Шраг, як ймовірно, і чимало його однодумців зробили свій вибір на користь європейської літератури. Гасло “орієнтація на психологічну Європу” з’явилося не на пустому місці і задовго до Миколи Хвильового мало своїх прибічників в колах інтелігенції. Нарешті, варто підкреслити, що літературні смаки І. Шрага і сьогодні роблять йому честь: він віддавав перевагу творам проблемним, високохудожнім, а не звичайному “чтиву”, якого і в ті часи було більше, ніж достатньо.

Завершується зошит віршем П. Куліша³⁴, який виглядає дуже доречним у контексті записів тюремного зошита і немовби емоційно підсилює виразно національний за характером його зміст включно зі списком літератури. Текст передаємо у редакції І. Шрага:

Прозирають у Славу
З устя до вершини
Не спанілі, не сп’янілі
Діти України.
І поки дивитись будуть
у Дніпрові води,
Поти будуть серцем чути
Давнії пригоди.
Ой, багато у Славути
Дивного, Святого
Найдивніше – щире серце
Гонти молодого.

Джерела та література

1. Рубакин Н.А. Письма к читателю о самообразовании: Как начинающие читатели должны приступать к нему и как вести его. – СПб, 1913. – С. 369.
2. Там же. – С. 47 – 48.
3. Алчевская Х.Д. Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания. – М., 1912. – С. 118.
4. Мухін М.І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д.Алчевської – К., 1979, – С. 33.
5. Див.: Демченко Т.П., Капітова С.С. Про користь від сидіння у в’язниці, або Конспект з історії України // Вища школа: проблеми, пошуки. тенденції: Матеріали наук.-метод. семінару. – Чернігів, 2004. – Вип. п’ятий. – С. 94 – 101.
6. Духовна скарбниця краю. – Чернігів, 2002. – Вип. 1: Від громадської – до універсальної наукової бібліотеки (Історичний нарис). – С. 9, 12.

7. Очерк развития Черниговской общественной библиотеки 1877 – 1896 // Земский борник Черниговской губернии. – 1898. – № 5. – С. 15.
8. Коцюбинська Н.М. Родина Коцюбинських і громадська бібліотека // Невичерпне джерело знань: Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 125-річчю заснування ЧОУНБ ім. В.Г.Короленка. – Чернігів, 2004. – С. 32.
9. Sprawozdania Towarzystwa "Pросвіта" в Чернігові за 1907 р. – Чернігів, 1908. – С. 12 – 13.
10. Чернігівський історичний музей. – Ал. (59-70) / 603.
11. Хереш Э. Купленная революция: тайное дело Парвуса / Пер. с нем. – М., 2005. – С. 69.
12. Имшенецкий Я. В тюрьме // К десятилетию Первой Государственной Думы: 27 апреля 1906 г. – 27 апреля 1916 г.: Сб. статей переводимцев. – Пг., 1916. – С. 140.
13. Епллбом Е. Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. – К., 2006. – С. 134.
14. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 1081. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 58 – 60 зв.
15. Автори щиро вдячні кандидату філологічних наук, доценту, завідувачу кафедри іноземних мов Чернігівського державного інституту економіки і управління Аллі Анатоліївні Поляковій за переклад франкомовних імен, назв та цитат.
16. ДАЧО. – Ф. 1081. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 58.
17. Там само. – Арк. 59 зв, 55.
18. Там само. – Арк. 59.
19. Там само. – Арк. 59 зв.
20. Листи Ганни Барвінок до Іллі Шрага / Упоряд. О.Єрмоленко, Н.Коцюбинська, Г.Степанець // Київ. – 2006. – № 10. – С. 162.
21. Вірогідно, йдеться про драматичні твори П.Куліша, які "збереглися в цілості": "Байда, князь Вишневецький", "Петро Сагайдачний" та "Цар Наливай". Див.: Історія української культури / За заг. ред. І.Крип'якевича. – К., 1994. – С. 343.
22. Листи до Михайла Коцюбинського / Упоряд. та комент. В.Мазного. – К., 2002. – Т. 1. – С. 117.
23. ДАЧО. – Ф. 1081. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 59 зв.
24. Там само. – Арк. 58 зв.
25. Там само. – Арк. 58 зв, 59.
26. Чернігівський літературно-меморіальний музей М.Коцюбинського. – Меморіальна бібліотека. – №№ 1423, 1424, 1426, 1427, 1428, 1429, 1430.
27. Листи Ганни Барвінок до Іллі Шрага // Київ – 2007. – № 2. – С. 153 – 154.
28. Там само. – С. 152.
29. ДАЧО. – Ф. 1081. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 59 зв.
30. Там само. – Арк. 58 зв, 59.
31. Там само. – Арк. 59 зв.
32. Спогади про Михайла Коцюбинського / Упоряд., післямова та прим. М.М. Потупейка. – 2 вид., доп. – К., 1989. – С. 255.
33. ДАЧО. – Ф. 1081. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 59, 59 зв.
34. Там само. – Арк. 61.

ЧЕРНІГІВСЬКА ЗЕМСЬКА СТАТИСТИКА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Після скасування кріпосного права провідне місце у контексті реформ Олександра ІІ належало земській реформі. Цей крок самодержавства пояснюється його бажанням компенсувати дворянам їхні економічні втрати шляхом надання влади на місцевому рівні; блокувати опозиційність лібералів, спрямувати їхню енергію на вирішення конкретних державних справ; створити орган, здатний ефективно розв'язувати проблеми провінції. Діяльність земств суворо регламентувалася законом [1, 249]. Земська реформа передбачала введення місцевого виборного всестанового представництва. Будучи єдиними загальностановими громадськими установами, земські збори неминуче ставали центрами громадського життя і на той час відігравали прогресивну роль.

Згідно підписаного Олександром ІІ законодавчого акту – „Положення про губернські та повітові земські установи”, до компетенції виборних земств увійшли місцеві господарсько-культурні справи: організація виконання земських повинностей, завідування місцевими шляхами сполучень, закладами опіки, медичним і ветеринарним обслуговуванням, протипожежними заходами і страхуванням майна, піклуванням про народну освіту, сприяння розвитку землеробства, торгівлі та промисловості [16, 142]. Так, з 1865 р. до 1876 р. земські установи розпочали свою діяльність у 34 губерніях, в т. ч. і в шести українських: у Херсонській, Полтавській, Чернігівській і Харківській – у 1865 р., у Катеринославській і Таврійській – у 1866 р.

Для здійснення оподаткування, розвитку промисловості і землеробства, забезпечення соціального захисту необхідні були відомості про господарський розвиток губернії, про стан культури і охорони здоров'я, про освіту та інші галузі суспільної діяльності. Отже, земству, - як зазначав відомий статистик М.Ф.Аненський, - потрібно було розробити питання про вартість та прибутковість землі та інших нерухомих маєтностей, як головного об'єкту земського оподаткування” [2, 49]. Урядова статистика не могла забезпечити земства такими даними, тому вони почали збирати їх самі і проводити необхідні дослідження. Саме з цією метою були створені статистичні бюро.

Витоки статистичної науки в Україні сягають праісторичних часів. За свідченням Геродота вже скіфський цар Аріан хотів довідатися про чисельність населення Подніпров'я, наказавши кожному принести наконечник стріли. Це був чи не перший своєрідний перепис населення, який завжди підпорядковувався конкретній меті [6, 141].

У ХІХ ст. статистична наука значно розширила свої завдання, зробивши предметом опису широке коло процесів і явищ суспільного, зокрема економічного життя. На ґрунті цих потреб в Україні з'явилися видатні статистики і навіть статистичні школи, серед яких чільне місце посідає і Чернігівська.

Взагалі, проблеми земської статистики в Україні не отримали достатньо повного розкриття в українській історико-економічній науці. В цілому земська статистика досліджувалася вченими як в період свого існування, так і після нього. Але у другій половині XIX – на початку XX ст. значна частина України перебувала у складі Російської імперії і окремо земська статистика в українських губерніях не виділялася, більшість вчених тільки констатували наявність двох типів досліджень в земській статистиці – московського і чернігівського. Історія земських статистичних органів Російської імперії та загальна методологія дослідження були розкриті в роботах Г.Сазонова, М.Свавицького, Б.Веселовського та ін. Окремі аспекти діяльності українських представників земської статистики аналізувалися в роботах Л.Корнійчук, С.Злупка, Р.Васильєвої та ін. На сьогодні все ще відсутні праці, які б дали цілісну картину становлення і розвитку земської статистики як в Чернігівській губернії, так і загалом по Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Все це значною мірою визначає актуальність та практичну значущість обраної теми дослідження.

Безперечно, земська статистика не була чимось надзвичайним, а являла собою результат значної підготовчої роботи, яка проводилася дослідниками соціально-економічного життя країни ще в 30-40-х рр. XIX ст. Крім того, до відкриття земських установ у Російській імперії існувала, вже згадувана, урядова статистика, яка збирала необхідні для адміністрації відомості про деякі галузі народного господарства. Але урядова статистика, по-перше, не повідомляла даних для визначення вартості об'єктів земського оподаткування, а, по-друге, її дані були не тільки не повними, але й часто-густо, неточними. Так, урядові губернські статистичні комітети, не досліджуючи землеволодіння по окремих ділянках земель, які належали тому або іншому власнику, обмежувалися вивченням окремих територій повітів (так званих „дач”). За встановленим порядком кожна волость складала для губернського статистичного комітету відомості по шести головних таблицях:

1. про кількість дворів і мешканців у поселеннях по станах;
2. про кількість мешканців за віросповіданням;
3. про кількість худоби;
4. про кількість будівель, за виключенням церков, у міських поселеннях;
5. про кількість фабрик і заводів у волості;
6. про кількість ремісників у міських поселеннях.

У свою чергу, кожен із цих підрозділів складався з великої кількості рубрик так, що в кінцевому результаті по закінченні опису з'являлася велика книга, але вона давала дуже мало поточного матеріалу, бо зміст її далеко не відповідав величезному об'єму” [2, 49]. Ця статистична програма була універсальною для всієї неосязної Російської імперії і не враховувала специфіки різних губерній. Вона містила питання про верблюдів і оленів, про наявність театрів у волостях і навіть про язичницькі капища. Врешті-решт це призводило до жахливих переключень.

Саме тому деякі земства висловлювались за злиття адміністративної статистики з земською, вважаючи, що „достовірність відомостей, які отримували губернські статистичні комітети, значно б збільшилась, якби ці відомості перевірялись земськими діячами, бо їм потреби населення відомі краще, ніж членам комітетів, тобто особам, які більшою мірою тимчасово проживали в губерніях, статистикою яких вони займаються” [5, 68]. Лунали пропозиції не тільки про підпорядкування губернських статистичних комітетів земствам, але навіть про їх цілковиту ліквідацію і спрямування внаслідок цього урядових коштів на розвиток земської статистики. Але уряд не пішов на це [2, 49].

Земські статистичні дослідження спочатку проводилися без наявності особливого статистичного апарату і лише з 1871 р. при земських управах почали виникати спеціальні органи у вигляді „столів” або відділень, які згодом перетворилися в статистичні бюро [4, 151-152].

В історії розвитку земської статистики можна виділити три основні періоди, які розрізняються щодо завдань оціночних робіт і їх місця в системі земських статистичних досліджень. У перший період – з часу організації і до 1893 р. – земська статистика розвивалась відносно самостійно і вільно, без особливого втручання урядових органів. Протягом перших 20 років свого існування, земські статистичні комітети займались вивченням селянських господарств, залишаючи поза увагою практичні завдання оціночного характеру. Це був період торжества статистичних прийомів вивчення російського села, творчих пошуків, коли дослідники самі визначали шляхи розвитку своїх наукових розробок. Детальна інформація про сільськогосподарське виробництво і сільський побут, що раніше випадала з уваги, тепер була розкрита цифровими показниками.

У 1893 р. оцінкова справа була взята під контроль урядових установ. Це змінило і характер статистичних робіт 90-х рр. Питання оцінки починають займати в земських статистичних дослідженнях головне місце. Другий період в історії розвитку земської статистики тривав до 1899 р., коли новим законом уряду всі оцінкові роботи в обов’язковому порядку були зосереджені в губернських земствах і на їхнє проведення виділялась щорічна субсидія (1 млн. руб. на 34 губернії) із загальнодержавних фондів.

Третій етап у діяльності земської статистики орієнтовно можна визначити з 1900 по 1914 рр., коли всі основні земські статистичні дослідження визначаються певною мірою завданнями оцінкової і податкової політики щодо нерухомості, а в роботі оціночних комісій переважають представники урядових кіл [4, 152-153].

Отже, в умовах земського руху у другій половині XIX ст. по всій Російській імперії значно посилилась статистична робота, адже практичні потреби земської діяльності зумовлювали необхідність мати точні відомості про різні сторони господарського розвитку, охорону здоров’я, будівництво доріг тощо. Саме на підвалинах цих запитів і виникла земська статистика.

Одним із помітних осередків земської статистичної думки стала Чернігівщина. Чернігівські земці розпочали свою роботу тоді, коли ґрунт

для статистичних досліджень був певною мірою підготовлений статистичними працями кінця XVIII й першої половини XIX ст.; в цьому відношенні Чернігівщина вигідно відрізнялась від інших губерній України. Тут здавна велась значна статистична робота по вивченню природних багатств, господарської діяльності та побуту населення; чимало статистичних матеріалів публікувалось в періодичній пресі та окремими виданнями.

Найбільш цінним, систематизованим економіко-статистичним описом Чернігівщини, а частково і всієї Лівобережної України другої половини XVIII ст. є „Чернігівського намісництва топографічний опис” Афанасія Шафонського, складений у 1783-1784 рр. [10, 251].

Чернігівське губерньське земство також зіткнулося з необхідністю отримання точних статистичних даних, щоб „земські кошти, взагалі не дуже значні, були використані там, де вони найбільш потрібні і при тому, по можливості, доцільно і економно” [2, 50].

До активізації статистичних досліджень земство спонукала продовольча криза в північних повітах Чернігівської губернії. Оскільки інформація про реальний стан справ у цьому регіоні була вкрай суперечливою, губерньські збори призначили премію за його статистичне дослідження.

У 1874 р. чернігівське губерньське земське зібрання постановило створити спеціальну комісію „для змін підстав земської розкладки”. Члени комісії, ознайомившись з станом справ у цій галузі, як у Чернігівській, так і в інших губерніях, прийшли до висновку, що при існуючих даних про губернію, без збирання нових, більш точних статистичних відомостей про землеволодіння та прибутковість землі і міського майна, а особливо про цінність і прибутковість фабрик і заводів, правильна розкладка земських податків не може бути зовсім зроблена. Саме тому, збирання цих відомостей комісія рекомендувала доручити не випадковим збирачам, а особам, які спеціально поставили себе для цієї мети, створивши при губерньській земській управі статистичне відділення [там само].

Крім того, членами комісії були розроблені „Основи устрою земської статистики у Чернігівській губернії”, якими передбачалося, що, по-перше, статистичне відділення буде складатися з головуючого, члена губерньської управи і двох осіб по найму, бажано з вищою освітою, по-друге, воно, як колегіальна установа, буде мати право зноситися з земськими, офіційними і приватними особами, по-третє, програми робіт відділення повинні визначатися його членами по узгодженню з губерньською управою і згідно з вказівками статистичного з'їзду, який повинен був збиратися принаймні раз на рік для загального керівництва земськими статистичними роботами в губернії, по-четверте, всі статистичні дані членам відділення рекомендувалося збирати особисто і на місцях і, нарешті, по-п'яте, планувалося друкувати „Праці” статистичного відділення цілком або у вигляді витягів на сторінках „Земського збірника Чернігівської губернії” і окремими книгами. В основу своїх програм чернігівські статистики поклали програмні положення, розроблені відомим статистиком Д.П.Журавським та економістом

М.І.Зібером [3, 36].

У 1875 р. Чернігівське земство відкрило статистичне відділення. У його роботі взяли участь відомі економісти-статистики: П.Червінський, О.Русов, В.Варзар, О.Шлікевич. Вони виконували значну статистичну роботу: організували поселищні та подвірні переписи, експедиційним методом збирали, а потім узагальнювали дані про стан розвитку сільського господарства, доходність земель і середню врожайність, розвиток промисловості в губернії, стан дорожнього господарства, розвиток культури, освіти і охорони здоров'я [11, 178].

Чернігівські земські статистики розробляли власні програми і методи статистичних досліджень, які дозволили виділити чернігівський тип статистичних досліджень.

Незважаючи на наявність різниці в земських статистичних роботах, у перші роки їх організації виділяють два основні типи: землеробський і промисловий. Перший був розроблений чернігівськими земськими статистиками, другий – московськими.

Чернігівський метод спостережень використовували переважно землеробські губернії. Московський тип – губернії, в яких на рівень доходності населення значно впливав розвиток промислової діяльності.

У Чернігівському земському статистичному відділенні головним предметом дослідження була земля, в той час як Московське земство ставило своєю метою вивчення загальних умов життя населення.

Основний тип спостереження у чернігівських статистиків – поселищне обстеження, основний інструмент – поселищний список. Організація спостережень у Чернігівському земстві починалась з нанесення на військово-топографічні карти кордонів ділянок, а потім випишування із межевих книг цифр по угіддях. На підставі цих матеріалів на місці шляхом особистого огляду чи опитування місцевого населення по окремих ділянках встановлювалась інформація про середні врожаї і визначалась доходність землі. Потім всі дані про врожайність групувались за встановленими зонами ґрунту і виводились середні показники по повітах і волостях.

У Московському земстві ключові статистичні дослідження були спрямовані на вивчення загальних основ економічного побуту селян, отримання відомостей про кожну господарську одиницю та умови життя і діяльності сільських жителів. Основним типом спостереження московських статистиків був подвірний перепис, а головним інструментом – подвірна картка. Дані збирались шляхом опитування на зборах селян, що давало можливість запобігти помилкам у відповідях у ході збирання матеріалу. Після складання подвірної картки до опитування залучались найкращі господарі, які давали характеристику господарських умов цілого поселення. Результати обстеження заносились до поселищного бланка [4, 154-155].

Земські статистичні дослідження більш пізнього періоду поєднали чернігівський і московський типи і виробили єдиний зразок статистичних досліджень економіки і побуту селянства.

Окреслюючи контури чернігівського земського статистичного відділення, насамперед варто нагадати, що успіх досліджень

забезпечували вже згадувані талановиті фахівці, серед яких вагоме місце належить Петру Петровичу Червінському (1849-1931), який завідував статистичним бюро з 1876 до 1890 року. Він дотримувався народницьких поглядів, згідно з якими пріоритет надавався общинному розвитку. В історії людського суспільства П.Червінський виділяє чотири типи народного господарства: патріархальне, рабське, кріпосне й товарне. Перші три типи він об'єднує одним терміном – особисте господарство, в якому продукт не виходить за його межі (тобто йдеться про натуральне господарство). П.Червінський ідеалізує натуральне господарство й протиставляє йому товарне, якому властива протилежність інтересів між покупцями та продавцями як товарів, так і робочої сили. Ця протилежність притаманна як товарному господарству, що ґрунтується на особистій праці, так і господарству, що базується на найманій праці, тобто капіталістичному [7, 97]. Підставою зміни типів народного господарства є, підкреслював він, економічні явища [8, 318]. Саме тому П.Червінський висловив думку про те, що під час дослідження економічного життя за основу треба брати окреме господарство (селянське, поміщицьке), а при визначенні економічного становища потрібно враховувати не один, а декілька чинників (забезпеченість землею, робочою силою, худобою та інші).

Цю методика підтримав, конкретизував і розвинув Олександр Петрович Шлікевич (1843-1909). Він першим у статистичній практиці 1882 р. побудував комбінаційну таблицю для 8717 дворів обстеженого ним Козелецького повіту. Основна ідея такої таблиці – групування господарства на основі різних ознак, що можуть характеризувати майнове становище селянського двору. Таблиці побудовані так, що один із чинників можна обрати вихідним (землю, робочу силу тощо) й до нього застосовувати інші, роблячи характеристику селянського двору. Комбінаційні таблиці О.Шлікевича знайшли широке застосування у земській статистиці, бо вони дали змогу типізувати накреслені тенденції в розвитку господарств.

Цінними є порівняння О.Шлікевича розвитку селянських господарств за 100 років, які засвідчили, що в українському селі відбулося не вирівнювання землеволодіння, а його диференціація. Навпаки, пише він, на селі відбувається наростання крайностей: „Бідні стають ще біднішими, а багаті – багатішими” [10, 254].

Перші промислові переписи були проведені чернігівськими земськими статистиками в 70-ті роки XIX ст. під керівництвом Василя Єгоровича Варзара (1851-1940). Перед організаторами переписів стояло три теоретичних питання: про одиниці спостереження у промисловості, про принципи класифікації виробництва і про ознаки, які повинні бути включеними в програму переписів.

На противагу, західноєвропейській, головним чином, німецькій статистиці, яка брала за одиницю обліку виробництво окремо від інших функцій підприємства, вітчизняні статистичні дослідники вперше прийняли за облікову одиницю підприємство як єдине господарське ціле. Програма В.Варзара 1876 року була побудована на основі програми, прийнятої в 1870 р. з'їздом секретарів губернських статистичних комітетів,

але вона мала ряд особливостей. Із 20 питань, які В. Варзар додав до програми ЦСК, більше половини стосувалось становища робітників. Це були питання про заробітну плату різних категорій персоналу, кількість постійних і змінних робітників, жінок і дітей, заробітну плату натурою і якість продуктів, що видавались в рахунок заробітної плати, тривалість робочого дня і нічні зміни, факти непрацездатності від нещасних випадків на виробництві і розповсюджені професійні захворювання. Передбачалось також збирання детальних демографічних відомостей про кожного робітника, які рекомендувалось отримувати не від фабрикантів, а від самих робітників.

У Чернігівському земському статистичному відділенні В. Є. Варзар займався також аналізом розвитку кустарної промисловості губернії. Він зазначав, що „подвірний перепис господарств і групування їх у відому кількість середніх типів господарств з усім їх господарським обладнанням – єдиний спосіб уявити картину економічного побуту кустарів з усією повнотою”. Так, описуючи шкіряний промисел у Чернігівському повіті, він показував, що промислові господарства різняться між собою розмірами доходу: з одного боку, є родини з доходом 500-800 руб., з іншого – майже старці [11, 179].

При обробці статистичних даних чернігівськй земськй статистики ділили кустарів на дві групи – ті, що мали землеробське господарство, і що його не мали. В кожній групі виділялось три підгрупи: кустарі, які працювали для вільного продажу, кустарі, які працювали для замовників, і кустарі, які працювали для скупщиків. Ця класифікація статистичного матеріалу по кустарній промисловості пізніше використовувалась більшістю земських статистичних відділів [11, 180].

В. Варзар, працюючи в земстві, брав активну участь у статистичному обстеженні повітів і розробці методів оціночної статистики. У 1878 р. у журналі „Вітчизняні записки” він опублікував статтю, в якій проаналізував особливості оренди на Чернігівщині. В. Варзар показав, що орендарями переважно були купці, торговці, лихварі, які взяли в оренду у поміщиків цілі маєтки, розділили землю на невеликі ділянки і здавали селянами за відробітки. Посередники часто встановлювали таку суму оренди, що вона перевищувала доход від землі. Орендні угоди нерідко укладалися безцеремонними і цинічними засобами, використовуючи неосвіченість і довірливість селян. Купці, лихварі, які виступали як суборендарі, при укладанні договорів споювали селян, щоб досягти вигідніших для себе умов. Описуючи цю проблему, В. Варзар порівнює процес обміну горілки на мужицьку працю з обміном скляного намиста на золото американських дикунів [7, 100].

Потрібно відзначити, що В. Варзар також підготував програму оцінки міст, яка вважалася зразковою до останніх днів існування земської статистики.

Звичайно, при розгляді Чернігівської статистичної школи не можна оминути Олександра Олександровича Русова (1847-1915), якого назвали „батьком української земської статистики”. О. Русов, який саме на той час шукав роботу після звільнення у 1876 р. (за „неблагонадійність”) з посади вчителя київської гімназії, за порадою

чернігівського земця О.Ліндфорса, переїздить до Чернігова і обіймає посаду земського статистика. Олександр Олександрович, погоджуючись працювати статистиком у чернігівському земстві, не без скромності заявляв, що він „у цій справі мало що розуміє”. Але ж відомо, що О.Русов був одним з найактивніших членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, який займався розробкою не тільки питань з етнографії, географії, природознавства України, але й вивченням питань економіки і статистики. Саме в Південно-Західному відділі О.Русов не тільки ознайомився з програмою для збирання статистичних відомостей але й сам, разом з П.П.Чубинським, брав участь у розробці „Програми для збирання етнографічних і статистичних даних” [2, 51].

Отже, як бачимо, О.Русов мав певний, принаймні теоретичний, досвід у справі статистики. Разом з П.П.Червінським, В.Є.Варзаром та іншими він розробив програму статистичного опису губернії, а потім взяв участь у її практичному здійсненні [9, 15]. Під керівництвом О.Русова у 1879-1880 рр. проводився опис Ніжинського повіту, матеріали якого викладено у його книзі „Ніжинський повіт”. А за фундаментальну роботу „Опис Чернігівської губернії” був нагороджений Імператорським Географічним Товариством золотою медаллю. Однак значимість діяльності О.Русова зводиться не тільки до його програмних постулатів і оригінальних досліджень, вона визначається і відходом від народницьких догматів, ґрунтовнішим врахуванням генетично-українських форм господарювання і побутування.

Розпочинаючи діяльність у лютому 1876 р., члени статистичного відділення не мали точного уявлення про засоби і можливі межі своїх досліджень, адже губернське зібрання, прийнявши постанову про влаштування відділення, не дало йому певної програми або інструкції, якою можна було б керуватися; до того ж, на той той час, незважаючи на всю важливість питання правильної і справедливої оцінки предметів оподаткування, навіть більш або менш вдалих спроб у вказаному напрямку з боку земств зроблено було дуже мало [2, 50].

У першу чергу чернігівські статистики повинні були визначити спосіб своїх дій і скласти програму для збирання статистичних відомостей. З цієї метою вони детально ознайомилися не тільки з матеріалами, які знаходилися в журналах, справах і окремих виданнях чернігівського земства, але й тими способами і прийомами, які застосовувалися для збирання статистичних відомостей у різних губерніях. Формуючи свою власну бібліотеку, відділення залучило до її фондів не тільки матеріали чернігівського та інших земств, а також увійшло у безпосередні зв'язки з Імператорським Російським Географічним Товариством, Південно-Західним відділенням географічного товариства, з центральним статистичним комітетом, з статистичними комітетами Чернігівським і губерній, прикордонних з Чернігівською, статистичними комітетами, відомими своїми працями з провінційної статистики Росії (Нижегородським, Вітебським, Самарським), з статистичними бюро при Херсонській Губернській Земській Управі, з Губернськими Управами: Тверську і Рязанську [2, 52].

Чернігівські статистики не бажали обмежуватися збиранням матеріалу, необхідного лише для практичних потреб земства. Їх плани були набагато ширшими. Майбутні „Праці” чернігівського статистичного відділення повинні були, крім оціночно-статистичних, містити також дані з історії, географії, топографії та етнографії Чернігівщини. Взагалі це було притаманно не тільки чернігівським земським статистикам. Як правило, в своїй діяльності земські статистики виходили за межі офіційних програм, звертаючи увагу на вивчення умов життя народу. Протягом перших двадцяти років свого існування земські статистичні бюро віддавали перевагу суспільно-науковим, а не вузькопрактичним завданням земської статистики.

„Програма для статистико-економічного вивчення Чернігівської губернії” була однією з перших детальних програм з переліком тих відомостей, які були необхідні для земств у цілях оцінки різних видів нерухомого майна. Вона складалася з трьох головних розділів: 1) про промисловість видобувну, або головним чином про землеробство і умови його існування; 2) про промисловість переробну, як у більш простих, так і в більш удосконалених формах і про умови, що визначають її форми; 3) про торгівлю внутрішню і зовнішню, форми і умови її існування [2, 52].

Безпосереднім наслідком роботи, проведеної чернігівськими статистиками в 3-х волостях Чернігівського повіту, став перший випуск „Праць статистичного відділення при чернігівській губернській управі”, в якому були вміщені праці П.Червінського, О.Русова і В.Варзара [17, 89-368].

Незважаючи на успішний початок статистичних досліджень, місцевій адміністрації земська статистика видавалася чимось підозрілим, чернігівського губернатора непокоїла політична „неблагонадійність” членів відділення. У той же час, не зацікавлені були в продовженні статистичних досліджень і великі землевласники губернії. Їх лякало те, що подальше вивчення розмірів землеволодіння, умов оренди землі, умов найму і багатьох інших питань висвітлить реальне становище селянського господарства, виявить його відносини з поміщицьким господарством. Поміщики не тільки оскаржували діяльність чернігівських статистиків у своїх доносках на ім'я губернатора, але й намагалися дискредитувати її на губернських земських зборах.

Врешті-решт, Чернігівське губернське земське зібрання 18 січня 1878 р. постановило припинити діяльність статистичного відділення. Таке рішення мотивувалося тим, що роботи відділення могли бути корисними лише як науковий матеріал. „Інтереси науки це одне, а інтереси земського оподаткування – інше. Земство, - наголошували противники статистики, - має право і зобов'язане переслідувати лише практичні цілі даної хвилини” [2, 55]. Після закриття статистичного відділення при губернській земській управі вивчення Чернігівської губернії не припинялося. Ініціатива в цій справі перейшла від губернатора до повітових земств.

Проте, закривши статистичне відділення у 1878 р., чернігівське губернське земство вже через три роки вимушене було відновити його діяльність. 20 січня 1881 р. комісія кошторисів і податків запропонувала

земському зібранню поновити статистичне вивчення губернії. Майбутньому статистичному відділенню, перш за все, рекомендувалося надати в розпорядження земства повне зведення числових даних, необхідних для розкладки земського збору. Збирання ж іншого статистичного матеріалу ставилося в залежність від доброї волі і бажання виконавця. Заслухавши доповідь комісії, губернські земські збори постановили визнати в принципі необхідним збирання статистичних даних, але, в той же час, деякі земці наполягали на тому, щоб статистичне відділення в своїй роботі обмежилось збиранням відомостей, необхідних лише для губернської розкладки, а збирання даних з інших питань не дозволяти ні в якому разі. Врешті-решт, губернські збори дали дозвіл статистикам збирати і т. з. „необов'язкові” матеріали [2, 56].

Підсумком діяльності земського статистичного відділення стали 15 томів „Матеріалів для оцінки земельних угідь” Чернігівської губернії. „Матеріали” отримали схвальні відгуки фахівців і були визнані зразковим дослідженням. Саме тому вчений комітет міністерства державного майна Росії удостоїв статистичні труди Чернігівського земства премії графа П.Д.Кисельова. Особисто було відзначено цією ж премією і медаллю П.П.Червінського, який, крім створення програми для дослідження, був головним керівником робіт на місцях, редагував всі томи (крім VII, XI і XIV), особисто брав участь у збиранні матеріалів і в упорядкуванні деяких відділів і склав опис Кролевецького повіту [14, 118-119].

Після завершення робіт по збиранню матеріалів, необхідних для оцінки земель губернії, чернігівське губернське земство 8 грудня 1883 р. доручило статистичному відділенню провести оцінку нерухомого майна міст, промислових і фабричних закладів. До цієї роботи П.Червінським були залучені фахівці з Москви і Петербурга. Узагальненням і осмисленням зібраного ними протягом 1885 р. матеріалу стало ґрунтовне дослідження – „Оцінка нерухомих маєтностей Чернігівської губернії”. Наукове значення проведеної вченими роботи важко переоцінити, адже вона, по-перше, була не стільки оцінкою, скільки економічним вивченням різних сторін фабричної і заводської промисловості губернії, а, по-друге, містила історичний нарис розвитку виробництва в губернії [2, 58].

Отже, матеріали, зібрані чернігівським земським статистичним відділенням протягом 70-х – 80-х рр. XIX ст., стали значним імпульсом для подальшого вивчення губернії. 14 листопада 1885 р. губернське земство доручило управі виробити програму загального економічного опису губернії, запросивши для консультації О.Шлікевича і В.Варзара. Але прийнявши рішення про написання зводного опису губернії, чернігівське земство, в той же час, припинило діяльність статистичного відділення, вважаючи, що воно виконало покладені на нього обов'язки. Закривши вдруге статистичне відділення, чернігівське земство відмовилося від проведення так званої поточної статистики, яка вже на той час стала нагальною потребою земського життя. Адже масштабні й дорогі за вартістю дослідження основної статистики не могли задовольнити потребу земств у щорічній інформації про зміни у господарському житті губернії. До того ж, відсутність статистичного відділення призвела до втрати чернігівським земством

високопрофесійних статистиків. Протягом 1890-х рр. Чернігів залишили П.Червінський, О.Шлікевич, В.Варзар, засновники загальновідомого „чернігівського типу” статистики [2, 59].

Певне затишшя в проведенні статистичних робіт наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. спостерігалось не тільки в чернігівському, але й у інших земствах. Це було викликано, з одного боку, протидією царського уряду, який прагнув не допустити здійснення в країні глибоких за змістом соціально-економічних досліджень, а, з другого, зниженням у самих земствах інтересу до вивчення економічного побуту села, чим відрізнялась земська інтелігенція в 70-80-х роках.

Щодо чернігівської земської статистики, то в 90-х рр. XIX ст. можна виділити кілька подій, які виходили за межі чернігівського земства і були, так би мовити, відлунням її попереднього розвитку. У 1890 р. у „Земському збірнику Чернігівської губернії” була надрукована стаття О.Шлікевича „Що дають і що можуть дати подвірні описи?”, яка відіграла значну роль у розвитку земської статистики. Через вісім років побачило світ вже згадуване двотомне „Описання Чернігівської губернії” О.Русова. Одночасно з появою останнього на сторінках „Земського збірника” у 1898 р. була надрукована ще одна праця – „Описання Чернігівської губернії. Повіті: Городнянський, Чернігівський, Сосницький, Новгород-Сіверський” [2, 61].

Проте вартий уваги факт, що згідно з постановою Державної Ради Росії від 18 січня 1899 р. на земські установи покладался обов’язок проведення оціночно-статистичних робіт, для виконання яких уряд виділяв 1 мільйон рублів (з них на долю Чернігівської губернії припадало 55 000 руб. на рік). Закон передбачав створення при повітових і губернських земських управах з представників земств і місцевих адміністративних установ спеціальних оціночних комісій. Як наслідок, на губернських земських зборах у 1899 р. розглядалась доповідь управи про спосіб використання виділених урядом коштів для проведення оціночних робіт в Чернігівській губернії. А вже становище оціночної справи в губернії, за визначенням земської управи, знаходилося в незадовільному стані. Для проведення статистичних робіт управа пропонувала залучити осіб з вищою освітою, під керівництвом досвідченого статиста [15, 56-57]. У травні 1900 р. Чернігівська губерньська земська управа запросила на посаду завідуючого оціночно-статистичним бюро князя М.Л.Шаховського, якому було доручено скласти програми майбутніх статистичних робіт і написати програму дослідження предметів земського оподаткування [2, 61].

Однак виконати програму статистичного обстеження губернії чернігівському статистичному бюро так і не вдалося. 30 травня 1902 р. царським урядом було заборонено збирати статистичні відомості про земельні маєтності в Чернігівській губернії. А ще раніше, наказом губернатора були зупинені роботи по опису міст [13 361]. Причиною зупинки діяльності земських статистичних бюро стали селянські заворушення, що спалахнули в губерніях Лівобережної України на початку 1902 р.

Відновити земельно-оціночні роботи чернігівському земству було дозволено лише у 1910 р. Свою головну увагу статистичне бюро

зосередило на дослідженні ґрунтів губернії. Однак початок першої світової війни в черговий раз загальмував розвиток статистичного дослідження. Крім того, що були припинені експедиційні роботи, значно послабився склад оціночно-статистичного бюро, адже у липні 1914 р. частину його членів було мобілізовано до лав діючої армії.

Матеріал, зібраний чернігівським земством внаслідок природно-історичного дослідження Чернігівщини протягом першого десятиріччя ХХ ст. був використаний останнім для заснування в Чернігові земського природно-історичного і сільськогосподарського музею. Рішення про це було прийнято у січні 1914 р. під час засідань чернігівського губернского земського зібрання. Майбутній музей, на думку земців, повинен був дати повну картину природи губернії і, в той же час, мусив охоплювати в історичному висвітленні і сучасному положенні всі галузі земського господарства і діяльності [2, 62].

Як відомо, із встановленням радянської влади почалася ліквідація земств, і, відповідно, скінчилася й історія земської статистики. Протягом свого існування, з 1864 р. по 1919 р., земства провели не тільки значні за обсягом, але у той же час, і найрізноманітніші за змістом дослідження. А саме завдяки діяльності чернігівських статистиків щодо вивчення Чернігівщини дуже високо була оцінена діяльність самого чернігівського земства.

Таким чином, Чернігівська земська статистична школа, формування і розвиток якої припадає на другу половину ХІХ – на початок ХХ ст., стала помітним явищем в українській статистичній думці. Стислий огляд діяльності чернігівських земських статистиків показує, що зроблений ними аналіз і зведення матеріалів досліджень пореформеної економіки, а також оригінальні методи збирання та групування статистичних даних, окремі узагальнення і висновки збагатили арсенал знань про минуле нашої країни і являють собою прогресивний вклад не тільки для вивчення економіки, але й історії та культури України у визначений період. Теоретичні засади і технологія статистичних досліджень Чернігівського відділення у земській статистиці, зібраний на їх основі великий фактологічний матеріал високо оцінили українські і зарубіжні науковці. Ними користувалися М. Драгоманов, С. Подолинський та І. Франко. Ці дослідження і досі не втратили свого наукового і практичного значення.

Джерела та література

1. Бойко О.Д. Історія України: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Видання 3-тє, виправлене, доповнене. – К.: Академвидав, 2006. – 688 с.
2. Гапієнко А. З історії розвитку Чернігівської земської статистики // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2.
3. Економічна ідеологія дворянства // Корнійчук Л.Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-90-х роках ХІХ ст. - К.: Видавництво Київського університету, 1971. – С. 10-40.
4. Земская статистика // Гозулова А.И. Очерки истории отечественной статистики. – М., 1972. – С. 147-200.

5. Земская статистика // Земский сборник Черниговской губернии. – 1881. – № 8.
6. Злупко Г. Персоналії і теорії української економічної думки. – Львів: Євросвіт, 2002. – 528 с.
7. Історія економічної думки України. Навч. посібник / Р.Х.Васильєва, та ін. – К.: Либідь, 1993. – 272 с.
8. Історія економічних учень: Підручник / За ред. Л.Я.Корнійчук, Н.О.Титаренко. – К.: КНЕУ, 2001. – 564 с.
9. Катренко А.М., Петрук Б.В. Олександр Олександрович Русов. – К.: Нара-прінт, 1998. – 64 с.
10. Лобода І.С. З історії статистично-економічної думки на Україні у 70-90-х рр. XIX ст. // З історії економічної думки на Україні. – К., 1961. – С. 247-267.
11. Мекшун Л. Роль земської статистики кінця XIX - початку XX ст. у проведенні облікових досліджень в Чернігівській губернії // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3.
12. Мекшун Л. Роль української земської статистики у створенні групових та комбінаційних таблиць у кінці XIX ст. // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6.
13. О деятельности оценочно-статистического бюро в 1902 г. // Отчет Черниговской губернской Земской управы за 1902 год. – Чернигов, 1903. – 451 с.
14. О присуждении ученым комитетом министерства государственных имуществ премий за статистические работы // Земский сборник Черниговской губернии. – 1887. – № 3-6.
15. Протокол заседания Статистической Комиссии, избранной Губернским Земским Собранием 16 декабря 1899 года // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 6.
16. Різниченко С. Запровадження земств на Правобережній Україні // Київська старовина. – 1999. – № 4.
17. Труды Статистического отделения при Черниговской Губернской Земской Управе // Земский сборник Черниговской губернии. – 1877. – № 1-4.

Панченко В.І.,
*директор Чернігівської
філії Національного
фармацевтичного університету*

ІВАН ПЕТРОВИЧ БІЛОКОНСЬКИЙ І ЗЕМСТВО (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

І.П.Білоконський, вітчизняний освітній і громадський діяч, публіцист, прозаїк і статистик, народився 6 червня 1855 р. у збіднілій дворянській сім'ї лікаря, в Чернігівській губернії. Після закінчення Новоziбіківського повітового училища і Чернігівської гімназії Іван Петрович склав екзамени на звання народного вчителя і працював у сільських школах, а з 1874 р. слухав лекції в Київському і з 1878 р. –

Новоросійському університетах. Як дворянин за походженням І.П. Білоконський приватної власності не мав і мусив заробляти на життя особистою службою. Рано розпочавши пробувати свої сили в літературі, він відзначався вільнодумством, спілкувався з передовою інтелігенцією, читав заборонену літературу. Як згодом писав Іван Петрович у своїй автобіографії, під впливом літератури і оточення став нігілістом, а потім народником. Переконання привели його в „Народницьку комуни” Д.А. Лизогуба.

І.П. Білоконського вперше заарештували у 1879 р., коли він влітку перебував у своїх батьків у Новозибкові. З новозибківської в'язниці його перевезли в Чернігівську тюрму, а потім – до Мценської пересильної тюрми. За зв'язок з народовольцями у 1880 р. Івана Петровича було заслано до Сибіру (спочатку в Красноярськ, а потім у Мінусінськ). На етапі до Сибіру в Нижньому Новгороді його партію арештантів об'єднали з новгородською, де І.П. Білоконський познайомився з В.Г. Короленком. З цього часу між письменниками зав'язалася тісна дружба, яка підтримувалася у формі листування упродовж 40 років. Тільки у відділі рукописів Державної бібліотеки Росії зберігається 50 листів Івана Петровича до В.Г. Короленка. Він працював у земствах Житомира, Харкова, Орла, Курська та інших міст. Займаючись земською статистикою, Іван Петрович мріяв про парламентський розвиток Росії, покладаючи надію на земський конституційний рух. У 1900 р. він підтримував зв'язок з „Союзом освобождения”, вступив у партію кадетів. В опублікованій у цей час книзі „Родина – мать. Губернские, уездные и волостные учреждения Российского государства» (1900), І.П. Білоконський намагався показати існуючу в країні систему адміністративного свавілля.

У своїй монографії „Земство і Конституція”, яка вийшла друком у Москві в 1910 році, Іван Петрович Білоконський виділяє 10 хронологічних періодів розвитку земства в Російській імперії:

- 1 - 60-ті і 70-ті рр.;
- 2 - 80-ті рр.;
- 3 - перша половина 90-х рр.;
- 4 - друга половина 90-х рр.;
- 5 - 1900, 1901 і початок 1902 років;
- 6 - з квітня до кінця 1902 р.;
- 7 - 1903-й рік;
- 8 - перша половина 1904 р.;
- 9 - друга половина 1904 р.;
- 10 - 1905-й рік.

Перший період логічно починається з дня проведення Земської реформи 1864 р., яка була продовженням тих великих реформ, які здійснювалися внаслідок севастопольської війни. Земські установи створювалися для відання справами, які відносилися до місцевих господарських потреб кожної губернії і кожного повіту. Слід зазначити, що російське земство на перших кроках вийшло за визначені рамки і вступило на політичний шлях.

Конфронтація уряду і земства почалася після проведення в грудні 1865 р. Петербурзького губернського земського зібрання, яке затвердило постанову про створення центральної установи для відання державними земськими повинностями, а в 1867 р. уже вимагало участі в законодавчих органах.

У 70-х р. XIX ст. земська опозиція не тільки розрослася, але намагалася об'єднати усі земські опозиційні сили. Владимирське губернське земське зібрання, на прохання до уряду про дозвіл на проведення Всеросійського земського з'їзду, отримало категоричну відмову. Після усіх відмов уряду, щодо Всеросійського земського з'їзду, земці для своїх зустрічей користувалися різними зручними моментами, дозволяючи професійним з'їздами, виставками і т.п.

У Києві, в кінці грудня 1878 р. зібрався з'їзд партії конституціоналістів, на який прибули в основному земці, серед яких найважливішими були чернігівські земські діячі: О. Ліндфорс, І. Петрункевич, В. Савич та українофіли О. Русов, В. Беренштам, М. Старицький, М. Ковалевський, І. Житецький. Київський з'їзд був визначний тим, що в ньому приймали участь і соціалісти революціонери, і українофіли. Земці пропонували революціонерам відмовитися від терористичних актів і працювати разом для досягнення парламентарного устрою. У семидесятих роках XIX ст. з'їзди пройшли також у Москві та Харкові.

Незадовго після Київського з'їзду пройшов і Харківський, у тому ж 1878 р., використавши для збору делегатів святкування столітнього ювілею з дня народження відомого українського письменника Г. Квітки-Основ'яненка. На другий день святкування за обіднім столом у місцевого домовласника Я Філонова зібралося до 50-ти чоловік запрошених, серед яких були і земські діячі. Після тривалих дебатів дійшли висновку, що потрібно терміново організувати комісію, яка б розробила проект об'єднання усіх опозиційних сил в країні.

З 1879 року центр земського руху просувався на північ і головну роль почало відігравати Тверське земство, як раніше це робило Чернігівське та Харківське. Представники Тверського земства на чолі з професором і письменником В. Гольцевим влаштували у 1879 р. великий з'їзд у Москві, рівного якому до тих пір ще не організували. На ньому були присутні більше 30-ти представників від 16-ти земств. У Москві зосередилась діяльність „Земського Союзу”, який займався широкою пропагандою ролі земств серед населення та заснував у Галичині свій друкований орган. Перша спроба роботи в цьому напрямку була невдалою, тому що земська агітаційна література та особи, які її друкували, були заарештовані.

У 1880 р. в Москві під редакцією В. Скалона почала видаватися щотижнева газета „Земство”, в якій приймали участь видатні письменники та громадські діячі. Газета проіснувала до 10 жовтня 1881 р. і була закрита за „недозволене і несправедливе звинувачення діяльності осіб, які займали важливі державні посади”.

Земців увесь час не залишала надія про розвиток країни парламентським, конституційним, а не революційним шляхом. 14 травня

1881 р. Суджанським Земським зібранням (Курська губернія) було прийнято текст „Конституції”, складеної С. Жекулінім. Вона складалася з 16 пунктів, в якій наголошувалося про звільнення земства від опіки адміністрації та поліції, а вибори голови зібрання пропонувалося робити зі свого середовища.

У 1881 р. в Харкові близько 30-ти земських діячів з різних губерній розробили програму, названу „Програмою Земського Союзу 1881 р”. В основі цієї програми були такі ідеї, як засудження революційного терору, децентралізація державного управління, вирівнювання податків і повинностей, а також вибори всенародним голосуванням до законодавчого органу (Державної Думи).

З метою притримання земського вільнодумства, 30 травня 1882 р. міністром внутрішніх справ був призначений граф Д. Толстой, який одразу ж прийнявся за ліквідацію проявів всілякої живої думки методом заслання та репресії. В усіх звітах губернаторів про земство імператор вбачав одну і туж картину - „шкідливий напрямок земств”. Граф Д. Толстой розробив проект нового земського положення, який би цілком був втілений у життя, коли б не його передчасна смерть 1889 р. Державною радою був розроблений проект нової земської реформи, який суттєво відрізняється від Положення 1864 р., але з суттєвими ознаками земського самоуправління.

Після прийняття нового Положення 12 червня 1890 р. в земстві продовжувалася енергійна робота, рушійною силою якої стала позакласова російська інтелігенція, яку називали „третім елементом”. 8 червня 1893 р. опубліковані височайше затверджені правила про оцінку нерухомості, а 10 червня 1893 р. – лікувальний статут. Це можна було розглядати, як замах на земську статистику і медицину.

На початку 90-х років була утворена „Партія народного права”. Основною метою цієї партії стала ідея земського руху – народне представництво. Така паралель наводить на думку, що мабуть, ця партія і складалась із земців та позакласової інтелігенції. За короткий термін діяльності (близько 1 року) вдалося розробити маніфест про політичну свободу, а в 1895 р. фондом „Вільної російської преси” в Лондоні був підготовлений „проект руської конституції”, який був майже копією земської конституції 80-х років. Першим відкритим виступом земської інтелігенції у повному її складі можна вважати ІХ з’їзд руських природознавців і лікарів у Москві в 1894 р.

Аналізуючи тридцятирічну діяльність земства, можемо зробити висновок, що влада не тільки не змогла припинити земський політичний рух, а навпаки, чим масовішими були репресії, тим інтенсивнішим був його визвольний характер.

Після смерті імператора Олександра III на престол став його наступник - молодий Микола II. Земці у цьому вбачали шанс на подальший розвиток земств і краще відношення з боку верховної влади. Кожне губернське земство направило так звані адреси новому імператору, але до імператора ті адреси взагалі не доходили, або ж доходили, завдяки оточенню царя, в перекрученому стані.

Уже 17 січня 1895 р., з нагоди свого одруження імператор влаштував великий прийом делегацій різних рівнів. На цьому прийомі, відносно земства, він промовив: „Мені відомо, що останнім часом у деяких земських зборах роздавалися голоси людей – безнадійних мрійників про участь представників земства у справах внутрішнього управління; нехай усі дізнаються, що я присвячую свої сили народу, буду охороняти засади самодержавства так же міцно і не уклінно, як охороняв його мій незабутній покійний батько”.

У другій половині 90-х рр. конституційно-визвольна боротьба земців все більше посилювалася. Вони своєчасно знаходили методи впливу на бюрократію, брали на себе захист населення, чим піднімали свою популярність серед народу. Заборона з'їздів – одна із перешкод на шляху земського руху, яку також долали різними засобами. У кінці 90-х рр. за ініціативи князів Петра і Павла Дмитровичів Долгорукових був організований гурток під назвою „Бесіда”. Спочатку в ньому обговорювалися виключно земські питання, а потім і політичні. Коли в гуртку у своїй більшості перемогло конституційне спрямування, усі інші, незгодні з ним, вийшли з гуртка. „Бесіда” відіграла важливу роль аж до 1904 р., коли розпочалися регулярні земські з'їзди.

Для земства 1899 р. нагадував 1889 р., коли уряд хотів покінчити з самоуправлінням, але з точки зору внутрішнього становища земство, з його опозиційною частиною і „третім елементом”, спираючись на широкі верстви суспільства, виступало в ХХ ст. міцним і організованим. Уряд у свою чергу зумів підбурити проти себе велику частину населення і повернути його симпатії до земства.

У 1900 р. була призупинена діяльність Імператорської вільної економічної спілки - один із центрів, в якому гуртувалися земські сили та „третій елемент”. З 1900 р. земська опозиція, не звертаючи уваги на урядові розпорядження, починала влаштовувати приватні з'їзди, які називались „злетами”. У лютому 1901 р. в Москві відбувся з'їзд діячів агрономічної допомоги місцевому господарству. Саме цей з'їзд поклав початок усім іншим і вже з перших виступів набув політичного забарвлення. У кінці 1900 р. - на початку 1901 р. на Х з'їзді природознавців і лікарів у Петербурзі „третій елемент” уже відкрито протестував проти існуючого ладу і в той же час між учасниками з'їзду і петербурзькою інтелігенцією йшли перемовини про таємну опозиційну організацію.

У квітні 1902 р. на пост міністра внутрішніх справ було призначено В. Плеве, який одразу ж після призначення від'їхав до Росії з метою боротьби з земством та знищенням земських статистиків. Після довгих пошуків та перемовин у Штутгарті, під редакцією П.Б. Струве почала видаватися газета „Освобождение”, в якій друкувалися листи, звернення та заклики земських діячів. 23-30 червня 1902 р. в Курську відбулася виставка з народної освіти, організована Курським губернським земством. Земці використали виставку, як можливість проведення свого „злету”, на який прибули представники інших губернських земств. Одночасно уряд, в особі Плеве, всіляко вів боротьбу з окремими земськими діячами і земствами. Усі земські зібрання попередніх років

а також 1902 р. торкалися виключно заборонених питань. Губернатори, виконуючи накази міністра внутрішніх справ, всіляко намагалися замирити земців, але це їм не вдавалося.

Керуючи міністерством внутрішніх справ, Плеве на кінець 1902 р. зумів своїми діями направити проти уряду всі прошарки суспільства. Внаслідок цього земський рух набував усе більшої популярності і вже до нього почали приєднуватися поляки, фіни, євреї та населення Кавказу.

Одним з найпомітніших явищ у земському визвольному русі 1903 р. був з'їзд представників спілок, які займалися допомогою у сфері народної освіти. Окрім вчителів, у з'їзді приймали участь виборні земці, а також близька до земства інтелігенція різних земських професій. На з'їзді торкнулися таких питань, як відміна тілесних покарань, введення земських закладів у неземських губерніях, розвиток громадської самодіяльності, але основною метою була повна недовіра до уряду і надія на широке народне самоуправління. Результатом проведення з'їзду стали наймасштабніші арешти та обшуки, проведені серед учителів по їх приїзду з Москви на місце служби.

У квітні 1903 р. Плеве скликав нараду за участю земських діячів по страховому питанню. Земці використали ці збори з метою зустрічі, на якій виникла думка про необхідність організації політичного „Союза Освобождения”, який міг би об'єднати усі без виключення прогресивні сили Росії. Не дивлячись на застороги та заборони уряду, 1903 р. став успішним для земського руху. Найвидатнішими подіями стали земські з'їзди в Ярославлі та Харкові, на які із-за кордону прибули засновники „Союза Освобождения”.

У Ярославлі для свого „з'їзду” земці скористалися обласним сільськогосподарським з'їздом, до якого була приурочена виставка по народній освіті. На цю виставку і були запрошені інші земці з метою експонувати свої предмети, які мали безпосереднє відношення до народної освіти тієї чи іншої губернії.

Для з'їзду в Харкові, який відбувся у вересні 1903 р., земці скористалися всеросійською виставкою тваринництва, влаштованою Харківським губернським земством спільно з Харківською сільськогосподарською спілкою. На з'їзді була схвалена програма „Союза Освобождения” і розроблений проект організації відділів „Союзу” по всій земській і, по можливості, не земській Росії. У Харкові було вирішено влаштувати з'їзд на початку 1904 р., в Петербурзі - під час запланованих там з'їзду і виставки з технічної освіти. Слід зазначити, що на початку листопада 1903 р. в Москві відбувся з'їзд земських конституціоналістів за участю земського „третього елементу”, а також деяких професорів, письменників та представників адвокатури. Ці з'їзди в подальшому називалися „Новосильцівськими”, від прізвища людини, на квартирі якої відбулися зібрання.

У січні 1904 р. під час III з'їзду з технічної освіти відбувся і з'їзд „освободенцев” для завершальної організації „Союза освобождения”. Засідання з'їзду проходили за участю представників з 20 міст і після тривалих дискусій програма „Союза Освобождения” була прийнята. У

програмі зазначалося, що „Союз Освобождения” ставить першою і головною метою – політичне звільнення Росії. Вважаючи політичну свободу, навіть в її мінімальних проявах, зовсім несумісною з абсолютистським характером руської монархії, „Союз” мав добиватися, перш за все, знищення самодержавства і встановлення в Росії конституційного ладу. Таким чином, на початку 1904 р. в Петербурзі була заснована єдина у своєму роді таємна організація, яка об'єднала усі опозиційні сили в суспільстві, спрямовані на досягнення однієї мети: знищення самодержавства і заміна його демократичною конституцією. Ця організація відіграла визначну роль у визвольному русі взагалі і в земському зокрема.

20 жовтня 1904 р. рада „Союза Освобождения” прийняла, з метою агітації за введення в Росії конституційного ладу, наступні рішення:

1. Прийняти найактивнішу участь в запланованому з'їзді земських і міських діячів і прикласти всі зусилля для відкритої заяви конституційних вимог.

2. До сорокаріччя створення судових установ, організувати банкети, на яких прийняти конституційні і демократичні резолюції.

3. Через земців підняти питання про введення в Росії конституційного ладу і необхідності скликання з цією метою народного представництва на широкій демократичній основі.

4. Почати агітацію для створення союзів адвокатів, інженерів, письменників та інших представників ліберальних професій та об'єднатися в єдиний Союз Союзів.

1 листопада 1904 р., запланований на 5 листопада з'їзд, було скасовано, як і дозволено по „желанию Государя”. Оскільки більшість делегатів уже з'їхалися до Москви, вирішили провести збори 2 листопада на квартирі Ю. Новосильцева.

На цьому „Новосильцівському” з'їзді для розгляду були запропоновані В. Якушиним 11 тезисів. Прийнявши ці тези, московська нарада постановила затвердити їх на з'їзді в Петербурзі, куди одразу й вирушили.

6-8 листопада з обговоренням на різних квартирах, була прийнята наступна історична резолюція земського з'їзду. Петербурзька нарада закінчилася рішенням строгого регулювання представництва на майбутніх земських з'їздах. Було ухвалено, що земські зібрання вибирали на ці з'їзди по 6 осіб (4 представники і 2 кандидати), причому, якщо з деяких причин вибори не відбулися, делегатами вважаються учасники з'їзду, що відбувся в листопаді в Петербурзі; голів губернських земських управ вважали обов'язковими і постійними членами з'їздів. Вицезгадана резолюція була підтримана усіма губернськими земськими зборами. Одразу ж до Петербурзького земського зібрання з усіх куточків Росії і навіть від інших організацій надійшли листи про підтримку відкритого виступу земців 6-9 листопада 1904 р. Майже вся прогресивно мисляча частина суспільства виступила на підтримку конституційних дій земців, цим самим вказуючи на непримиримість до існуючого бюрократично-поліцейського ладу. Як і попередні виступи, вони також

супроводжувалися систематичними репресіями, чим верховна влада ще більше налаштовувала проти себе народ.

1905 р. розпочався відомим кровопролиттям 9 січня в Петербурзі. Ця подія призвела до небачених розмірів невдоволення владою. Один за одним пройшли з'їзди земських діячів. 12 березня 1905 р. в Петербурзі пройшов з'їзд діячів народної освіти, які вимагали:

1. Повної гарантії недоторканості особи і житла.
2. Свободи совісті, слова, друку, сходок, зборів і союзів.

А вже у квітні цього року в Москві на з'їзді прийняли участь діячі народної освіти з 30 губерній, де був розроблений проект всеросійського учительського союзу, який мав не тільки професійну, а й політичну мету.

За з'їздом учителів пройшли з'їзди журналістів, агрономів та інших діячів економічної допомоги населенню. Наприкінці лютого 1905 р. в Москві пройшли наради конституційної групи земських діячів, які прибули з різних куточків Росії. У квітні 1905 р. в Москві відбувся аграрний з'їзд. Головуючим на з'їзді був І. Петрункевич, брали участь у з'їзді провідні земські діячі Росії.

Серед інших з'їздів, заслуговує на увагу нарада земських діячів у Москві, яка продовжила роботу Петербурзької наради 6-9 листопада 1904 р. На цій нараді було прийнято ряд постанов, з яких видно, що в земських опозиційних сферах в 1905 р. погляди „Союза Освобождения” стали не тільки теоретичними, але й практичними, посилаючись на які, земська нарада уже запроєктувала підготовку відповідної конституції.

6 червня в Петергофі імператор прийняв прибувших до Петербурга земських і міських діячів. З промовою до імператора від делегації звернувся князь С. Трубецькой. Імператор, вислухавши промову, погодився з доповіддю, звернувши увагу на те, що „ми всі разом служимо на благо нашої Батьківщини”. Але через деякий час знову були арешти, репресії, заборона з'їздів.

Не дивлячись на всі заборони, 9-10 липня 1905 р. пройшла нарада земської конституційної групи, яка в першому пункті постанови наголосила про необхідність приступити до заснування Конституційно-демократичної партії, яка б складалася з односторонців усієї країни і в своїй діяльності торкалася економічних, фінансових, обласних та національних питань.

У вересні 1905 р. земці влаштували останній з'їзд земських і міських діячів, в якому вже намічалася програма Конституційно-демократичної партії. Наступний з'їзд земських і міських діячів був призначений на 12 жовтня, але це вже був не звичайний безпартійний з'їзд, а установчі збори Конституційно-демократичної партії.

17 жовтня був призначений новий міністр внутрішніх справ, яким став Вітте. 3 жовтня 1905 р. в історії визвольного руху розпочався новий період.

Таким чином, І.П. Білоконський як визначний громадсько-політичний діяч формувався упродовж півстолітнього становлення земського конституційного руху і, мріючи про парламентський розвиток країни, з метою прийняття конституції та перетворення царської Росії в конституційну монархію. вступив до партії кадетів

Джерела та література

1. Бах А.М. Записки народовольца. – М.-Л., 1992.
2. Белоконский И.П. В годы бесправия. – М., 1930.
3. Белоконский И.П. Голод, вырождение, вымирание и невежество русского народа, как следствие строя. – Ростов-на-Дону, 1906.
4. Белоконский И.П. Дань времени. Воспоминания. – Ржевск. – 1928.
5. Белоконский И.П. Земское движение. – М., 1914.
6. Белоконский И.П. Земство и конституция. – М., 1910.
7. Белоконский И.П. Курское губернское земство. – Курск, 1903.
8. Белоконский И.П. Харьковское губернское земство. – Харьков, 1900.
9. Белоконский И.П. Харьковское губернское земство. – Харьков, 1901.
10. Волков С.С. Народная воля (1879-1882). – М.-Л., 1966. Труды подсекции статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей. – Чернигов, 1894.
11. Государственная библиотека России. ОР. – Ф. 135. – Разд. 2. – К. 19. – Д. 3-4.
12. Государственная библиотека России. ОР. – Ф. 695. – К. 6. – Д. 29. (Автобиография).
13. Довідник з історії України: В 3-х томах. – К., 1889.
14. Карпачев М.Д. Почерки истории революционно-демократического движения в России. – Воронеж, 1985.
15. Катренко А.М. У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства (Діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках ХІХ ст.).
16. Крип'якевич І. Велика історія України: У 2-х т. – К., 1993. – Т. 2.
17. Русские писатели. 1800-1917. Библиографический словарь. – М., 1989. – С. 223.

*О.О.Мисюра,
кандидат історичних наук*

ВНЕСОК О.КОНИСЬКОГО У СПРАВУ ОБ'ЄДНАННЯ РОЗМЕЖОВАНИХ ІМПЕРІЯМИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Ідея об'єднання етнічно-історичних українських земель в єдине державне утворення з'являлась час від часу на всіх етапах розвитку нашої Вітчизни. В різних тлумаченнях поставала вона як у період Хмельниччини і ліквідації козацької держави, так і в концепціях „Руської трійці” і Кирило-Мефодіївського товариства. Вагомий внесок до вирішення визначеної проблеми зробив своєю творчою і громадсько-політичною діяльністю О.Кониський.

Письменник і літературний критик, публіцист і громадсько-культурний діяч, він з 70-х рр. ХІХ ст. належав до течії українського національного руху – „свідомого українства”, яке ставило своїм завданням розвивати процес національного відродження усіх українських земель на власному ґрунті шляхом засвоєння традицій національного культурного і духовного життя, що визнавалися

самодостатніми, здатними спричинити могутній поштовх до саморозвитку всієї нації.

Діяльність О.Кониського із зовнішнього боку не була такою помітною на тлі суспільно-політичних і культурних процесів тієї доби, але вона відіграла важливу, ще й сьогодні повною мірою не оцінену, роль у справі всеукраїнського національного піднесення. „Свідоме українство” – як течія тривалий час перебувало обабіч магістрального шляху розвитку українського руху, не завжди мало опору навіть у середовищі самих українофілів і постійно піддавалося критиці за „самоізоляцію”, „національну вузькість”, „відрив від широких процесів загальнолюдського прогресу”¹.

Разом з тим „свідоме українство” розглядало національну ідею як істотну доміную на національного відродження на різних етапах історичного розвитку української нації. Особливо це проявилось в період перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій, коли об’єктивно посилилась тенденція до возз’єднання розмежованих територій. Єдиний територіальний комплекс споконвічних українських земель становив 850 тис. км², з яких перебувало під владою Російської і частина – під владою Австро-Угорської імперій².

Становлення і консолідація української нації супроводжувалися зростанням кількості населення України на всій її території. Причому цей процес відбувався як за рахунок природного приросту, так і внаслідок переселення. З 1867 до 1897 р. населення України під владою Російської імперії збільшилося з 13, 4 млн. до 23,4 млн. чол. З кінця 50-х до кінця 90-х років XIX ст. з 3,9 млн. до 5,9 млн. зросла чисельність жителів західноукраїнських земель під владою Австро-Угорської імперії, з них становили українці, незважаючи на те, що за цей же період кілька сотень тисяч їх емігрувало в пошуках роботи до інших країн³.

Уряд Австро-Угорщини, надаючи всілякі соціально-економічні й політичні привілеї та пільги прибулим з сусідніх земель, діяв цілеспрямовано, згідно з давнім колонізаторським правилом „розділяй і володарюй”, внаслідок чого створювалася експлуататорська правляча еліта не тільки з представників найпривілейованішої в імперії Габсбургів австрійської (німецької) нації, а й з панівних експлуататорських верств: поляків – у Східній Галичині, румунів – у Північній Буковині, угорців – на Закарпатті⁴.

Водночас український народ вважався одним з багатьох слов’янських народів Європи, які протягом XIX ст. переживали процес національного пробудження. Національне відродження української етнолінгвістичної території відбувалося в межах обох багатонаціональних імперій, але з кількісної оцінки українські землі в Російській імперії були значно важливішими, оскільки охоплювали 90% усієї української етнолінгвістичної території і 85 % усіх українців. З іншого боку, незважаючи на меншу кількість земель та людей в Австрійській імперії, тамтешні українці, особливо в Галичині, відігравали важливу, а то й вирішальну роль у становленні єдиної незалежної держави⁵.

Не кращим було становище і наддніпрянських українців, які зазнавали утисків самодержавства, котре керувалося у своїй

національній політиці загальним принципом багатонаціональної держави – встановлення матеріальної і духовної зверхності панівної нації над підкореною. Колонізаторська політика не змогла вбити живу душу українського народу – його національну свідомість. У цей час українство з жалем згадувало колишню козацьку славу, автономію Гетьманщини, нарікало на скасування колишніх прав і свобод⁶.

З точки зору витоків і повноти наявної інформації зазначимо, що з другої половини XIX ст. Галичиною зацікавилися представники наддніпрянської інтелігенції, які надавали їй особливого значення в справі українського національного відродження. Це пояснювалось тим, що попри політичні обмеження внаслідок сильних польських позицій, українці Галичини всеж-таки жили у конституційній монархії, де основні права людини забезпечувалися набагато ширше, ніж у самодержавній Росії⁷.

Уже під час революції 1848 р. вони брали участь у виборах, мали парламентське представництво, політичну пресу та громадські організації, тобто все те, що у Наддніпрянській Україні могло здійснюватися лише нелегальним шляхом. Саме тому, коли російський уряд розпочав репресії проти українського національного руху, його активні діячі перенесли свою діяльність до Галичини, де були створені умови для вільного конституційного життя, здобутки якого згодом розповсюджувалися по всій українській землі. Так Галичина стала місцем, де спільними зусиллями розвивався український національний рух, творилися національні цінності, єдина національна культура, політична думка і національні ідеали⁸.

До визначних діячів Наддніпрянської України, які налагодили тісні відносини з галицьким українцями, належав О.Кониський. Першу свою публікацію про здирства і самодурство полтавських урядовців, їх пристрась гасити все нове в суспільному житті він друкує в галицькому часописі „Слово” у 1862 р. Згодом у листі до українського етнографа С.Носа Олександр Якович писав: „...що за капосне кодро оцих панів, дак і сказати не можна!...”⁹. І далі з притаманним йому гумором та детальністю він розповідав про нищівну критику на адресу багатіїв, якої вони б не зазнали навіть від Герцена. Таке посилення на авторитети свідчить про симпатії автора до російського будителя свободи.

З цього часу і до останніх днів свого життя О.Кониський постійно друкував свої твори, публіцистику і літературно-критичні матеріали в галицьких журналах „Слово”, „Галичанин”, „Правда”, „Зоря”, „Світ”, „Мета”, „Нива”, „Русалка”, газетах „Діло”, „Буковина”, „Записках Наукового товариства імені Т.Шевченка”, які виходили у Львові. Усе це підписувалося псевдонімами, криптонімами, яких у Олександра Яковича налічувалося близько півтори сотні. Найпопулярнішими серед них були: В.Ф.; О.Я.К.; В-р-ля; Верниволя; Галайда; Городенко; Василь Буркун; Дрозд; Семен Жук; Кошовий; Красюченко; Кость Одовець; Перебендя; О.Переходовець; Полтавець; О.Старий; Сирота; Хутірний; Шкода; Яковенко та інші¹⁰. Навіть в умовах заслання О.Кониський не припиняв літературної діяльності і з властивою йому енергією постійно друкувався в галицьких виданнях, здобуваючи собі звучне ім'я в тогочасній, порівняно бідній на українські твори, західноукраїнській літературі.

Про українську прозу 70-90-х рр. ХІХ ст. та її авторів І.Франко, виділяючи силу таланту І.Нечуя-Левицького та Панаса Мирного, писав: „Обік сих двох письменників з великим епічним талантом висунувся в тих часах наперед, особливо в Галичині, Олександр Кониський. Талант без порівняння менший від обох попередніх, не глибокий, але надзвичайно рухливий і різносторонній, він мав у Галичині далеко більше впливу від обох попередніх письменників”¹¹. Характеризуючи таку рису таланту, як різносторонність, І.Франко наголошував, що письменник „в потребі умів бути і новелістом, і сатириком, і істориком літератури, і критиком, і популяризатором потрібних відомостей”¹².

До 1863 р. (Валуєвський циркуляр) Олександр Якович перші друковані твори, яких набиралося понад півтора десятка, протягом 1858-1862 рр., опублікував на сторінках українських періодичних видань на території Російської імперії – „Основа”, „Черниговские губернские ведомости”, „Черниговский листок”. Та все ж становлення О.Кониського як письменника пов’язане з Галичиною, де упродовж майже 30 років (60-90-ті рр.) друкувалися основні його твори.

Кращими творчими здобутками автора стали: монографія „Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя (Львів. 1898, – Т.1; Львів, 1901. – Т.2); повісті – „Юрій Городенко. Хроніка з смутного часу.” (Львів, 1885); „Дмитро Книш” („Правда”. – Львів, 1875. – №24); оповідання – „Панська воля” („Галичанин”. – Львів, 1862. – Кн.1); „Суддя Гарбуз” („Правда”. – Львів, 1875. – №21); „Марта Перепічка” („Правда”. – Львів, 1875. – №20); „Наймичка” („Правда”. – Львів, 1876. – №21); „І ми – люде” („Світ”. – Львів, 1882. – №15); „Антін Калина” („Світ”. – Львів, 1881. – №11-12); „Завертка” („Зоря”. – Львів, 1886. – № 1); „Народна педагогіка” („Зоря”. – Львів, 1886. – №11); „Бугай” („Літературно-науковий вісник”. – Львів, 1901. – Т.14); „Козарський ланок” („Правда”. – Львів, 1889. – №10); „Доля одного письменника” („Зоря”. – Львів, 1887); „Попові груші” („Зоря”. – Львів, 1887. – №4); „Стельмахи” („Зоря”. – Львів, 1887, – №15-16); „Пімста” („Правда”. – Львів, 1891. – №8); „У тісної баби” („Правда”. – Львів, 1889. – № 9); „Півнів празник” („Діло”. – Львів, 1889. – №66-68); „Ранком в Алуці” (Літературно-науковий вісник. – Львів, 1898. – Т.1. – Кн.1); „Баба Явдох” („Зоря”. – Львів, 1897. – №14); „Хоча б була постаті дожала” („Літературно-науковий вісник”. – Львів, 1898. – Т.4. – Кн.12); „Сікутар” („Літературно-науковий вісник”. – Львів, 1899. – Т.8. – Кн.12); „За плахту” („Літературно-науковий вісник”. – Львів, 1900. – Т.9. – Кн.3.) та інші¹³.

На сторінках вищезазначених українських періодичних видань досить значний поетичний доробок творчості Олександра Яковича теж був опублікований у Галичині¹⁴. Отже, далеко неповний перелік назви твору, часопису, міста, року та номеру видання свідчить, що основні публікації художньо-літературних розвідок автора відбувалися саме в Галичині.

Глибокий аналіз змісту та ідейно-художнього напрямку творчості Олександра Яковича, особливо публікацій у галицьких періодичних виданнях, показує, що своєю колосальною енергією він намагався

„розворушити” перш за все національну інтелігенцію, спрямувати її потенціал на пропаганду демократичних ідеалів, просвітництво, розвиток національного руху. З цього приводу І.Франко писав: „Він причинився дуже багато до розворушення думок в Галичині, призвичаїв публіку до літератури хапаной, так сказати, по гарячим слідам життя; навіть його хиби були тим добрі, що їх добавчував кожний і вони будили бажання чогось ліпшого”¹⁵.

З 1872 р., після переїзду О.Кониського в Київ, розпочинається найсвітліший період в його житті і творчості. Тепер він усе частіше виїздить до Галичини, яка стала головною ареною його громадсько-політичної діяльності. Тут його добре знали по опублікованих творах і навіть вважали другою після Т.Шевченка українською постаттю у той час, як у Наддніпрянській Україні, куди закордонні видання не доходили, а своїх не було, його ім'я, за виключенням окремих кіл, зовсім не було відоме¹⁶. Зазначимо, що М.Грушевський у цей період так охарактеризував відносини О.Кониського з Галичиною: „...для нав'язання спільності між сими двома частинами України-Руси, розтятими кордоном, його діяльність була найбільша, а на зміцнення українського руху в Росії це мало превелике значення”¹⁷.

Сприяли поширенню творів Олександра Яковича західноукраїнські народовці, до яких належали Ф.Заревич, К.Климкович, Є.Згарський, В.Шашкевич (син М.Шашкевича – О.М.), Д.Танячкєвич та всі інші, хто, продовжуючи традиції своїх попередників, вважали своїм ідеалом Т.Шевченка і виступали за єдність українських земель, вивчення єдиної української історії, боролися за єдину літературну мову, обстоювали ідею окремішності українського народу. Так поступово народовський напрям перетворювався на впливову силу українського національного руху, яскравим представником якого став О.Кониський. Народовці писали і видавали книжки і часописи народною мовою, намагалися наблизитися до нього своїм єдиним етнічним походженням¹⁸. Олександрю Яковичу імпонувало те, що народовці прагнули об'єднати вияви національної самосвідомості з реальними інтересами народних мас, створювали й очолювали українські культурно-просвітницькі, кооперативні та інші українські господарські організації, що своїм розгалуженням мали охопити усі села. Він був переконаний, що селянство завдяки такій діяльності зможе поліпшити свої життєві умови, проникнеться новими почуттями людської гідності, перейметься духом національної свідомості¹⁹.

Перебуваючи на Галичині (інколи навіть тривалий час), О.Кониський відмічав, що процес єднання селянства й інтелігенції, який відбувався не тільки духовно, а й на практичному терені, сприяв зміцненню національного руху. Особливе враження справило на нього створене у 1868 р. з ініціативи народовців культурно-освітнє товариство „Просвіта”, яке було важливою подією в суспільно-політичному житті Галичини, і ставило за мету поширювати освіту серед населення, видавати дешеві шкільні підручники, популярні брошури, книжки історичного та економічного змісту, народні оповідання українських

письменників²⁰. З часом по всій Галичині діяли філії товариства, які об'єднували численні місцеві осередки „Просвіти”, що вели активну видавничу діяльність, залучаючи у свої ряди і представників Наддніпрянської України²¹.

І.Франко у книзі „Про життя і діяльність Олександра Кониського”, виданій на кошти товариства „Просвіта”, писав про його зв'язки з галицьким громадянством, починаючи з 1862 р. Розпочалися вони з публікації нарисів автора про життя українського населення на Полтавщині, відміну кріпацтва, російські порядки на українській землі, а крім того, поетичних творів. Усе це, стверджує І.Франко, справляло немале враження, бо було новиною для Галичини. „Дописи Кониського, друковані у львівському журналі „Слово”, були першою спробою українця безпосередньо заговорити до Галичан і показати їм російські порядки. І в своїх віршах висловлював Кониський думки хоч не нові, але дуже відповідні до потреб хвилі. З них віє смілий, радісний настрій автора і всіх тогочасних Українців, що надіялись при свободнішим розвою Росії здобути працею та просвітою відповідне місце й для свого українського народу”²².

Про значення О.Кониського для єднання Галичини з Україною висловився С.Єфремов у статті „Олександр Кониський”: „Він почав шукати нової арени для публічної діяльності й знайшов її за кордоном, у Галичині. Власне Кониським й треба починати історію тісного єднання двох кордонами порізаних частин української землі, бо коли зв'язки бували й до нього, то тільки спорадичні й поміж поодинокими людьми. Кониський же зробив ці зв'язки постійними й систематичними, а через те й міцними. Він на довгі літа мало не всю свою роботу переносить до Галичини, так що там ім'я його далеко більш відоме було й популярне, ніж на Україні, хоч увесь час він жив і працював тут. Кониський, як ніхто з 60-х рр., розумів вагу Галичини для відродження цілої України, як того резервуара, в якому повинні зібратися й до кращих часів переховуватися культурні вартості на користь цілого”²³.

В одному з перших нарисів до Галичини Олександр Якович писав: „... губернатор наш (Полтавський – О.М.) тільки й придатен на те, щоб поспувати добре діло. Воно й не диво! Зі столиці чиновники далеко гірші наших: служить він у столиці, – боїться старших; а приїде сюди, – нікого знать не хоче, живе паном, витребенькує да коверзує, а добра з його, як з того козла. Ні од кого так не натерпівся і не терпить наш народ (як сільський, так і городський) як од чиновників, починаючи з квартального або станового і далі”²⁴.

Темою наступного нарису до львівського часопису „Слово” було скасування кріпацтва царським маніфестом від 19 лютого 1861 р. Щоб читачі зрозуміли значення цієї події в житті наддніпрянського селянства, автор докладно подає історію запровадження кріпацтва в українських землях Катериною II. Не кращим було становище селян за царів Павла I та Олександра I. Лікарем великого селянського недугу називав О.Кониський царя Олександра II. Однак сама відміна кріпацтва не принесла, на його думку, сподіваної волі. Селянин став вільним, на нього

відписали хату і частину поля, а він за те мав, по згоді з паном, платити по закону панциною, чи чиншем, чи „на викуп”. Якщо „на викуп”, то держава платила панові, а селянин у свою чергу за те мав сплачувати державі упродовж сорока дев’яти років. Селяни не розуміли „Положення” про реформу, наголошував О.Кониський, бо не вміли читати по-російськи, і не хотіли вірити, що їм дали волю без землі. Більшість з них вважала, що цар дав їм волю і землю, а злі пани „легковажать” царський указ²⁵.

Розповіді про становище селян в Наддніпрянській Україні на сторінках галицьких часописів носили різносторонній характер. Так, в одній з них мова йшла про мирових посередників (осіб, обраних для розгляду позовів селян до панів), яких на Полтавщині не обирали, а призначав губернатор. Тому вели вони себе „по-плантаторськи”, завжди ставали на бік панства, погоджувалися на фізичну розправу з селянами („сичуть різками”), грабували їхнє майно, примушували писати доноси на повірених, як це робив полтавський поміщик І.Звенигородський. Закінчувався нарис такими словами: „От бачите, які є у нас пани і посередники. Серце кров’ю обливається за бідних, темних братів, як подивившись, що з ними роблять”²⁶.

У травні 1862 р. галицький часопис „Слово” опублікував нарис Олександра Яковича про чиновників, присланих в губернію з Петербурга, які змушують дітей у школі вчитися російською мовою, відбирають українські книжки. Тільки у Решетилівській школі було відібрано 57 „Кулішівок” (граматика української мови П.Куліша – О.М.), що набули широкої популярності в народі, і які передано до архіву²⁷.

Заслугує на увагу серія нарисів, опублікованих в галицьких часописах, про пожари в Росії і Наддніпрянщині. Є всі підстави вважати, пише О.Кониський, що то підпали, бо в народі пішли чутки про „революцію”, „соціалізм”, що то – все хороша справа для людей. Яка вона хороша, запитує автор, якщо після цього „... всюди заборонені недільні школи для народу, що ми не можемо відповідати за те, що робиться десь у Петербурзі і для України нічого більше не бажаємо, крім права учити наших дітей у наших школах по-нашому. Ми хочемо роботи розумом і словом, а не огнем і мечем”²⁸.

Невдовзі в наступних числах часопису „Слово” галичани читали про те, що наслідки подій в Наддніпрянщині не забарилися. Зі служби звільнялися і направлялися на заслання українські громадські діячі. Реакція Петербурзька на Україні відчувається дуже сильно: „усе повертає назад і ті ліберали, що поробилися лібералами з 19 лютого 1861 р., перш усіх стали консерваторами, та ще й якими консерваторами! Тим-то й тяжко нам жити, що ми живемо не такими людьми, якими повинні жити, а такими, якими треба начальству – відкіль вітер повіє, туди ми й хилимося”²⁹. Далі автор переносить акцент на Полтавську управу у селянських справах, яка мусила розглядати скарги селян на мирових посередників. Коли ж мировий посередник цілий місяць волокитив селянські справи і на нього заявили в управу, то там сказали, що вони не втручаються у його діяльність. Чому ж у такому випадку „мовчать радники управи М.Гуліма-Левкович, С.Висоцький і В.Тарновський? Де рішення управи з цього приводу”³⁰.

У публікаціях Олександра Яковича увагу галичан привертала всебічна інформація, яку він подавав про суспільно-політичне і культурне життя в Російській імперії. В одній з них мова йшла про пам'ятник тисячоліттю Росії. Було вирішено спочатку, що на ньому будуть зображені бюсти св. Митрофана, Т.Шевченка та І.Дмитревського (відомого тоді актора), а потім замість них поставили царя Миколу I і Г.Державіна. – А де ж наш великий співець волі? – запитує автор. „У нас в Полтаві все тихо, смирно, а, видно, щоб і нам не відставати од інших, – пише автор, – і нас не забувають. На днях звільнили двох учителів: п. Строніна викинули зовсім зі служби, а п. Щелпака випроводжують на житіє аж в Астрахань. За що така покута на людей у Полтаві, ніхто не знає. Кажуть і, здається кажуть правду, що об сім ділі силкувався нишком тутешній губернатор; видно йому більше нічого робить... Нехай робить, нехай касує невинних людей, скасує і його історія, та ще як скасує!”³¹.

Нариси О.Кониського викликали зацікавлення у галицької польсько-мовної „Cazeta Narodowa” не тільки своїм ліберально-народницьким напрямком, а й українофільськими ідеями³². Вона висловила сумніви, що такі дописи поступають з Полтави і що їх міг надсилати лише професор педагогіки Київського університету В.Гогоцький. На цю репліку „Слово” відповідало, що шановний професор жодного рядка в часопис не надсилав, а якби прислав, то йому б у таких публікаціях не відмовили³³.

Разом з тим Олександр Якович був уважним читачем галицьких часописів. У 85 номері „Слова” за 1862 р. він прочитав замітку „Спор України за язык в Харькове”, в якій доводилося до відома галицьких читачів, що професор П.Лавровський в одній зі своїх лекцій сказав: „Українці хочуть утворити окрему від російської свою літературу, а це є річ неможлива і з цього нічого не вийде, бо немає нічого такого, щоб нас відрізняло, на Заході вже навіть задумали створити єдину слов'янську літературу”³⁴. У своїй відповіді на цю публікацію О.Кониський писав: „Як глядіти на цю лекцію п. Лавровського, чи як на донос, чи як на химеру? Донос – то не професорська справа. Отже, маємо діло з химерою. А коли так, то було б добре, коли б він вийшов на майдан і кричав: „що української літератури не було і не буде” – на що ми навіть не відгукнулись би, бо професор, хоч і працює 20 р., не знає ні історії, ні українців, ні життя народного. Чи подібне достойне професора, нехай би п. Лавровський подумав... Поводиться професор Лавровський з молоддю як деспот, а якщо він не деспот, то не слід пророкувати злих вістей нашій молодій літературі”³⁵.

У контексті зазначеного наступна особливість – нарис Олександра Яковича „Про релігію”, в якому автор з позиції українофіла порівнює конфесії обох українських регіонів. „У нас зовсім не те духовенство, що у Галичині: там воно було і єсть народними вожаками, боронить народне право од ополячення і онімечення, стоїть за народні звичаї, берегло і береже народну мову, боронить народ од панських і чиновничих утисків, завжди було за народ... Чого так, що як питаєш галичанського священика: хто він такий? – він одкаже: Русин! А питаєш

нашого, відповідає: православний священник... Галичанське духовенство завжди стояло на історичним ґрунті... У нас зовсім не те!... У нас на 100 священиків хіба 5 знає історію свого краю... Їм забороняються проповіді „по-мужицьки”, але ж... у кожного народу немає ні панської, ні мужицької мови, а є мова своя, рідна, національна”³⁶.

Темою до одного з останніх нарисів, надісланих О.Кониським з Полтави до Галичини перед засланням, було судочинство. „Нічого ми так не бажаємо, якби швидше завелися голосні суди з присяжними і адвокатами, а то тепер велика біда з нашими судами: за гроші з білого роблять чорне і навпаки. Особливо повітові суди! До них без грошей і доступу нема... Нове судівництво, здається, порве кінець повітовим суддям і секретарям. Тільки чудно воно якось, коли у государстві будуть голосні суди, а не буде вільної преси... Окроме того, щоб нові суди були чистими і чесними, треба, щоб адміністрація не мала до них ніякого діла, ніякої прихильності; треба, щоб теперішнім губернаторам були руки укорочені, щоб вони приказували суддям судити по закону, а не так, як їм схочеться...”³⁷.

На цьому закінчився перший період зв'язків Олександра Яковича з Галичиною, пов'язаний з підготовкою і публікацією нарисів для західноукраїнського населення, в яких він порушував злободенні питання суспільно-політичного життя наддніпрянського селянства, сподіваючись, що під впливом його публікацій воно зміниться на краще. Виступаючи проти губернаторів і чиновників, поміщиків і неприхильного до національного життя духовенства, О.Кониський мав щиро надію на те, що і в Наддніпрянській Україні настануть такі права і свободи, як у Галичині після революції 1848 р.

Другий, основний період суспільно-політичної діяльності О.Кониського, на нашу думку, розпочався з 70-років, коли з нього зняли політичний нагляд і він назавжди поселився в Києві. Як діяльна, сповнена різносторонніх намірів людина, Олександр Якович виступав проти заборони українського друкованого слова, шукав порозуміння в „Київській старій громаді”, розходився з нею через політичний радикалізм її лівих елементів і з властивою йому енергією відновив зв'язки з галицькими видавництвами, де продовжував друкуватися.

Яскравий антикріпосницький характер як за своїм соціальним змістом, так і художньо-стильовими особливостями мають його оповідання „Панська воля”, „Марта Перепічка”, „Наймичка”, „І ми – люде!”, „Завертка”, „Казенний млин”, та інші³⁸. Вони були опубліковані в галицьких часописах „Слово”, „Галичанин”, „Мета”, „Русалка” і своїми темами розширяли рамки суспільно-політичного життя 70-90-х рр., розкривали різні картини злиднів українського селянства, важку долю жінки-трудівниці. Творчість О.Кониського у цей період відзначалася соціально-критичним спрямуванням і гуманним ставленням до „простих людей”, доля яких нерідко закінчувалася трагічно.

Темнота і забобонність селян, безпомічність їх перед стихійними силами природи, спроби приборкати ці сили різними замовляннями, молитвами і чаклунством стали характерним і для пореформеного

українського села. У центрі уваги О.Кониського, як і раніше, були селянські діти. Цій темі присвячений один із кращих творів – „Народна педагогіка”, в якому показано, що причина безрадінного побуту селянських дітей і їх майбутнього – сумна соціальна дійсність³⁹.

З великим інтересом знайомилися галичани з творами О.Кониського, присвяченими різночинній інтелігенції. Кращим серед них є етюд „Антін Калина”, що його І.Франко поставив на перше місце серед творів, друкованих автором у Львові⁴⁰. У ньому виразно відчуваються елементи автобіографізму, особливо картини адміністративного заслання Антона. У межах визначеної нами теми заслуговує на увагу „Доля одного письменника”. Це етюд з натури про сувору реальність повсякденного злиденного життя людини, яка присвятила себе нелегкій творчій справі: „... і все, що творить письменник, він все те перечуває, переживає серцем і душею, сам себе мучить і не має сили волі не писати, не мучити себе, спинити свої муки, бо в нього в серці і в душі живе, горить і пече його та божа іскра, що вивела на трудний шлях письменника і веде, і вестиме його, доки не приведе в шпиталь, а звідтіля в могилу...”⁴¹. Так змальовує автор трагічний образ талановитої людини, яка забута всіми, бореться і в бідності помирає. Це суворо реалістичний твір має підзаголовок „етюди з натури”. Такою „натурою” для автора міг бути не один його знайомий – і П.Кузьменко, і В.Кулик, і І.Новацький, і А.Свидницький, і Т.Зіньківський. Цей останній, як потім згадував Кониський у листі до етнографа М.Дикарева, „трохи що не голодний лежав хворий на сухоти, і товариство (йдеться по певну частину „Київської старої громади”. – М.О.) відмовило дати в позику сотню рублів”⁴².

У своєму творі „Тривоги автора і видавника” О.Кониський показує умови, в яких доводилося працювати гнобленим царатом діячам української культури після Емського указу 1876 р., коли заборонялася рідна мова і в права вступало свавілля цензорів. Широкою популярністю серед галичан користувалися його сатиричні твори, до яких відносяться в першу чергу „Суддя Гарбуз”, „Павло Бодяко”, „Сікутор”, „Бугай” та інші, в яких у комічній ролі виступають селяни, що викликає співчуття, а об’єктом сміху – поміщики та чиновники, які їх гноблять⁴³.

У своїй художній творчості О.Кониський виступає як типовий ліберал-народник, який відстоював мирний шлях розв’язання соціальних питань. З цього приводу І.Франко писав: „Його непоборно тягло до публічної, громадської діяльності. Не знаходячи тим своїм поривам заспокоєння в Росії, де задля різних причин він опинився поза кругом Київської громади, він у 80-х роках переносить усю свою енергію на Галичину і відіграє тут немаловажну роль. Через його руки йде майже вся кореспонденція галичан із українцями; він силкується посередничати в Галичині між старшою і молодшою генерацією, впливати на зміну способу редагування в Галичині. З його ініціативи і при його співробітництві постає в Галичині видання „Руської історичної бібліотеки”, але головна вага лежить на його творах, друкованих в ту пору в Галичині”⁴⁴.

Як ліберальний народник, він не сприймав радикальних способів перетворення суспільства і в своїх творах на перший план завжди ставив

пропаганду ідеї мирного українофільства, а основною передумовою реальних зрушень у процесі національного відродження – створення національної школи, поширення освіти серед народу, зокрема й економічної, сільськогосподарської, розгортання широкої культурницької діяльності, розбудову національної науки, виховання національної інтелігенції, культурної еліти нації. Усі ці заклики лунали зі сторінок його творів і закликали як галичан, так і наддніпрянців до єднання навколо національної ідеї⁴⁵. Олександр Якович був прихильником формування спільної української національної свідомості, вивчення шляхів утрати історичної пам'яті та повернення національної гідності, здатності консолідувати українство на основі його історичного минулого⁴⁶.

Особливо варто підкреслити діяльність Олександра Яковича на ниві національного відродження, формуванні української національної самосвідомості, яка мала, на нашу думку, виразно практичний аспект. Усі думки й ідеї, що так чи інакше прозвучали в його творах, він завжди намагався реалізувати на практиці, втілити в життя, незважаючи на всі перепони і переслідування з боку влади. Усією своєю творчістю він намагався позитивно впливати на процес консолідації української нації, викликати у читача інтерес до спільного історичного минулого українського народу, добивався того, щоб історія України сприймалася широким загалом читачів, незалежно від того, по який бік кордону вони жили, як своє рідне, близьке і єдине ціле.

Разом з тим він рішуче виступав проти версії, інтенсивно насадженої тоді „зверху”, згідно з якою українці під владою Австро-Угорської імперії визнавалися лише різновидом поляків, а в Російській імперії проголошувалися тільки гілкою великоросів і закликав допомогти українському народові в формуванні своєї єдиної нації, своєї української самосвідомості. Зразком конкретної роботи в цьому напрямку О.Кониський вважав добровільну діяльність викладачів недільних шкіл Наддніпрянської України та культурно-освітнього товариства „Просвіта” в Галичині. При цьому він наголошував, що всю освітню роботу, спрямовану на виховання в масах української національної самосвідомості, доводилося вести напівлегально, а то й зовсім нелегально⁴⁷.

Досліджувані матеріали засвідчують, що Олександр Якович розумів: Галичина, де більшість населення становили українці і були значно кращі умови для розвитку української мови і культури, поступово перетворюється на могутній генератор ідей національного визволення всіх українських земель по обидва боки австро-угорського кордону. Процеси, що відбувалися в Галичині, де вже в 70-80-х рр. досить активно діяли українські видавництва, виходили в світ української газети й журнали, а по всій території краю функціонували бібліотеки та читальні „Просвіти”, благодійно впливали на розвиток національної самосвідомості серед українців Російської імперії. І тут, починаючи з 90-х рр. XIX ст., відбувся великий поворот, що ознаменував новий етап у всеукраїнському національному русі⁴⁸.

Отже, своїми художніми творами і публіцистикою Олександр Якович розкривав перед очима галицького громадянства широку картину

повсякденного життя в Наддніпрянській Україні, зміцнював зв'язки між окремими частинами українських земель, розмежованих імперськими кордонами. То був голос свідомого українця, що став на оборону визволеного з кріпацтва селянства, про яке він писав завжди з болем у серці. Плямуючи реакцію і її конкретних носіїв – губернаторів, поміщиків, мирових посередників, русофільське духовенство, він завжди виступав на захист рідної мови, української писемності, народної освіти⁴⁹.

О.Кониський не живив поняття „соборності України”, але своєю творчістю, як представник наддніпрянської інтелігенції уперше безпосередньо заговорив з галичанами з позиції спільності і єднання, закликаючи їх боронитися від зловживання чужої влади на рідній землі. Все це мало значний вплив на відродження і розвиток української національної свідомості всього українства, метою якого було єднання розмежованих кордонами рідних земель⁵⁰.

Таким чином, є всі підстави вважати, що О.Кониський був одним із визначних діячів українського національного руху, які своєю діяльністю сприяли створенню передумов для вироблення концепції – „соборна Українська держава”, що вперше прозвучала 22 січня 1919 р. в Києві в Акті Директорії УНР про з'єднання всіх українських земель: „... Віднині зливаються в одно віками відділені одна від одної частини України – Галичина, Буковина, Закарпаття і придніпрянська Україна в Одну Велику Україну. Сповнилися відвічні мрії, для яких жили й за які вмирили найкращі сили України”⁵¹. На жаль, об'єктивні умови склалися таким чином, що проголошена соборність українських земель залишалася декларацією аж до проголошення в 1991 р. України незалежною, суверенною, демократичною державою.

Джерела та література

1. Химка Джон-Пол. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860-1890). – К.: Основні цінності, 2002. – С 62-63.
2. Грушевський М.С. Очерки истории украинского народа. – К.: Лыбидь, 1991. – С 6.
3. Сарбей В.Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в II половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С.3-4.
4. Сарбей В.Г. Розвиток української самосвідомості // Нариси з історії українського національного руху / За ред. В.Г.Сарбей. – К.: НАН України. Інститут історії України, 1994. – С 37.
5. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал – 1991. – № 3. – С. 97.
6. Студинський К. Епізоди боротьби за українство в 1863 р. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – К.: Українська академія наук, 1928. – Ч. 2. – С. 498.
7. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877) // Літературно-публіцистична проза: В 2-х т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 2. – С. 151-288.

8. Возняк М. Як пробудилось українське народне життя в Галичині за Австрії. – Львів: б/в, 1924. – С. 46.
9. Сиваченко М.Є. Олександр Кониський // Олександр Кониський. Оповідання. Повісті. Поетичні твори. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 8.
10. Кониський О.О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) / За ред. О.І.Дей. – К.: Наукова думка, 1969. – С.483-484.; Тулуб Олександр. Матеріали до „Словника псевдонімів українських письменників” // Записки історично-філологічного відділу / Українська Академія Наук. – К., 1928. – Кн. XVI. – С. 228-246.
11. Франко І. Молода Україна. – Вінніпег, Ман.: Накладом „Руської книгарні”, 1920. – Ч. 1.: Провідні ідеї та епізоди. – 1920. – С. 40.
12. Там само.
13. Кониський О.Я. Оповідання, повісті, поетичні твори / Упор., приміт. М.Л. Гончарука. – К.: Наукова думка, 1990. – С 555-613. (Бібліотека української літератури).
14. Там само. - С. 621-626.
15. Франко І. Молода Україна. – Вінніпег, Ман.: Накладом „Руської книгарні”, 1920. – Ч. 1.: Провідні ідеї та епізоди. – 1920. – С. 42.
16. Із листування Олександра Кониського з галичанами (1874-77) // Студинський. Галичина й Україна в листуванні 1862-1884. – Т.1. – Харків-Київ: ДВОУ вид-во „Пролетар”, 1931. – С. 535.
17. Грушевський М.С. Памяти Олександра Кониського // Записки НТШ. – 1901. – Т. XXXIX. Кн. 1. – С. 272.
18. Возняк М. Ів. Белей і Ол. Кониський. До зв'язків Галичини з Наддніпрянщиною в 80 рр. XIX в. – Львів: Діло, 1928. – С. 5.
19. Конкуренти (Фотографії сучасного життя на селах) [без кінця], б/д. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.19. – Арк. 3-4.
20. Огоновський О. Лист до Кониського О.Я. від 2/14. VI. 1893. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.100. – Арк. 2.
21. Степанович А. До київсько-галицьких зв'язків початку 1870-х років (з щоденників Г.П.Галагана) // За сто літ: Матеріали із громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття. – 1930. – Ч. 5. – С. 184.
22. Франко І. Про житє і діяльність Олександра Кониського. – Львів: Видавництво товариства „Просвіта”, 1901. – С.12.
23. Єфремов С. Олександр Кониський // Записки НТШ. – 1901. – Т. XXVIX. – Кн. 1. – С. 272.
24. Верниволя О. (Кониський О.). З Полтави // Слово. – 1862. – Ч. 32. – С. 144.
25. Верниволя О. (Кониський О.). З Полтави // Слово. – 1862. – Ч. 40. – С. 53.
26. Верниволя О. (Кониський О.). З Полтави // Слово. – 1862. – Ч. 43. – С. 176.
27. Верниволя О. (Кониський О.). З Полтави // Слово. – 1862. – Ч. 45. – С. 89.
28. Кониський О. Вісті з Полтави // Слово. – 1862. – Ч. 59. – С. 115.
29. Кониський О. З Полтави // Слово. – 1862. – Ч. 68. – С. 56.

30. Там само.
31. Там само.
32. *Cazeta Narodowa*. – 1862. – Ч. 23.
33. Спростування // *Слово*. – 1862. – Ч. 59. – С.98.
34. Спор України за язык в Харькове // *Слово*. – 1862. – Ч. 85. – С. 56.
35. Кониський О. З Полтави // *Слово*. – 1862. – Ч. 97. – С. 85.
36. Верниволя О. (Кониський О.). З Полтави // *Слово*. – 1863. – Ч. 1. – С. 72.
37. Верниволя О. (Кониський О.). З Полтави // *Слово*. – 1863. – Ч. 5. – С. 105
38. Кониський-Перебендя О.Я. Твори: В 4 т. – Полтава: Друкарня спілки споживчих Товариств. – 1918-1919.
39. Кониський О. Народна педагогія // *Дивослово*. – 2000. – №8. – С. 62-64.
40. Франко І. Зібрання творів у 50 томах. Т 41. – Київ: Наукова думка, 1984. – С. 489
41. Кониський О. Доля одного письменника (Ескіз з натури) // *Зоря*. – 1881. – № 3. – С. 40.
42. Кониський О.Я. Лист до М.Дикарева // *ВР ІЛ НАНУ*. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.265. – Арк. 2.
43. Кониський Олександр ?псевд. Переходовець О.? „Общественный бугай”. Оповідання. 1862. р. Полтава // *ІР НБУВ*. – Ф.170. – Оп.1. – Спр.559. – Арк. 5.
44. Франко І. Зібрання творів у 50 томах. Т 41. – Київ: Наукова думка, 1984. – С. 499
45. Кониський Олександр. „Прапор” (двохтижневий огляд русько-українського життя, письменства, науки і політики) б/д. Автограф // *ВР ІЛ НАНУ*. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.22. – Арк. 4.
46. Кониський О.Я. Потреба історичного знання // *Правда*. – 1888. – Вип. III. – С. 157.; Кониський О.Я. Бунти селян в Київщині // *Правда*. – 1889. – Вип. V. – С. 129-135.; Кониський О.Я. Історична місія Росії // *Правда*. – 1891. – Вип. I. – С. 31-34.
47. Кониський О.Я. „З Росії”; „З Волині”; „З України”. Кореспонденція до „Зорі”, б/д. Автограф // *ВР ІЛ НАНУ*. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.15. – Арк. 2.
48. Кістяківський Б.О. Вибране. – К.: Абрис, 1996. – С. 342-343. – (Б-ка часопису „Філософ. і соціол. Думка”. Сер. Укр. мислителі).
49. Кониський О.Я. Сучасне становище русинів // *Правда*. – 1888. – Вип. II. – С. 85-88.; Кониський О.Я. Потреба реформи в освіті жіноцтва // *Правда*. – 1888. – Вип. I. – С. 25.; Кониський О.Я. Народная моральність на Україні // *Правда*. – 1892. – Вип. III. – С. 146.
50. Кониський О.Я. Віщування про ХХ вік // *Правда*. – 1892. – Вип. II. – С. 92; Вип. V. – С. 281.
51. Крисаченко В.С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. Кн. 2. – К.: Либідь, 1997. – С. 243.

АРХІТЕКТУРА ЧЕРНІГІВСЬКОГО ТРОЇЦЬКО-ІЛПІНСЬКОГО МОНАСТІРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ

Час гетьманського правління в Лівобережній Україні відзначився не тільки змінами в політиці, а й запровадженням в культурне життя нового стилю і напрямку в архітектурі, що розвивалися, виходячи з церковних потреб. Для України це була доба “українського барокко”, яку вчені називають якісним стрибком в духовному розвитку суспільства. Для даного типу архітектурних споруд характерний цілий ряд відмінностей у будівництві світських та церковних будівель. Насамперед, це особливості конструювання внутрішнього приміщення, висота, освітлення, запровадження спеціальних конструкцій, характерних тільки для тієї або іншої місцевості, хоча зовнішньо всі будівлі схожі одна на одну. Одночасне вплетіння самобутніх рис будівництва та оформлення робили його національним.

Доба українського або козацького барокко привела до створення принципово нових будівель, особливо в храмовій архітектурі. Даний архітектурний стиль мав багато відмінностей від інших середньовічних. Характеризуючи його, відомий російський мистецтвознавець І.Грабар підкреслював: “... был может наиболее интернациональным из стилей, властвовавших до него в Европе. Повсюду одно и то же, те же приемы, те же детали, и все тот же неизменный тип” [1]. Архітектурне барокко Лівобережної України являло собою частку всесвітнього стилю, але з помітними місцевими особливостями. Втім вся українська барокова архітектура виникла та розвивалася під впливом переважно країн Західної Європи: Польщі, Німеччини, Італії, та за словами дослідника Г.Павлуцького: “...осваивая бароковые формы украинская архитектура развивала автохтонные пространственные концепции” [2]. Цього вимагали нові умови життя та соціального устрою. Заможна верства населення - козацька старшина, керуючись власними потребами, ставила нові вимоги й до мистецтва. Тим більше, що саме українські гетьмани постійно фінансували практично все будівництво на території Гетьманщини. Православне духовництво було на стороні старшини, а тривале панування на українських землях католиків залишило певний відбиток на матеріальній та духовній культурі, який проявився в будівництві храмів та монастирських споруд Північного Лівобережжя.

У храмовій архітектурі кінця XVII – початку XVIII ст., на нашу думку, можна виділити два типи споруд: перший – повністю пов’язаний з відродженням давньоруського храму з впливом західного стилю (в даному випадку польського або литовського барокко), другий – пов’язаний з традиційним народним монументальним будівництвом, який не зазнав ніяких змін. В окресленому нами контексті комплекс обителі має відношення до першого типу споруд. Тим більше, що в розробці проекту відбудови древніх споруд та будівництва головного собору монастиря приймали участь архітектори-католики. Разом з тим зазначимо,

що репрезентований нами комплекс синтезував традиції Київської Русі, візантійське посередництво і майже всі риси народних художніх традицій.

Наше історико-архітектурне дослідження можна умовно розділити на декілька напрямків: безпосереднє будівництво головного собору та монастирських споруд, зовнішнє оформлення Троїцького собору та його внутрішнє оздоблення, а також характеристику всіх інших будівель, розташованих на території колишньої обителі.

Формування монастирського комплексу було розпочато з найдавнішої церкви міста – Іллінської. Храм представляє собою споруду доби Київської Русі, що була частково зруйнована під час монголо-татарської навали та відновлена в середині XVII ст.

Дослідникам окресленої нами проблеми не було відомо достовірно, в якому вигляді та які розміри мала новозбудована Іллінська церква. Існують лише окремі припущення. Уперше архітектуру Іллінської церкви досліджував П.Лашкар'єв. У своєму виступі на XI археологічному з'їзді в Києві у 1899 р. історик, розглянувши технологію будівництва, а також проаналізувавши історичні дані, датував споруду XI ст. [3]. Удруге дослідження пам'ятки було зроблене в 1909 р., коли в Чернігові працював XIV археологічний з'їзд. Саме на ньому дослідник древньоруської архітектури Ф.Горностаєв відмічав, що з самого початку Іллінська церква була одноглавою, одноабсидною, подібною до Юрьової Божниці в Острі та характерною для часів княжої доби [4]. Історик Д.Айналов, у свою чергу, підтверджуючи докази Ф.Горностаєва, доводив, що прототипом усіх церков доби Київської Русі були візантійські храми. Проведені більш конкретні обміри Іллінської церкви архітектором О.Кацауровим показали, що такий архітектурний стиль дійсно був характерний для XI-XII ст. Втім в XII-XIII ст. даний тип храмових споруд удосконалився: збільшилися діаметри стін з 9-9,5 до 18,5 м, з'явилися 1, 3, 5-ти апсидні церкви з одним або багатьма куполами. Виходячи з цього, можна допустити, що Іллінський храм був побудований на межі XI-XII ст. До нашого ж часу церква дійшла у значно зміненому вигляді: з трьома куполами (банями), повністю вкритими залізом, пофарбованими у зелений колір, її розміри становили 25 аршинів (приблизно 17,5 м) завдовжки та 7,5 аршин (приблизно 5 м) завширшки [5].

Дослідження останніх років показали, що Іллінська церква пережила три основні етапи ремонтних робіт, які, на нашу думку, внесли багато змін в архітектурний стиль та зовнішній вигляд храму. Найдавніша перебудова церкви пов'язана зі значними її зруйнуваннями, вірогідним наслідком чого був сильний землетрус 1230 р., що привело до втрати мурованого склепіння абсиди, а також значної частини її стіни. Архітектори вважають, що скоріше за все церква мала дерев'яну покрівлю. На значній площині стін прослідковані малюнки людей, написи кирилицею та латиною, що з'явилися у 30-40-рр. XVII ст., коли церква належала уніатам. Відновлюючи споруду у 1649 р. (третій етап ремонтних робіт), архітектор та реставратор ігумен Зосима Тишевич звернувся до візантійських храмових зразків, а техніку будівництва в західній частині храму він перейняв з культової дерев'яної архітектури.

Пізніше храм стане зразком для будівництва багатьох церков Лівобережної України. Втім внаслідок ремонтних робіт в Іллінській церкві було повністю розібрано старий притвор, споруджено п'ятигранну прибудову, чим збільшено внутрішній простір, прибрані хори. На західній частині зведено споруду (главу) над прибудовою. Надбудовано також центральну главу з багатьма залами, що зробило її більш подібною до стилю українського барокко. Підлога в храмі та вівтарі були цегляні. Стіни зведені суцільною кладкою повністю з цегли, тільки нижча їх частина мурована з кремнієвого каменю. Крім того, всі будівельні роботи проводилися з плінфи на вапняно-пісковому розчині сірого кольору, який, до речі, був характерний для XVII – XVIII ст. Уся церква освітлювалася 40 вікнами різної форми та розмірів. Вхід знаходився з заходу і реставратори не наважилися його переробляти.

На думку В.Модзалевського, все цегляне стінне оформлення небагате і в ньому відчувалась рука московських майстрів, яких було запрошено допомагати головному архітектору З.Тишевичу. Особливо це помітно у рельєфному оздобленні порталів та наличників церкви [6]. У 1889 р. Іллінський храм пережив ще одну кардинальну реставрацію. Ініціатором її став архієпископ Чернігівської єпархії Веніамін. Основні умови реставрації полягали в тому, щоб не відхилятися від справжнього архітектурного плану, не перебудовувати всю будівельну частину (стіни, стовпи, кам'яне склепіння), не пробивати нові двері та вікна, не забілювати на стінах древні розписи. За роботою доглядав спеціальний будівельний комітет разом з архітектором М.Маркеловим. Внаслідок перебудови відремонтовані дах та купола, їх пофарбовано зеленою мідянкою, три хрести позолочено, а всі 40 вікон перероблені та застеклені. Зовні також усі стіни споруди були поштукатурені та побілені заново, те ж саме було зроблене у внутрішньому інтер'єрі. Вчасно і якісно виконані роботи дали можливість не тільки оновити зовнішній та внутрішній вигляд церкви, а й відкрити його для прихожан навколишніх сіл. З другої половини XVII ст. головним храмом монастирського комплексу став величний Троїцький собор. Відомо, що більша частина дослідників архітектури вважає головним архітектором Троїцької церкви Іогана Баптиста, дехто пов'язує його будівництво з Адамом Зерникау. Кожен з названих архітекторів мав західноєвропейський досвід будівництва культових споруд, що позначилося на зовнішньому та внутрішньому вигляді храму. В новій Троїцькій церкві відтворені всі принципи стилю класичного барокко.

В основу побудови собору покладена планова композиція поєднання візантійських традицій з тогочасними західними та українськими рисами храмової архітектури. До речі, саме це вирізняє Троїцький храм серед інших соборів та церков доби Гетьманщини. Відповідно означеному архітектурному стилю, храм являє собою правильний чотирикутник. Довжина його 51 аршин (приблизно 36 м), ширина 32 аршина (приблизно 23 м), вікон 37, 12 з яких знаходяться в купольному барабані, 13 - у зовнішніх стінах, 12 - у вівтарі. Собор має четверо дверей, по одному на кожную сторону, (захід, схід, північ і

південь). На західному вході - невелика відкрита площадка (паперть) з навісом. Північний та південний входи мають повністю відкриті ганки. Всі двері оббиті залізом та пофарбовані зеленим кольором. Троїцький собор є 2-х престольним, з зовнішньої сторони повністю оштукатурений білою фарбою, має три куполи, які покриті залізом та пофарбовані в зелене. На головному куполі розташовані визолочені куля та хрест. Навколо стін із західної сторони між вікнами можна побачити зображення святих: Феодосія, Димитрія, Феоктиста, Антонія, Феодосія Печерського та Миколи Чудотворця.

Більш докладне вивчення архітектури храму Троїцько-Іллінського монастиря дає можливість зрозуміти факт його призначення – головний, соборний. Розробляючи проект будівництва, спочатку Іоган Баптист, а пізніше Адам Зерникау врахували всі вимоги основного ініціатора будівництва Лазаря Барановича. Відомо, що в спорудженні церкви приймали участь провідні церковні діячі. Про це свідчить напис на головному куполі, стертий у 1805 р., де називалися три основні учасники: Лазар Баранович, Іван Мазепа та архімандрит Лаврентій Крещанович. Після смерті Л.Барановича гетьман Іван Мазепа закінчив будівництво, причому як зовнішнє, так і внутрішнє оформлення храму. На думку П.Савицького та В.Модзалевського, споруда повністю не відображала задумане Л.Барановичем, бо гетьман не все сприймав, що подобалося церковнослужителю. Іван Мазепа більше схилився до архітектури церков Польщі та Заходу, він був вихований на західному мистецтві, зокрема польському, тому храм став певним поєднанням західноєвропейських, українських та російських традицій. Історичною цінністю храму завжди був його великий іконостас, який не тільки прикрашав храм, а був центром літургійного дійства. Як уже зазначалося, іконостаси українських монастирів практично ніхто не досліджував, тому на основі збережених іконографічних матеріалів маємо можливість простежити стилістичні зміни в оформленні іконостасу Троїцького собору. Оздоблюючи інтер'єр собору, І.Баптист значну увагу приділяв іконостасу, який за давнім звичаєм традиційно знаходився на крайній висоті собору. Виконаний іконостас був приблизно у 1731-1734 рр. у стилі барокко, мав 5 ярусів з колонами, капітелями та різьбленням. На початку XIX ст., за вказівкою архієпископа Михайла Десницького, в іконостас внесено позолоту та додано різьблення. За словами дослідника В.Пуцко, іконостас, який було зроблено у першій половині XVIII ст., успадкував усі елементи середньовічного мистецтва, перероблений він більше був схожий на сучасний, який знаходиться зараз у соборі [7]. Всі ікони, розташовані в п'яти ярусах, являли собою єдине ціле. Відомо також, що більшість ікон за розпорядженням архієпископа Філарета були перемальовані у 1864 р., але сліди переробки не позбавили його історичної цінності. Подальші дослідження показали, що описаний нами соборний іконостас був знищений у передвоєнні роки. Джерела свідчать, що іконостас початку XVIII ст. було знищено за вимогою одного з семітів, а храм перетворено у зерносховище, втім, точна дата не називається. Разом з тим, відновлення храмового іконостасу було розпочато у 1942 р. Столяр

Троїцької релігійної общини Пімен Портной виконав основу для 2-х ярусів. У 1947-1949 рр. чернігівський різьб'яр і золотар В. Шапоренко наростив 3 та 4 яруси. Вся основа була зроблена з соснового дерева, різьблення вкрито бронзовою фарбою, зараз його позолочено. Сучасний іконостас Троїцького собору має 4 яруси, 61 ікону.

Завершенням внутрішнього опису Троїцького собору є його кам'яні спорудження, що знаходяться під підлогою. Тривалий час підвальне приміщення храму не досліджувалося, тільки під час ґрунтовних реставраційних робіт 70-80-х рр. ХХ ст. воно було детально вивчене, хоча про підземні великі склепи відомо було давно. За допомогою археологічних досліджень маємо практично повні відомості про захоронення такого типу. За збереженням описом соборного протоієрея О. Єфімова, у підвалі розташовано 5 великих приміщень, розділених стінами-склепами по різних частинах: східній, західній, південній та північній. Східну частину склепів називали архієрейською. З другої половини ХVІІІ ст. тут ховали тільки чернігівських архієпископів: Іраклія Комаровського (26.02.1765 р.), Віктора Садковського (11.11.1803 р.), Філарета Гумілевського (9.08.1866 р.), Нафанаїла Савченка (4.03.1875 р.), Веніаміна Биковського (2.02.1893 р.), Сергія Соколова (24.08.1893 р.), Антонія Соколова (24.04.1911 р.), а також князя Григорія Іпсиланті. В західній частині знаходиться склеп графів Милорадовичів. Саме тут поховали таємного радника графа Григорія Петровича Милорадовича (19.05.1828 р.), дружину графа Олександру Петрівну Кочубей-Милорадович (14.02.1849 р.), Євдокію Яківну Протасову (25.08.1849 р.). Південна та північна частини склепів – поховання невідомих осіб, донині не визначених.

З південного боку Троїцького храму у 1667 р. за ініціативою архієпископа Лазаря Барановича була побудована трапезна Введенська церква, точніше, трапезна з церквою, освяченою в ім'я Введення до храму Пресвятої Богородиці. На думку архітекторів, весь комплекс даної споруди побудований одночасно. Будівля виконана в стилі барокко, на якому позначилися декоративні елементи російської архітектури. Церква за типом однопрестольна, кам'яна, повністю крита залізом, має 2 куполи. Дана будівля найдавніша безстовпна трапезна на Україні. Пізніше за схожим проектом було побудовано ще ряд церков Лівобережжя. Серед них - трапезна в Київському Михайлівському, Видубицькому, Густинському, Гамаліївському монастирях. За своїми розмірами вона невелика: внутрішня довжина 23 аршини (приблизно 16 м), ширина 11 аршинів (приблизно 7,7 м), висота 15 аршинів (приблизно 10,5 м). Має 2 дверей, з яких північні є входом, західні ведуть в різницю, підлога цегляна, стіни побілені. Північний фасад, що належить до парадного входу, оформлений багатоманітно. З ХVІІ ст. тут знаходився чотириярусний іконостас, який був пожертвований гетьманом Іваном Мазепою, що засвідчує зображення гетьманського герба, розташованого на одній з нижніх ікон. З колишніх ікон збереглося тільки дві: Спасителя та Богоматері. Початковий іконостас був знищений у 30-х роках ХХ ст., а зроблений новий не відповідає схожості з колишнім. Поряд з церквою

розташована сама трапезна-приміщення для обідів ченців. Велика зала, розміром в ширину за 6 м, перекрита півциркульним склепінням із розпалубки вікон, стеля прикрашена ліпниною. Завдяки спеціальній конструкції відносно невеликий розмір приміщення здається просторим та вільним. Для цього в інтер'єрі були зроблені спеціальні металеві затяжки, що дало змогу зменшити товщину стін. З часом приміщення для обідів змінювалось. Його було прикрашено новим розписом, виконаним у манері, невластивій українській бароковій архітектурі. Крім обідньої зали, були сіни з виходами на кухню та службові приміщення. Щодо зовнішнього вигляду трапезної, то стіни прикрашені різними архітектурними елементами: арочні прорізи вікон, профільовані колони, карнизи та інше. Дослідники архітектури XVIII ст. вважають, що в оформленні фасаду будівлі приймали участь переважно майстри з Росії, тому відчутний вплив саме російської візерунчастої архітектури. На початку XIX ст. зовнішній вигляд церкви та трапезної було частково змінено: сплющено форму бані, стіни поштукатурено та побілено. У першій половині 80-х р. XX ст. церкву ще раз реставровано. На головному фасаді було відновлено восьмикутний тамбур з великим верхом. Отже, дана споруда по своєму художньому образу, пропорційності та виразності декору представляє собою досконале композиційне рішення, що має пряме відношення до характерного для Лівобережної України стилю барокко.

На північно-західній стороні монастирської території знаходиться споруда, побудована в стилі пізнього барокко – дзвіниця. Роками її спорудження вважаються 1771-1775. На вигляд вона восьмикутна, має 5 ярусів, останній з яких представляє собою її склепіння. Верх пофарбований в зелений колір, вкритий залізом та увінчаний позолоченим яблуком з хрестом. За своїми розмірами дзвіниця: в фундаменті - 25,5 аршин (приблизно 18 м), по колу 108 аршин (приблизно 77 м), висота без хреста 82 аршини (приблизно 56 м), з хрестом до 65 м. У чотирьох кутах другого ярусу знаходяться великі колони по 6 та по 5 на кожному третьому та четвертому ярусах. Всі вони оббиті залізом, поштукатурені та пофарбовані різними кольорами: поле стін - вохрою, колони, карнизи та декор - білою. План спорудження дзвіниці був розроблений так, що розміри верхніх ярусів поступово зменшувались, а це візуально створювало враження збільшення висоти. Вважається, кожний ярус з колонами прикрашений у відповідному стилі. Така манера оздоблення була характерна для більшості дзвіниць Лівобережжя у другій половині XVIII ст. Так, верхні яруси прикрашені наріжним пристінними колонами. Другий у тосканському стилі, третій - в іонічному, четвертий - у корінському стилі. В самій будівлі розташовані гвинтові сходи. Посередині споруди - арочний прохід для кращого проїзду, пізніше зроблені ворота. Перше реставрування дзвіниці відбулось у 1778 р., після враження її верху блискавкою при архієпископі Михайлу Десницькому. У 1785 р. на споруді було встановлено дзвони. Перший ярус мав їх 9, найбільший з яких, вагою 208 пудів з надписом: "Во славу Трипостасного", на ньому зображення з двох сторін двох хрестів

Святого Миколая. Другий дзвін вагою не означений, але приблизно 150 пудів; має надпис: “Во славу Святыя единосущныя и нераздельныя Тройці отца и сына и Св. Духа и проч.” та зображення Успіння Богоматері, Архангела Михайла, Святого Миколая та собору Св. Архангелів. Третій - вагою 120 пудів з надписом: “Во славу Трипостасного Бога при Державе благочестивейшей Государыни императрицы Екатерины II при наследник ея благоверном Государе Павле Петровиче и проч.”. Дзвін розписаний зображенням: “Архангел Михайло та прийом мандрівників Авраамом під дубом Маврикійським.” Четвертий - теж без означеної ваги, але має надписи: “1786 года месяца марта 20 дня сделан сей колокол в Преображенской Максимовской церкви за бытность игумена Иакинфга Павенского и проч.” На ньому зображення Преображення Господня та хреста. П'ятий дзвін не має означень ваги та надписів, на ньому тільки опис зображеного: Святий Миколай та герб. Останні чотири дзвони не мали ніяких зображень та надписів, за вагою кожен з них був приблизно від 1 до 5 пудів. П'ять найбільших дзвонів були на дзвіниці до початку ХХ ст. У 1809 р. верхній ярус було перероблено, оббито сибірським залізом та встановлено вуличний годинник, але ремонт зроблено невдало, баня виявилась малою для такої дзвіниці. У повоєнні роки будівля ще двічі реставрувалась: у 1955-1960 рр., а потім у 1981-1982 рр. під час останнього реставрування оновлено мурування: ліпні прикраси, чавунні декоративні вази на карнизах, арочні ґрати, а також виконано тинькування та фарбування. Узагальнюючи розглянуте, зазначимо, що побудована за проектом відомого італійського архітектора Карло Бартоломео Растреллі дзвіниця Чернігівського Троїцько-Іллінського собору репрезентує муровану архітектуру кінця ХVІІІ ст. класичного пізнього барокко.

Зразками житлового мурованого будівництва ХVІІ-ХVІІІ ст. були келії монастиря. Найдавніші з них побудовані з цегли у 70-80-х рр. ХVІІ ст., розташовані в північно-західній та північно-східній частинах біля монастирської огорожі. Келії являють собою одноповерхові будинки зигзагоподібної форми. Всі келії були перекриті хрестовими склепіннями, кожна з них опалювалась піччю. Основне призначення келій - проживання ченців. У 70-80 р. ХVІІІ ст. до первісного об'єму корпусу було прибудовано північне крило з цегли. Частина цієї будівлі була зроблена з дерева, вікнами прямокутної форми. У ХІХ-ХХ ст. планування келій змінювалося, однак призначення залишалось тим самим. Такі рішення з прибудовами та перебудовами були характерні для келій інших монастирів, зокрема Слєцького.

У південно-західній частині монастиря розташовані дві споруди, що були побудовані у середині ХVІІІ ст. Дослідниками архітектури доби Гетьманщини встановлено основне призначення однієї з них – господарське. Це великий підвал та льодовня, що представляли собою цегляний, одноповерховий будинок, спланований спеціально для збереження продуктів. У 1750 р., незадовго до закриття Троїцько-Іллінського монастиря, було побудовано на його території архієрейський будинок. За описами документів він був кам'яний, двоповерховий. Дах був покритий кровельною сталлю. Зовнішньо поштукатурений та

побілений, він мав профілірований карниз. Вікна прямокутної форми, розташовані в невеликих нішах. При будинку була тепла церква Стрітєння Господнього. За описами майна монастиря, будинок мав 9 кімнат, з них 4 маленьких, 5 середніх за розмірами, підлога паркетна. Другий поверх повністю відводився під архієрейські покої, гостинна та зала для прийомів були облаштовані старовинними меблями. По стінах висіли портрети з зображеннями колишніх архімандритів. Серед чернігівських архіпастирів були зображені: Єрофей Малицький, Михайло Десницький, Іоанн Максимович, Варлаам, Віктор Садковський, Іраклій Комаровський, Іларіон Рогалєвський, Іродіон Жураковський, Павло Подлипський, Володимир Ужинський. На нижньому поверсі розміщувалось 13 чернечих келій. Починаючи з XIX ст. декілька разів будинок перебудовували. Після реставраційних робіт він мав новий фасад. Пофарбована у два кольори: жовтий та білий, споруда набула вишуканості та урочистості. Нині тут розміщена адміністрація епархіяльно - духовного училища.

У 70-х р. XVIII ст. поряд з будинком архімандрита були споруджені ще келії. Будувались вони як господарський - кухні та льодовня [8]. Цей корпус Г- подібної форми, одноповерховий, цегляний. Освітлення здійснювалось через прорізи-продухи. Перекриття його-хрестові та полуциліндричні склепіння, на першому поверсі, як у більш ранішній побудові, балки плоскі та дерев'яні. За своїми зразками дані споруди є унікальними за плановим рішенням, яких з XVIII ст. збереглося дуже мало.

В архітектурі Троїцько-Іллінського монастиря помітне місце займає також його огорожа, ворота та башти. Будівництво їх відноситься до кінця XVII – першої половини XVIII ст. Воно проходило в два етапи і носило не охоронний характер, а слугувало для виділення монастирської території. Спочатку почали забудовувати північну та східну частини огорожі. Башти, які будували на початку XVIII ст., в плані опису не збереглися. З 1719 р. залишилась лише ділянка стіни з Іллінським воротами. Починаючи з 40-50 рр. XVIII ст., територія обителі розширювалася в південно-західну сторону, в зв'язку з чим було продовжено огорожу та побудовано восьмикутну башту. По опису монастиря 1765 р. огорожа значиться завершеною, а двоярусні башти мають суто декоративний характер. По архітектурному стилю ворота, огорожа та башти виконані у формі барокко. При їх будівництві були введені архітектурні барочні елементи: оформлення пілястрами першого та другого ярусів, прикрашення прямокутними нішами, профіліровані карнизи між ярусами та зверху, бані з ліхтариками, глухі напольні фасади. Таке рішення показує, наскільки майстри володіли технікою будівництва кам'яних споруд, що поєднувало будівлі монастиря з природним середовищем, характерним для північного регіону України. Завершальним доповненням стін стали в'їзні монастирські ворота, розташовані поруч з дзвіницею і представляють собою невелику триумфальну арку.

Отже, кінець XVII - XVIII ст. для Лівобережної України був означений розповсюдженням нового архітектурного стилю – барокко,

який формувався під впливом західноєвропейського мистецтва. Козацька старшина та православне духовництво критично сприйняло новий стиль, не забувши місцеві стильові елементи, що дало можливість сформувати свою самобутність та правильно визначити стиль - українського або козацького барокко. Реставрування старих будівель та будівництво нових споруд на території Троїцько-Іллінського монастиря відбувалося західними архітекторами, які ввели багато нових форм та елементів барочного стилю, а участь в ньому українських та російських майстрів внесла в архітектуру слов'янський колорит. Внутрішнє оформлення Іллінської церкви, Троїцького собору - зразок європейського іконопису з характерними для північного регіону елементами розпису. Кожна споруда монастиря являла собою чітко завершену самостійну архітектурну композицію (трапезна з церквою, келії, архієрейський будинок, огорожа, башти, ворота), і разом з тим була складовою частиною цілісного монастирського комплексу.

Джерела та література

1. Грабарь И. История русского искусства: В 2-х т. - М., 1909. - Т. 1. - С. 17.
2. Павлуцкий Г. Древние храмы Чернигова // Труды XIV археологического съезда в Чернигове. 1908-1909. - М., 1911. - Т. 3. - С. 12.
3. Лашкарёв П. Церкви Чернигова и Новгород-Северского // Труды XI археологического съезда в Киеве. 1899. - М., 1902. - С. 146.
4. Горностаев Ф. Об архитектуре древних храмов Чернигова домонгольского периода // Труды XIV археологического съезда в Чернигове, 1909. - М., 1911. - С. 67.
5. ДАЧО, Ф. 679, Оп. 2, Спр. 290, Справа по обліку храмів Чернігівської єпархії, 1804-1805., арк. 1.
6. Модзалевский В., Савицкий В. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов // Чернігівська старовина. - Чернігів, 1992. - С. 109.
7. Пуцко В. Чернігівські іконостаси // Сіверянський літопис. - 1996. - № 2-3. - С. 89.
8. ДАЧО, Ф. 674, Оп. 4, Спр. 464, Справа про ремонт будівель колишнього Троїцько-Іллінського монастиря для архієрейського будинку, 1799 р., Арк. 53.

*Гапоненко Д.І.,
аспірант*

СТЕФАН ЯВОРСЬКИЙ І ЗАСНУВАННЯ НІЖИНСЬКОГО БЛАГОВІЩЕНСЬКОГО МОНАСТІРЯ

Історія міста Ніжина, що на Чернігівщині – багата на імена видатних церковних діячів, серед них і брати Яворські: митрополит Стефан та протоієрей Павло. Перший був намісником Патріаршого престолу в Росії, а другий – настоятелем Ніжинського Миколаївського собору. Разом вони збудували в Ніжині чоловічий Благовіщенський монастир, який був названий „Назаретом Богородиці”. Будівництво

обителі тривало 14 років (1702–1716) на кошти митрополита С. Яворського при безпосередній участі його брата протопопа П. Яворського.

Стефан Яворський (1658–1722) – один з видатних представників латино-польської схоластичної освіченості, які зробили значний внесок у розвиток української культури XVII – початку XVIII ст. Народився Симеон Яворський, так звали майбутнього митрополита, у 1658 р. у польському містечку Яворів. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. його родина переїхала з Польщі до Правобережної України в село Красилівку, неподалік від Ніжина. В 1673 р. він вступив до Києво-Могилянської колегії, в якій навчання проходило латиною, і по закінченню в 1684 р. поїхав спочатку до Львова, а потім до Любліна, де слухав лекції з філософії, а пізніше в Познані та Вільно вивчав богословські науки. Відомо, що до єзуїтських шкіл вихідці з Малоросії допускалися лише після зречення православної віри, тому С. Яворський прийняв католицтво з ім'ям Станіслава-Симона і дав клятву на вірну службу римському престолу¹.

У 1689 р., отримавши ступінь магістра філософії та теології, С. Яворський повернувся до Києва і знову прийняв православну віру та постригся в ченці, а наступного року Варлаам Ясинський, київський митрополит, призначив його професором київської колегії. Вступивши на кафедру, він упродовж восьми років викладав риторику, філософію та богослов'я. Не забарилася слава про нього і як про відомого проповідника: в 1700 р. він вхорив до складу посольської делегації від Київського митрополита до царя Петра I. Його проповіді справили на монарха глибоке враження, і волею самодержця він був зведений у сан митрополита Рязанського та Муромського, а коли спочив патріарх Адриан, його призначили намісником Патріаршого престолу. Відчуваючи опозиційність духовенства щодо реформ у державі, Петро I так і не дозволив обрати нового патріарха, тому С. Яворський обіймав цю посаду понад 20 років, а в останній рік свого життя був призначений президентом утвореного Петром I Синоду. Однак слід наголосити, що перебуваючи на чолі руської церкви, він залишився вірним тому католицько-схоластичному світогляду, який склався в попередні роки.

У 1702 р. померла мати митрополита, поховали її в с. Красилівка Козелецького повіту, а місцевій церкві він подарував Євангеліє з написом: „Смиренный Стефан Яворський, милостью Божией Митрополит Рязанский и Муромский, 23 апреля 1702 года, дал сие Евангелие в храм Покровы Пресвятой Богородицы, в село Красилровку, за спасение души родительки своей Евфимии, в том же пречестном храме опочивающая, ей же вечная память буди”².

Як справжній вихованець католицької школи, С. Яворський завжди був проти різноманітних протестантських віровчень, які набули широкого поширення в Петровську добу. Негативне ставлення до протестантизму знайшло своє відображення в його творі „Камень веры”, в якому він як захисник православ'я бачив надійний засіб для подолання лютеранства та кальвінізму³. Вороже ставлення до протестантів призвело до недружелюбних відносин митрополита з Ф. Прокоповичем –

прибічником протестантських ідей. С. Яворський вважав, що духовенство та чернецтво не повинні підпорядковуватися владі государя і все своє життя відстоював ідею патріаршества на кшталт папства в Римі, а до Синоду, закладу запозиченому з протестантської церковної практики, він ставився доволі негативно.

Вся його літературна діяльність у московський та петербурзький періоди життя спирається на католицьких богословських авторів. І форма викладу, і ідеї його творів та проповідей віддзеркалюють у собі риси католицької літератури XVI – XVII ст. Гуманістичний рух, нові відкриття наукової думки пройшли повз його увагу, якщо вони і ставали йому відомими, то викликали лише засудження. Таке строго витримане католицьке світосприйняття митрополита скоро призвело до погіршення стосунків не тільки з Ф. Прокоповичем, а й Петром I. І це не дивно, оскільки С. Яворський не міг підтримувати государя, який високо цінував М. Лютера, влаштовував антипатріарші свята і намагався остаточно знищити минулу владу та авторитет духовенства. Він не приєднався до прихильників реформи, а з окремих питань, навпаки, зблизився з прихильниками старої церкви, які покладали свої надії на царевича Олексія. На ґрунті розриву з Петром I С. Яворському довелося пережити немало потрясінь, від яких його не змогли захистити ні сан, ні високе положення в церковній ієрархії⁴.

17 березня 1712 р. з нагоди тезоіменитства царевича Олексія С. Яворський промовив повчання „О хранении заповедей Господних”. Зазвичай відсторонений та схоластичний в своїх проповідях, на цей раз він дав волю почуттю відрази, піддав критиці новий закон про фіскалії, зробив висновки відносно становища Росії та навіть звернув увагу на особисте життя государя. Він називав царевича особливим охоронцем заповідей Божих, єдиною надією Росії, а його перебування за кордоном порівнював із безпритульним життям. Ця проповідь справила негативне враження на Петра I, і в результаті С. Яворському було заборонено проповідувати та з'являтися на церковній кафедрі протягом трьох років⁵. Це підозріле ставлення до митрополита особливо проявилось під час суду над царевичем Олексієм у 1718 р. та в справі божевільного Левіна, якого судили в 1722 р. за публічне проголошення государя антихристом. Залучений до цієї справи самим же Левіним, С. Яворський через похилий вік вже не міг з'явитися до Синоду, щоб свідчити, тоді, 6 липня 1722 р., представники Синоду та Сенату прийшли додому до С. Яворського і там допитували хворого, помираючого митрополита, звинувачуючи його в скоєнні державного злочину. Покаранням могло бути як позбавлення сану, так і страта.

Необхідно зазначити, що в Синоді положення С. Яворського було подвійним, призначивши його головою новоствореної колегії, Петро I намагався лише використати ту повагу, з якою до нього ставилися консервативні кола російського духовенства, фактичного ж впливу на справи Синоду С. Яворський не мав: цей вид діяльності належав прибічникам государя – віце-президентам Ф. Прокоповичу та Ф. Яновському. Оточений зовнішньою повагою, проте безсилий противник

тієї нової течії, яка затвердилася в російському церковному житті, в атмосфері підозри та недовіри, а до того ж знесилений постійними хворобами С. Яворський доживав свої останні дні. Він на власному досвіді переконався, якими огидними, низькими та непотрібними бувають слава та високі титули.

За характером та складом розуму митрополит був людиною, створеною для спокійного споглядального життя. Вивчення релігійних текстів, складання проповідей та повчань – це та сфера діяльності, яка більш за все була йому до вподоби, адміністративна робота значно менше цікавила його. Ще у 1700 р., дізнавшись про намір Петра I посвятити його в митрополити, С. Яворський неодноразово звертався до монарха з проханням дозволити йому повернутися до Києва. Навіть у день, призначений для обряду, коли патріарх та архієреї очікували його в Хрестовій палаті і вже почалося служіння, С. Яворський зробив спробу втечі до Донського монастиря.

Отримавши посаду митрополита, він не скоро примирився з дійсністю. Влітку 1706 р., перебуваючи разом із Петром I у Києві, він знову став просити дозволу залишитися тут назавжди. Проте той не дав згоди, а після від'їзду государя митрополит просив у боярина Стрешнева те саме. Довго останньому довелося переконувати С. Яворського, вказуючи як на царську милість, так і на можливість покарання, аж доки впертий митрополит не змірився з власною долею. В листі до свого приятеля Д. Ростовського від 1707 р. С. Яворський вказував на незадоволення покладеними на нього обов'язками, які, на його думку, і розум засліпили, і здоров'я відняли, і душу понівечили. Всіма силами він рвався з Москви і жадав переїхати до Києва, бо там його чекав відпочинок та спокійне життя, при якому можна було б займатися літературною діяльністю. А тут серед різноманітних турбот він все забув, і стрімкість розуму змінилася його сухістю. Він все віддав заради служби для інших і після себе йому нічого залишити, окрім праху⁶.

Не знайшовши шляхів позбавлення від встановлених обов'язків, С. Яворський кілька разів схилявся до думки про прийняття схими. Чутки про це ходили в 1710 р., коли він жив у Рязані. Передбачаючи невдоволення государя, А. Мусин-Пушкін відправив до митрополита дяка з листом, щоб утримати його від відвертого кроку, і всім архімандритам та священникам заборонив проводити постриг. У 1712 р. С. Яворський знову просив государя звільнити його з посади митрополита і відпустити до Донського монастиря. Адміністративна повинність сильно пригнічувала його, на цій ниві він не знайшов ні енергії, ні талантів та не робив важливих кроків для вдосконалення церковного життя. Та була одна справа, в якій С. Яворський знаходив відпочинок і душевний спокій – це будівництво в Ніжині, біля місця його другої батьківщини, монастиря на честь Благовіщення Пресвятої Богородиці. Спочатку він думав збудувати тільки храм у пам'ять Благовіщення Божої Матері.

Собор був закладений у 1702 р. і з того часу всі роботи проводилися під пильним наглядом протопопа П. Яворського, хоча митрополит і сам намагався перебувати в центрі подій та знати всі

подробиці з цього приводу. В листі до брата С. Яворський вказував, що архітектором собору він призначив Григорія Устимова, якого характеризував як висококласного майстра. За роботу митрополит мав заплатити йому 7 000 крб. сріблом і вже дав задаток 1 000 крб. Дуже прискіпливо він ставився до обрання місця для будівництва та піклувався, щоб фундамент та ґрунт були міцними⁷. Серед інших майстрів, які приймали участь у будівництві та оздобленні Благовіщенського собору, збереглися відомості про ієромонаха Германа, який писав ікони для іконостасу нового храму⁸.

Коли будівництво було майже завершено, С. Яворський переконав государя відпустити його на освячення собору. Не встиг він виїхати в дорогу, як Петро I надіслав лист, в якому вимагав, щоб митрополит негайно повернувся до Петербургу. 24 грудня 1714 р. С. Яворський написав государю листа з тим же проханням, проте той не звернув на нього уваги. Здогадуючись, що государ турбується, як би він не залишився в Малоросії назавжди, митрополит присягав, що навіть і не думав про втечу, і що по закінченню освячення одразу ж повернеться до Петербургу. В 1716 р. він нарешті отримав бажаний дозвіл, і 22 липня 1716 р. храм освятили. На урочистій церемонії були присутні І. Кроковський – митрополит Київський та Галицький, А. Стаховський – архієпископ Чернігівський та Новгород-Сіверський і К. Шумлянський – єпископ Переяславський. Тоді й стало зрозуміло, що такому багатому та чудовому храму не достатньо бути звичайною парафіяльною церквою. Його велич, центральне розташування в місті та висока посада засновника була причиною того, що після освячення в усіх присутніх виникла ідея перетворити собор на монастир і назвати його Назаретом Богородичним⁹. Проте в історичних матеріалах зустрічається думка, що вже з самого початку будівництва собору С. Яворський збирався влаштувати при ньому монастир, але не виказував своїх намірів завчасно. Свідченням цьому є власна записка митрополита, пов'язана з перемогою Петра I над шведським королем Карлом XII під Полтавою в 1709 р.: „Отныне да будет памятник в Нежинском монастыре о победе, Богом дарованной всероссийскому самодержцу Петру великому...”¹⁰. Таке висловлювання дозволяє припустити, що Благовіщенський собор з самого початку планувався як центральний храм майбутнього монастиря, або під час його будівництва митрополит змінив свої плани.

Після освячення досить швидко було вирішено і питання про забезпечення обителі. В Ніжині здавна існував чоловічий Ветхоріздвяний (Георгієвський) монастир. Він знаходився за межами міста на високому пагорбі біля р. Остер і користувався відносно забезпеченим матеріальним становищем. Всі справи щодо оформлення приєднання Ветхоріздвяної обителі до Благовіщенського монастиря С. Яворський доручив київському митрополиту І. Кроковському. В листі до гетьмана І. Скоропадського від 18 жовтня 1716 р. він сповіщав його про бажання С. Яворського відкрити архімандрію при Благовіщенському соборі і підпорядкувати новоствореному монастирю обитель Різдва Пресвятої

Богородиці¹. Отримавши дозвіл гетьмана, І. Кроковський у грудні 1716 р. видав грамоту про влаштування при Благовіщенському соборі монастиря та приєднанню до нього Ветхоріздвяної обителі, а в 1717 р. С. Яворський власною грамотою підтвердив усі попередні рішення з цього приводу¹².

Першим настоятелем Благовіщенського монастиря був Модест І Ільницький (1716 – 1719), обраний самим митрополитом з намісників Києво-Печерської лаври 13 листопада 1716 р. На його ім'я відома жалувана грамота імператора Петра І на володіння хутором Д. Максимовича та його двором у Ніжині. Наступним архімандритом невдовзі став Єпіфаній Тихорський (1719 – 1721). Він не раз звертався до гетьмана І. Скоропадського з жалобами з приводу різноманітних безпорядків, що відбувалися в монастирських володіннях. Це було початком загострення відносин між монастирем та його вотчинами, які потім не раз тяжко позначалися на матеріальному становищі обителі. Окрім цього, в 1720 р. він завів у Ніжинській обителі спеціальний синодик для поминання померлих царського роду, Синоду та духовних благодійників. У 1721 р. архімандритом став Сава Шпаківський (1721 – 1729). Про становище монастиря в цей час можна судити з наступних відомостей: після перевірки в 1722 р. кафедральні ревізори виявили, що з початкової суми 11 055 крб., призначеної для влаштування обителі, в монастирі залишилося лише 4 860 крб., через що С. Яворський у своєму листі називав монастирську братію „марнотратцями”.

Однак, не дивлячись на такий перебіг подій, митрополит не обмежився лише влаштуванням обителі, він постійно дбав про її стан аж до самої смерті. Майже кожного року С. Яворський надсилав туди гроші чи коштовні подарунки, але найбільше він хотів створити при монастирі колегію освічених ченців, які б на прикладі ченців католиків, будучи матеріально забезпечені, жили строго, розвивали ораторські здібності та займалися складанням власних проповідей, тобто були такими, яким був С. Яворський у свої кращі літа. З цієї метою він заповів монастирю власну колекцію книг. Роблячи цей крок, митрополит вказував на те, що в обителі має бути бібліотека, щоб ченці могли проповідувати слово Боже та народ повчати¹³.

Намір заповісти книги Ніжинському Благовіщенському монастирю виник у С. Яворського не одразу. Спочатку він хотів передати їх своєму племіннику С. Шумському, який навчався тоді у Львові, а пізніше був професором Московської академії. З квітня 1721 р., відчуваючи, що наближається пора „в путь вибираться”, і хвилюючись, як би його зібрання, яке нараховувало на той час більше 600 книг, не потрапило в чужі руки, С. Яворський написав листа протопопу П. Яворському з проханням викликати зі Львова і направити до нього С. Шумського¹⁴, щоб у формальному порядку, через заповіт, передати йому своє духовне багатство. С. Шумський, можливо, не захотів переривати навчання і не відізвався на заклик С. Яворського. Тоді в жовтні 1721 р. він заповів бібліотеку Ніжинському монастирю. Під час передачі книг було складено два каталоги, завдяки чому можна отримати повні відомості про бібліотеку С. Яворського в останні роки його життя.

15 листопада 1722 р. він написав свій останній заповіт, в якому передав архімандриту монастиря С. Шпаківському 3 300 крб. через ктитора Д. Володьківського для виконання передсмертних побажань:

- прикрасити собор розписами, як це почали робити біля вітара;
- збудувати трапезну та розмістити там бібліотеку;
- влаштувати дзвіницю з годинником;
- богодільню замурувати;
- у Ветхоріздвяному монастирі звести невеличку кам'яну церкву та покрити її жерстю;
- викупити двори, які належать грецькій общині, для збільшення площі монастиря;
- до наявної в монастирі міді докупити ще необхідну кількість і вилити дзвін для Благовіщенського собору;

У заповіті С. Яворський підписався: „Смиранный и не достойный митрополит Рязанский Стефан, архигрешник”¹⁵.

24 листопада 1722 р. видатний український церковний діяч, письменник-полеміст, проповідник, митрополит Рязанський та Муромський Стефан Яворський помер у Москві. За своє життя він створив значний доробок філософських трактатів, проповідей, повчань та віршів, у яких постійно виступав проти підпорядкування церкви світській владі, але найважливішою і найбільшою справою всього життя митрополита було будівництво Благовіщенського собору та влаштування при ньому обителі в м. Ніжині. Завдяки постійному піклуванню митрополита монастир досить швидко став значним релігійним та культурним центром регіону.

Джерела та література

1. Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – К., 1864. – №1. – С. 45 – 43.
2. Нежинский мужской монастырь // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям (далі ЧЕИ). – 1861. – №6. – С. 323.
3. Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. – К., 1914. – С. 13.
4. Терновский Ф. Вказана праця // Труды Киевской духовной академии. – К., 1864. – № 3. – С. 237 – 290.
5. Терновский Ф. Вказана праця // Труды Киевской духовной академии. – К., 1864. – №6. – С. 139 – 140.
6. Терновский Ф. Письма митрополита Стефана Яворского // Труды Киевской духовной академии. – К., 1866. – №4. – С. 544 – 547.
7. Белоусович Л. Нежинский Благовещенский второклассный монастырь называемый „Назарет” Пресвятой Богородицы // Прибавления к ЧЕИ. – 1867. – №19. – С. 622 – 625.
8. Курач С. До проблем існування і наукового вивчення іконопису на Принесенні // Сіверянський літопис. – 1997. - №6. – С. 52.
9. Чернов В. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря. – М., 1815. – С. 17 – 37.
10. Белоусович Л. Вказана праця // Прибавления к ЧЕИ. – 1867. – №19. – С. 629.

11. Нежинский мужской монастырь // Прибавления к ЧЕИ. – 1861. – №6. – С. 328.

12. Хойнацкий А. Очерки истории Нежинского Благовещенского монастыря, именуемого «Назарет Богородичен», и его положение в настоящее время. – Нежин, 1906. – С. 13.

13. Завещание о библиотеке. С.-Петербург. Октябрь 1721 г. Тестамент // Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения. – К., 1914. – С. XIX – XXIII.

14. Письмо Стефана Яворского к брату Павлу, протопопу Нежинскому, с просьбой прислать к нему Сильвестра Шумского // Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения. – К., 1914. – С. I – IV.

15. Завещание последнее. [Москва] 15 ноября 1722 г. // Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения. – К., 1914. – С. XL – XLI.

*Г.О.Полієнко,
аспірантка*

РОЛЬ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У НАДАННІ ДОПОМОГИ ЗБІДНІЛОМУ НАСЕЛЕННЮ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в Російській імперії єдиною системою соціального захисту не існувало. Підтримка збіднілого населення здійснювалася на рівні державної, громадської, приватної та церковної опіки. Необхідність допомоги знедоленим обґрунтовувалася в християнстві заповіддю про любов до ближнього. Законовчитель Чернігівської губернської гімназії священник Федір Хорошунов у 1879 р. опублікував «Практичні вказівки для пастирів», де благодійність назвав однією з найкращих рис пастирства [1]. У своїй праці Ф.Хорошунов наголошував на моральних негараздах, які, як правило, вели до бідності. Підтримка збіднілих, вдів і сиріт – то усталена традиція пастирства. Під бідністю автор розумів становище людини, коли вона самостійно не могла забезпечити себе найнеобхіднішими засобами існування. Крім того, він надавав практичні поради пастирям: виявляти немічних і складати списки тих, хто потребує допомоги у єпархії, надавати посильну медичну допомогу, відвідувати засуджених у місцях позбавлення волі, допомагати жебракам, прочанам, бути покровителями вдів і сиріт, спонукати інших, особливо заможних людей, до благодійності, сприяти навчанню дітей, чиї батьки не можуть дати освіту, тощо [2].

Першочерговим завданням православної церкви в Російській імперії була турбота про бідних духовного звання. Для організації допомоги збіднілому духовенству в Чернігівській єпархії було створено Опікунство про бідних духовного звання. Для отримання допомоги представники духовного стану повинні були у письмовій формі звернутися до Опікунства, зазначивши усі підстави для звернення,

достовірність якого засвідчував окружний благочинний. Питання про надання допомоги та її розмір вирішувалося на засіданні опікунської ради.

У єпархіальному звіті до Синоду за 1860–1865 рр. значиться, що упродовж 1860 р. допомогу Опікунства отримало 574 родини, в яких нараховувалося 967 осіб. Розмір допомоги становив понад 4400 руб., що в розрахунку на родину становило близько 77 руб., а на одну особу припадало понад 45 руб [3]. Механізм призначення пенсії передбачав перевірку достовірності даних, викладених заявником, ще певний час витрачався на розгляд справи та прийняття рішення, тому від часу подачі заяви про пенсію до фактичного дня її виплати проходило десь біля року, проте виплата призначалася з моменту подачі заяви [4].

Аналіз журналу Чернігівського єпархіального Опікунства для бідних духовного звання свідчить, що єдиних критеріїв принципу розподілу допомоги не існувало. Вдови та сироти, які претендували на отримання допомоги, іноді мали власні будинки, сади, сінокоси, але переважна більшість їх за станом здоров'я чи за віком була малоздатною до праці. Перевагу при розподілі допомоги надавали багатодітним сім'ям та неповнолітнім сиротам. Так, у списку осіб, що користуються виплатами від Опікунства священник Михайлівської церкви села Роїще Г.Неговський звітував до Консисторії про таке: «Дочка померлого пономаря Петрушинської церкви Різдва Богородиці Ганна Подорвинова живе у цьому ж селі разом зі своєю матір'ю у власній хатині, мають наділ землі. Вік – 14 років, фізично і психічно здорова, поведінку має добру. Крім бідної матері, котра має заробіток із виготовлення просфор, інших родичів чи опікунів не має. Пенсію отримує 12 років, виключенню зі списку не підлягає у зв'язку з крайньою бідністю» [5].

Дієвим способом трудової допомоги у Чернігівській єпархії було влаштування жінок духовного звання просфорницями. Якщо в парафії не було вдів і сиріт духовного звання, то право виготовлення просфор надавалось представницям сусідніх парафій. При неможливості цього таке право надавалось дружинам членів причту, але не світським особам.

Упродовж досліджуваного нами періоду представники духовенства Російської імперії неодноразово зверталися до уряду через Синод, акцентуючи увагу на своєму бідуючому становищі. Уряд, зважаючи на такі звернення, та через об'єктивні причини (подорожчання предметів першого вжитку), збільшував суми на утримання духовенства із казни. У 1893 р. уряд оголосив черговий наказ про збільшення відпускних сум на утримання штатного духовенства. Довівши до відома єпархіального керівництва цю новину, Синод цікавився думкою місцевого єпархіального керівництва щодо розмірів утримання причтів та вимагав при цьому зважати на місцеві визначені кошти і не перевищувати норм, встановлених Державною Радою [6].

Через велику кількість осіб, яким була необхідна допомога, і недостатню кількість опікунських коштів, відомості щорічно переглядалися. Деякі особи духовного звання, незалежно від стану їх нужди, виключалися зі списків. До цієї категорії відносилися повнолітні, особи, що отримували пенсію та втратили місце служби за проступки,

або вийшли з духовного стану. Єпархіальне управління мало чітку підпорядкованість, і всі важливі рішення по єпархії затверджувалися особисто єпископом. Так було, зокрема, зі списками виплат – кому надавалися постійні виплати, списки бідних, що претендували на одноразову допомогу та списки постраждалих від пожеж, – і отримували грошову допомогу опікувства [7].

До єпархіальних закладів станової опіки, що надавали суттєву довгострокову допомогу, належала єпархіальна богодільня. Вона здійснювала функцію не лише економічної, а й морально-виховної допомоги. Ідея заснування богодільні належала Чернігівському єпископу Веніаміну. На її влаштування із сум місцевого свіцького заводу в 1891 р. відпущено 1500 руб., а єпархіальним з'їздом духовенства від 23 листопада цього ж року встановлено було вносити від кожного причту по 1 руб., що в сумі складало 960 руб. щорічно [8]. За Правилами для цього закладу опікувані повинні були мати бездоганну поведінку, а ті, хто мав змогу трудитися, виконували посильну роботу. Грамотні вдови займалися навчанням дітей в школі, а також рукоділлям, домоводством та доглядом за дітьми. До заснування єпархіальної богодільні представників духовного стану розміщали в цивільні богадільні заклади. Згідно указу Синоду від 30 вересня 1869 р. оплату єпархіальному керівництву за утримання осіб духовного звання в богадільнях Приказів громадської опіки, що перейшли тоді у відання земських установ, належало здійснювати за кошти єпархіального Опікувства. Прийом у богодільні цивільного відомства духовних осіб дозволявся лише єпархіальним керівництвом. 26 жовтня 1873 р. Синод надіслав указ Чернігівському єпископу Нафанаїлу про розміщення осіб духовного звання в богадільні цивільного відомства «з крайньою обережністю» [9]. До такого заходу спонукала тогочасна переповненість богодільень.

Якщо для потерпілого від пожеж світського населення організовувалися збори пожертвувань у церквах, то допомогу духовенству у випадку пожежі надавало Чернігівське єпархіальне Опікувство для бідних духовного звання. Для допомоги погорільцям упроваджувалися також добровільні церковні збори (тарілкові та через підписні листи). Щоб надати підтримку якомога більшій кількості знедолених, духовенство повсякчас намагалося залучити до співпраці громаду. Ніжинський священник М. Затворницький пропонував різні доступні форми допомоги постраждалим від пожежі: «Один прихоисти тимчасово безпритульне сімейство, інший зроби на його користь посильне пожертвування, а ти, якщо не можеш зробити ні того, ні іншого, та володієш силами і вмінням, – потрудись день-другий безвідплатно в улаштуванні даху для потерпілого» [10]. Допомога постраждалому від пожежі населенню надавалася не лише православним у межах Чернігівської єпархії. На з'їзді духовенства 24 серпня 1910 р. єпископ Антоній зачитав звернення єпископа Могильовського і Мстиславського про допомогу постраждалому від пожежі християнському населенню Могильова, де внаслідок пожежі без даху над головою залишилося біля 10 тис. населення [11].

Духовенство Чернігівської єпархії брало участь у загальнодержавних заходах, спрямованих на здійснення допомоги в інших губерніях. У 1873 р. через природні катаклізми від голоду потерпала Самарська губернія [12]. Загальнодержавні акції проводилися наступним чином: уряд у пресі сповіщав про регіон і причину бідунів, а єпархіальний преосвящений давав вказівку священникам закликати під час богослужінь до участі у допомозі бідуючим усе православне населення. Єпархіальним керівництвом на місцях створювалися спеціальні комітети, призначалися відповідальні особи із духовенства, котрі мали забезпечити організацію, збір та зберігання пожертвувань і доправлення їх до місця призначення.

Коли стихійне лихо охоплювало значні території держави, уряд застосовував широкомасштабні акції. У період неврожаю 1891 р. постраждало 22 губернії Російської імперії. Для допомоги постраждалому населенню уряд зобов'язав кожне відомство дбати про невідкладну допомогу постраждалим. Матеріальний стан сільського духовенства значно погіршився, оскільки він залежав від рівня добробуту місцевого населення. З огляду на крайню нужду духовенства, Синод 23 серпня 1891 р. призначив із спеціальних коштів одноразову допомогу в розмірі 25 000 руб. на виплати постраждалим, а єпископам означених єпархій, у випадку особливої потреби, наказав видавати духовенству із сум місцевих єпархіальних опікунств кредити не більше, ніж 5% [13]. Виконуючи синодальне розпорядження, опубліковане в Церковних Відомостях, у єпархіях засновувались комітети для збору пожертвувань на користь голодуючих. У Чернігівській єпархії комітет очолив єпископ Веніамін, а до його складу увійшли протоієреї: І.Платонов, І.Буримов, Т.Стефановський, В.Митькевич, П.Соколов, діловодство було доручено секретарю консисторії – Лісовському. Консисторією видано було наказ настоятелям монастирів і благочинним по всіх церквах єпархії здійснити молебні з проханням про припинення голоду; встановити особливий збір у всіх церквах при богослужіннях на користь постраждалих від неврожаю; настоятелям монастирів і церков виділяти для цього суми із церковних коштів [14].

Через неврожай у російських губерніях, ціни на хліб зросли по всій імперії. Так по Чернігівській губернії ціна на жито сягала 1 руб. 65 к. за пуд [15]. Проте, це не стало перепоною для надання допомоги постраждалим: 25 квітня 1892 р. зі станції Конотоп було відправлено в Тамбовську губернію 1382 пуди 35 фун. зерна, пожертвованого шістьма волостями Конотопського повіту. Значну кількість зерна пожертвувало населення Сосницького, Ніжинського, Чернігівського та Кролевецького повітів, а зі станції Плиски відправлено в Самарську губернію 608 пудів картоплі, зібраної священником Киселевичем. Урядом були розроблені спеціальні інструкції щодо зберігання хлібних припасів. Для доправлення зібраного до місць призначення, за домовленістю із Міністерством транспорту, товар із благодійною допомогою звільнявся від сплати перевізного мита [16]. Узагалі, Чернігівським єпархіальним комітетом відправлено було пожертвувань голодуючим за 1891 р. на

суму понад 12 360 руб. [17]. Із звіту протоієрея Т. Стефановського видно, що прагнення комітету зібрати якомога більшу кількість пожертвувань, змусили заснувати кухлі для коштів у найбільш людяних місцях губернського міста (у старшого нотаріуса Чернігівського Окружного суду, в Миському громадському банку, в тому числі в губернському миському казначействі, поштово-телеграфній конторі, миській управі та в чотирьох крамницях місцевих купців) [18].

Як свідчать джерела, в критичний період цивільне і духовне відомства Чернігова об'єднували свої зусилля для більш успішного подолання кризових ситуацій – так було під час військових подій, голоду, тощо. За квітень 1892 року до Чернігівського відділення Червоного Хреста надійшло допомоги від населення губернії на суму понад 1640 руб. [19].

Щоб зменшити кількість бідуючих та запобігти жебрацтву, з 1887 р. Міністерство внутрішніх справ заснувало по Росії Будинки Працелюбства. Справою безкорисливої любові до ближнього, турботи про тих, хто зазнав злиднів, було рішення зборів церковно-парафіяльного опікунства при Чернігівському Катерининському соборі, які у 1893 р. вирішили заснувати Будинок Працелюбства. Для налагодження цієї справи в Чернігові Міністерство командувало головного військово-морського прокурора, який передав 100 руб. пожертвувань [20]. Цей заклад, відкритий 6 грудня 1894 року, давав змогу нужденним своєю власною працею заробляти собі на прожиття. Ініціатива заснування таких закладів у Росії належала Іоану Кронштадському, котрий у 1882 р. заснував перший такий будинок при церковно-парафіяльному опікунстві Андріївського собору [21].

Засновницею Чернігівського Будинку Працелюбства була дружина губернатора А. О. Андрієвська, єпархіальне духовенство також опікувалося життєдіяльністю цього закладу [22].

У неурожайні роки організація допомоги неспроможному населенню (і духовенству, і світському) здійснювалася як на єпархіальному, так і на загальнодержавному рівнях. На єпархіальному – через такі форми, як збір пожертвувань у церквах та отримання позики. Міжєпархіальна та міждержавна благодійність здійснювалися за стандартною схемою. Механізм надання допомоги був такий: збиралися пожертвування від пастирів та пастви й відправлялися у регіон, що постраждав. Для міжєпархіальної та міждержавної благодійності необхідне було розпорядження Синоду про дозвіл на її здійснення. До Чернігівської єпархії надходили прохання про допомогу із різних куточків Російської імперії і навіть інших держав. Так, у 1906 р. священники та інтелігенція району річки Бузулук Самарської губернії, що потерпали від голоду, організували гурток для надання допомоги голодуючим свого району і звернулися за допомогою до Чернігівського духовенства [23]. Саратовський священник С. Четвериков, котрий очолював комітет по наданню допомоги голодуючим, планував організувати ідальні для дітей зобов'язувався подбати про допомогу найбільш бідуючому духовенству Саратова [24]. У жовтні 1877 р. уповноважений Товариства Червоного

Хреста в Чорногорії П.А.Васильчиков вкотре звернувся до парафіян Чернігівської єпархії із закликом про надання допомоги. Парафіями було зібрано 120 руб. грошима і 14 пудів готового одягу, котрі в листопаді того ж року переправлено до Київського центрального складу Товариства Червоного Хреста для пересилки уповноваженому. Про допомогу Чернігівської єпархії свідчать також звіти про розмір та суми пожертв, а єпархіальне керівництво неодноразово отримувало подяки від уряду за організації таких акцій [25].

Окремим проявом допомоги збіднілому населенню була діяльність парафіяльних опікунств. Церковно-парафіяльні опікунства, засновані невдовзі після відміни кріпосного права, були покликані відродити самостійність парафій. Уряд покладав на них велику надію. Спочатку закон 1864 року не називав парафіяльні опікунства церковними. Згідно закону опікунства підпорядковувалися виключно єпархіальному начальству. Обов'язковими членами установ були священнослужителі [26]. До складу опікунств входили: парафіяльний священник, церковний староста, волосний старшина у селі та кращі парафіяни. Опікунства мали широке коло діяльності: турботу про храм і парафіяльне духовенство, заснування в парафії школи, лікарні, богодільні, притулку та інших благодійницьких закладів [27]. Збір пожертвувань відбувався окремо на користь церкви, причту, шкіл та благодійних закладів. Крім того, надходили пожертви у вигляді кухликового, гаманцевого, тарілкового зборів. Із звіту за 1872 рік видно, що у єпархії функціонувало 414 церковно-парафіяльних опікунств – це близько половини парафій, які заснували у себе опікунства. Ними зроблено пожертв: на підтримку церкви – 10 534 р.; на церковно-парафіяльні школи і благодійні заклади в парафіях – 2 197 р.; на утримання причту – 1 401 р. [28.]. Благодійність опікунств на користь причтів полягала у щорічному асигнуванні коштів з метою наймання квартир для парафіяльних священників, благоустроїв храму та підтримки чистоти біля нього, у прибиранні кладовищ, утримуванні хорів та регентів [29]. Як свідчать дані звіту за 1872 р. найбільші суми збиралися опікунством на прикрашання храмів, тоді як на школи і благодійні заклади сума була майже у 5 разів меншою. Парафіяни сприймали заснування опікунств без особливого ентузіазму, вбачаючи в них додаткове джерело витрат. Після 30 років існування цих закладів, Синод наказав єпархіальним архиєреям надати інформацію про число опікунств у кожній єпархії, їх склад, кошти і діяльність, а також пропозиції про необхідні зміни і доповнення до сучасних положень про них. По отриманні таких даних Синод мав переглянути і затвердити Положення про парафіяльні опікунства, що вже не відповідали своєму призначенню [30]. Чернігівські Єпархіальні Ізвестія публікували статті із журналів інших єпархій, де священнослужителі розповідали про власний досвід парафіяльної благодійності. Зокрема, новгородський священник пропонував засновувати у церквах спеціальні кухлі для допомоги бідним у парафії, котрі повинні обноситися при богослужіннях [31]. 18 листопада 1908 р. вийшло розпорядження Синоду про створення парафіяльних

рад у єпархіях. На сторінках Чернігівських Єпархіальних Известій розповідалося про цей досвід в Орловській єпархії. Із 889 тамтешніх самостійних парафій біля 700 заснували ради, котрі разом з існуючими Опікунствами проявили енергійну благодійницьку і просвітницьку діяльність. Новозаснованим радам вдалося зібрати на благодійні, просвітницькі і церковно-впорядкувальні справи більше 80 000 руб. із яких біля 7 000 руб витратили на допомогу парафіянам, а 70 000 руб. – на ремонтні роботи у храмах. Крім того, ради влаштовували хори для церковного співу, бібліотеки-читальні, богодільні, притулки, обзаводилися аптечками для надання першочергової допомоги парафіянам [32]. Ідея відновити, оживити парафіяльне життя жваво обговорювалася у духовних виданнях того часу. Автори ділилися своїми думками, пропонували засновувати релігійно-церковні союзи, товариства та гуртки, що мали б підтримувати парафіян [33].

Для допомоги місцевому збіднілому населенню у багатьох церквах Чернігівської єпархії були установлені спеціальні кухлі для збору пожертвувань на користь бідних парафії, але даний вид церковнопарафіяльної благодійності був малорозвиненим. Пояснювалось це, з одного боку, великою кількістю загальноцерковних зборів, а з другого – відсутністю у населення навичок до організованої доброчинності, оскільки поширеними ще були вікові традиції допомагати бідним безпосередньою роздачею милостині. У цілому ж по єпархії парафіяльна благодійність була більше розвинута у Чернігові, ніж у повітах. Це пов'язано із загальним збіднінням села, недостатньою кількістю землі на душу населення, відсутністю дешевих кредитів для обігових коштів, загальним подорожченням життя тощо [34].

У часи стихійного лиха та народної біди у другій половині XIX – на початку XX ст. Православна церква завжди виявляла соціальну активність і виступала як організатор доброчинної допомоги та як безпосередній благодійник [35]. Так, 3 січня 1907 р. Чернігівська консисторія розглядала листа на ім'я єпископа Антонія від Товариства допомоги постраждалим на війні солдатам і їх сім'ям з проханням сприяти розвитку таких товариств. Комітет, через Синодальне управління, надіслав інструкцію і статут означеного товариства, яке мало за мету зняти у солдата тягар клопоту про сім'ю. Пропонувалося засновувати більш крупні товариства – відділи, а менші – опікунства. Чернігівська консисторія 30 листопада 1907 р. приписувала благочинним, настоятелям і настоятельницям монастирів провести тарілковий збір під час богослужінь на користь нижніх чинів та їх сімей, що постраждали у війні з Японією, а 22 січня 1908 р. єпископ чернігівський наказав причтам залучати до заснування і розвитку зазначеного товариства нові відділення і опікунства [36].

30 липня 1915 р. в залі засідань Єпархіального будинку під головуванням ректора семінарії протоієрея Сокальського відбулися збори міських пастирів, де розглядалося питання організації допомоги для біженців у парафіях. На зборах вирішили провести проповіді із закликом до пастви про допомогу біженцям. Парафіяльним братствам

доручалося організувати збір продовольством, грошима та одягом. На зібрані кошти у місті Чернігові організували їдальню і чайну (для бідних – безкоштовно, «спроможним» – за невелику платню). Було надано тимчасове помешкання для біженців та організовано навчання дітей-біженців [37]. Варто зазначити, що лише з 11 по 19 травня прихистом у Чернігівському братському притулку скористалося 1 214 чол. [38], а Чернігівська духовна семінарія прихистила дві сім'ї біженців: дяка Волинської єпархії Володимира Мельницького з 8 членами сім'ї і псаломщика Холмської єпархії Івана Туревича та 4 душі його сімейства [39]. У листі преосвященного Сімеона, єпископа Самарського, на ім'я Чернігівського єпископа Василя висловлювалося «глибока пошана за щедрі пожертви» – 11 вагонів зібраних пожертвувань передано в розпорядження самарських священиків для роздачі голодуючим їх районів [40]. Держава всіляко сприяла підтримці мирного населення, постраждалого під час військових подій. У 1915 р. обер-прокурор Синоду клопотав перед міністром шляхів сполучень про безкоштовну доставку пожертвувань в Галицію у розпорядження члена Державної Думи графа Бобринського [41].

Розглядаючи підтримку збіднілого населення з боку православної церкви у Чернігівській єпархії, не можна не згадати про братства. Чернігівське братство святого Михаїла, засноване у 1888 р. головним чином з традиційними місіонерськими цілями, згодом розгорнуло свою діяльність в усіх 15 повітах. У результаті широкомасштабної роботи братство декілька разів переглядало свій статут [42]. Діяльність його відмітила княгиня Єлизавета Федорівна, надіславши на ім'я Чернігівського преосвященного телеграму зі словами подяки [43]. Ніжинське братство Божої Матері, яке у своїй діяльності керувалося соціальною підтримкою збіднілих верств, відкрилося 2 лютого 1884 р. [44].

Щедрістю відзначалися пожертвування на благодійні цілі від чернігівських архіпастирів та пастирів. Допомога їх здебільшого була спрямована на підтримку православних храмів та представників духовного стану. Священієрей села Осколкове Стародубського повіту Петро Пучковський за 50 років служби зробив немало добрих справ для місцевої церкви, крім того вніс на благодійні цілі власних 1000 руб. Такі ж суми він виділив також на користь інших двох церков та на допомогу бідним духовного звання [45]. Особисті пожертвування від священослужителів надавалися не лише в межах своєї єпархії. Так, у 1907 р., коли єпископ Сибірський і Сизранський Гурій звернувся до Чернігівського єпископа з проханням провести в церквах одноденний збір на відшкодування понівечених пожежею будівель Алатирського Свято-Троїцького монастиря, Антоній дав згоду на збір у підвідомчих йому церквах, а від себе особисто виділив 25 руб. [46]. На користь розорених жителів Галиції і Буковини в Чернігівській єпархії було здійснено збір за підписними листами сухарями і грошима. Серед інших кафедральний протоієрей А.Єфимов пожертвував 10 руб., протоієрей П.Флеров – 3 руб., І.Молчанов – 5 руб. та інші священники і викладачі духовних училищ різними сумами [47].

На початок ХХ ст. православна церква в Чернігівській єпархії нагромадила певний досвід здійснення благодійницьких ініціатив та прагнула урізноманітнити мережу організацій, щоб охопити опікою якомога більше населення. Вчитель Денисовецького земського народного училища відмічав, що силами священників відкривалися кредитні, сільськогосподарські, споживчі кооперативні товариства, вишукувалися місця і кошти під школи [48]. Велика частина ініціатив приходилася на долю уряду. 18 січня 1909 р. Синод видав указ про участь духовенства у заснуванні дрібного кооперативного кредиту, де вважав за можливе участь духовенства у таких товариствах не лише на правах пайщиків і опікунів, а й допускав їх перебування членами правління і рад [49].

Підкреслюючи провідне значення ролі православної церкви в Чернігівській єпархії у справі підтримки збіднілого населення губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. слід відмітити релігійно-моральні принципи і засади, на яких будувалася ця допомога та підтримка. Надання допомоги найбільш незахищеним категоріям населення було одним із важливих напрямків благодійної діяльності церковних установ єпархії, особливо в періоди стихійного лиха та народної біди (пожежі, неврожаїв, голоду). Духовенству, яке постраждало внаслідок пожежі, допомога видавалася з коштів духовних училищ. Механізм допомоги для світського населення був дещо іншим – пожертвування для мирян збирались у церквах, тоді як священнослужителі тимчасову допомогу отримували через єпархіальні опікунства, а постійну опіку надавала єпархіальна богодільня. Під час неврожаїв кошти, як правило, виділяв Синод, а безпосередньо розподіл їх відбувався через єпархіальні установи. З огляду на такий стан речей роль духовенства Чернігівської єпархії у підтримці населення була вагомою та безпосередньо залежала від представників православної церкви, а також вміння і бажання їх організувати цю важливу справу.

Джерела та література

1. Практическое руководство для пастырей (составил по руководству Объяснительной записки Учебного Комитета при Святейшем Синоде законоучитель Черниговской губернской гимназии священник Федор Хорошунов. Земская типография.) – 1879 г. – С. 114.
2. Там само. – С. 117–118.
3. Про представление Святейшему Синоду отчета о состоянии Черниговской Епархии за 1860– 1856 гг.
4. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 4. – № 1630. – Дело о назначении пенсии вдове священника Варвинской церкви города Кролевец Ивашутича Елиониде Ивашутич – 2 арк.
5. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – № 5146. – Сведения о состоянии народных училищ, сельских и народно – приходских школ за 1869 – 1870, 1888 гг. – Арк. 7.
6. Распоряжения Высшего правительства // Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ). – 1893. – № 15. – С. 1.

7. Отчет о приходе, раходе и остатке сумм Черниговского епархиального попечительства на 1886 год // ЧЕИ. – 1887. – № 18. – С. 692 – 698.
8. Стефановський Т. Открытие епархиальной богадельни в память 900 – летия архиерейской кафедры в Чернигове // ЧЕИ. – 1893. – № 21. – С. 774 – 778.
9. Указ из Святейшего Синода Нафанаилу от 26 Октября 1873 года № 50... // ЧЕИ. – 1874. – № 4. – С. 63 – 64.
10. Поучение на празднике Божией Матери радости всех скорбящих, сказанное 24 октября в церкви Нежинских богоугодных заведений, в день храмового праздника // Прибавления к ЧЕИ. – 1876. – № 1 (1 января). – С. 2.
11. Журнал Чернігівської Духовної Консистоїї // ЧЕИ. – 1910. – № 18. – С. 643 – 645.
12. Вследствие воззваний Преосвященного Нафанаила, епископа Черниговского и Нежинского к Черниговской пастве, поступило в Консисторию с 7 Ноября прошлого 1873 года по 13 Января пожертвованый в пользу голодающих жителей Самарской губернии... // ЧЕИ – 1874. – № 5. С. – 85 – 87; № 7 – С. 124 – 125; С 1 февраля по 1 июня 1874 г. Пожертвовано духовенством и жителями Черниговской губернии и представлено в местные казначейства в пользу жителей Самарской губернии, пострадавших от голода, по уездам // ЧЕИ. – 1874. – № 13. – С. 280 – 283.
13. Распоряжение Высшего Правительства // ЧЕИ. – 1891. – № 20. – С. 681 – 682.
14. Распоряжение Епархиального Начальства // ЧЕИ. – 1891. – № 19. – С. 655 – 656.
15. Календарь на 1906. – Март-апрель, 25 апреля.
16. Руководственные правила уездным комитетам Черниговской епархии по сбору, хранению и отсылке хлебных пожертвований в пользу голодающих от неурожая // Приб. к ЧЕИ. – 1891. – № 22. – 677 – 680.
17. От Черниговского Епархиального Комитета по сбору пожертв на голодающих // Приб. к ЧЕИ. – 1892. – № 2. – С. 89 – 90.
18. Там само. – № 3. – С. 110 – 126.
19. О помощи голодающим в 1892 г. Черниговского упарвления Красного Креста // Историчний календар Чернігівщини. – К., – 1997. – С. 236.
20. Черниговские Губернские Ведомости (далі – ЧГВ) – 1894. – № 99,105.
21. ЧГВ. – 1894. – № 211. – С. 2.
22. Речь, сказанная Преосвященнейшим Питиримом, епископом Новгородсеверским 6 декабря 1894 года при учреждении в гор. Чернигове «Дома Трудолюбия» // Приб. к ЧЕИ. – 1995. – № 2. – С. 45 – 48; Несколько слов о «Доме Трудолюбия» // Приб. к ЧЕИ. – 1995. – № 3. – С. 87 – 90.
23. Воззвание от священников и братии Бузулукского уезда Самарской епархии. – ЧЕИ – 1907. – № 9 – 10. – С. 362 – 363.

24. Воззвание саратовского епархиального комитета о помощи голодающим // ЧЕИ – 1907. – № 7. – С. 269 – 271.
25. Духовная благотворительность прихожан Черниговской епархии и человеколюбивая поколику известна духовенству // ЧЕИ. – 1879. – № 27 – 28. – С. 298 – 299.
26. Максимов Е.Д. Приходские попечительства при православных церквях как органы благотворительности // Трудовая помощь. – 1903. – № 5. – С. 609 – 629
27. Церковно-приходские попечительства // Приб. к ЧЕИ. – 1901. – № 23. – С. 817 – 828.
28. Статистические сведения о Черниговской епархии за 1872 год // Приб. к ЧЕИ. – 1874. – № 6. – С. 141.
29. Там само.
30. Из столицы. – ЧГВ, 1894. – № 21. – (ч. неоф.)
31. О приходской благотворительности / «Новгородские епархиальные ведомости» // ЧЕИ. – 1908. – № 2. – С. 63 – 66.
32. Начало большого дела / «Тамбовские епархиальные ведомости» // ЧЕИ – 1908. – № 4. – С. 124–133.
33. Что такое православный приход, и как нужно жить приходу. // Приб. к ЧЕИ. – 1910. – № 23. – С. 816 – 823.
34. Там само.
35. Пашенцев Д.А. Благотворительная деятельность русской Православной Церкви во второй половине XIX – начале XX вв. Автореф. дисс. канд. ист. наук 07.00.02. / Мос. соц. гос. ун-т, М., 1995. – 24 с.
36. Журналы Черниговской Духовной Консистории // ЧЕИ. – 1908. – № 3. – С. 61 – 66.
37. Журнал пастырского собрания духовенства г.Чернигова // Черниговский церковно – общественный вестник. – № 59. – 2.08.1915.
38. Хроника // Там само. – № 39. – 24.05.1915.
39. Из жизни епархии // Там само. – № 39. – 24.05.1915. – С. 3–4.
40. Письмо преосвященного Семиона, Епископа Самарского на имя Преосвященнейшего Василия, Епископа Черниговского и Нежинского // Вера и жизнь. – 1912. – № 11-12. – С. 81.
41. Об отсылке собранных сухарей в Галицию. // Черниговский ц-о вестник. – 1915, – № 9.
42. Тут див.: Устав Братства св. Михаила, князя Черниговского, для противодействия расколу в пределах Черниговской епархии, утвержденный Его Преосвященством Вениамином Епископом Черниговским и Нежинским 11 –го августа 1888 года // ЧЕИ. – 1888. – № 17. – С. 579– 590; Устав Братства св. Михаила, князя Черниговского // ЧЕИ – 1894. – № 5. – С. 248 – 254; Устав Братства св. Михаила, князя Черниговского // ЧЕИ – 1911. – № 22. – С. 620 – 633.
43. Хроника местной жизни // Вера и жизнь. – 1916. № 11 – 12. – С. 140.
44. Отчет Нежинского Братства Божией Матери, всех скорбящих Радости ... // ЧЕИ – 1892. – № 23. – С. 774 – 794; Бережков М. По поводу двадцатипятилетия Нежинского Братства Божией Матери, всех скорбящих Радости // Приб. к ЧЕИ – 1909. – № 24. – С. 905 – 911.

45. Пятидесятилетний юбилей службы священника о. Петра Пучковского // Приб. к ЧЕИ. – 1893. – № 2. – С. 56 – 57.
46. Журнал Черниговской Духовной Консистории. // ЧЕИ. – 1907. – № 11. – С. 229 – 231.
47. Пожертвования в пользу разоренных жителей Галиции и Буковины // Черниговский ц.-о. вестник. – 1915. – №5.
48. Там само. – № 18.
49. Распоряжение епархиального начальства // ЧЕИ. – № 8. – С. 240 – 241.

*Тимошенко Т.М.,
аспірантка*

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДУ Ф. ЛИЗОГУБА (травень - листопад 1918 р.)

Історія Української Держави завжди викликала інтерес у науковців. Спектр досліджень надзвичайно широкий – від ідеалізації до несприйняття і засудження. Впродовж десятиліть точиться гостра полеміка навколо доцільності окремих пріоритетів у внутрішній політиці гетьманату. При цьому ставляться під сумнів очевидні здобутки уряду П. Скоропадського у системі управління, фінансових справах, реформуванні армії та флоту. І все ж є чи не єдиний напрямок діяльності керманівців Української Держави, який майже не викликає гострої критики дослідників – це беззаперечні досягнення у культурі, освіті та науці.

Аналізуючи відповідні архівні матеріали, дослідники вимушені з калейдоскопічною швидкістю лише фіксувати їх, а вже потім піддавати глибокому вивченню і узагальненню. Адже тільки перелік зробленого у царині гуманітарних галузей викликає щире захоплення масштабністю державницького підходу керівництва уряду й деяких профільних міністрів.

Послідовно відстоюючи точку зору про визначальність впливу конкретних особистостей на перебіг історичних подій, автор зосереджує увагу на з'ясуванні ролі безпосереднього керівника уряду Федора Андрійовича Лизогуба (1851-1928) в успішному розв'язанні освітньо-культурних проблем, що гостро стояли перед країною. Окреслимо коло питань, пропонованих для вивчення у даному дослідженні, передусім акцентуючи увагу на особливостях і характері українізації, що активно впроваджувалась урядом у розбудові вищої школи, вдосконаленні та розширенні середньої і початкової ланки шкільної мережі. Окрім того, предметом нашої уваги буде визначення масштабності урядової фінансової підтримки запроваджених реформ і нововведень у гуманітарній сфері суспільного життя.

Реалізуючи ідею стосовно визначення впливу на означені процеси Ф. Лизогуба зауважимо, що вже на етапі формування уряду, проявилось його вміння визначати з-поміж інших кандидатур тих людей, хто вирізнявся вмінням долати рутинні перепони наполегливою працею,

а не бажанням через популістські декларації заробити політичний капітал. І хоча не всі міністри виявились на висоті, частина урядовців, серед яких був і міністр освіти М. Василенко, своєю діяльністю підтвердили правильність вибору, зробленого і Ф. Лизогубом, і П. Скоропадським.

Саме зусиллями М. Василенка було успішно завершено розробку плану реформування системи освіти в державі. Профільне міністерство, визначаючи головні напрямки розбудови педагогічної справи, констатувало, що впродовж 1917 – першої половини 1918 рр. чітко викристалізувалися два з них: загальноосвітня практична діяльність і науково-педагогічна робота.

Зваживши на реальний стан галузі, уряд запропонував нову концепцію розвитку освіти. Акцент було зроблено на вирішенні кадрового питання, про яке говорилося: “Єдиною метою має стати теоретична і практична підготовка вчителів, до неї треба пристосувати всі інші” [1, 66].

Нові перспективи педагогічної діяльності зумовили у першу чергу перегляд пропорцій у навчальних планах та програмах учительських інститутів. Керівництву цих закладів пропонувалося у 1918/19 навчальному році виділяти на загальнопедагогічні дисципліни більше навчальних годин, ніж на спеціальні. Обов'язковими вважалися 13 суто педагогічних предметів. Педагогічним радам інститутів Міністерство освіти надавало право затверджувати загальноосвітні дисципліни, що раніше не вивчалися: політекономію, державне право, виразне читання, латинську та деякі інші іноземні мови [2, 7]. Останні нововведення дають підстави зробити висновок про те, що наголос у підготовці педагогічних кадрів робився на економіко-правовій і мовленнєвій освіті майбутніх педагогів.

Заслуговує на увагу той факт, що уряду Ф. Лизогуба вдалося впродовж літа-осені 1918 р. реалізувати задекларовані Центральною Радою зміни у вищій освіті. Принциповим було те, що держава цілком перебрала на власне утримання систему вищої школи. На час приходу до влади гетьмана П. Скоропадського в Україні діяли три класичні університети (Святого Володимира у Києві, Харкові і Новоросійський в Одесі). Структуру вищої школи доповнювали Київська духовна академія, Ніжинський історико-філологічний інститут та біля 20 вищих шкіл, половина з яких була державними, а інші належали до інших форм власності. Окрім цього функціонувало і п'ять народних університетів [3, 34].

Усвідомлюючи недостатність такої кількості вищих навчальних закладів, Ф. Лизогуб разом з профільним міністром М. Василенком зініціювали створення спеціальної комісії (керівник академік В. Вернадський) у справі вищих шкіл та наукових інституцій. За її рішенням на початку серпня 1918 р. Рада Міністрів розглянула і прийняла постанову про перетворення з 1 липня 1918 р. Київського українського народного університету в державний, який діяв паралельно з російськомовним імені Святого Володимира. До числа студентів було зараховано 3 тис. чоловік. Під університет віддали комплекс будинків артилерійського училища, а також земельну ділянку площею 26 га [4, 71]. Університету було асигновано 1 375 000 крб. [5, 243].

На тому ж засіданні урядовці прийняли ухвалу про заснування з 1 липня 1918 р. у Кам'янці-Подільському університет у складі чотирьох факультетів. На перших порах з 1918 р. відкрилося два: історико-філологічний та фізико-математичний [6, 6].

Черговим завданням уряду було заснування українських університетів у Харкові, Катеринославі та Одесі. У Київському, Харківському і Одеському російськомовних університетах відкривався комплекс українознавчих кафедр – української мови, літератури, історії та права. Про це дізнаємося із Закону Ради Міністрів Української Держави від 28 вересня 1918 р. У документі йдеться:

“1. Відкрити з 1 липня 1918 р. в Харківському та Новоросійському державних університетах три нових кафедри: історії України, історії української мови і українського письменництва – на історичному факультеті та одну кафедру історії західно-руського права на правничому факультеті. Навчання цих наук обов'язкове для слухачів університетського курсу.

2. Задля викладання вищезгаданих наук закласти на історико-філологічному факультеті дві ординатури та одну екстра-ординатуру, а на правничому факультеті одну ординатуру.

3. На утримання чотирьох кафедр українознавства в Харківському та Новоросійському університетах відкрити спеціальний кредит у розмірі, потрібному на утримання професорів згідно з нормальними окладами на інших кафедрах.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб.

Міністр народної освіти та мистецтва М. Василенко” [7, 130].

Отже, цілеспрямована діяльність Міністерства освіти, повне розуміння і підтримка започаткованих перетворень у вищій школі головою уряду Ф. Лизогубом забезпечили створення у державі досить потужної системи вищої освіти, в структурі якої діяло 36 вищих навчальних закладів [3, 41].

Важливою справою було комплектування педагогічними кадрами так званих “вищих початкових шкіл”, яких станом на 1 листопада 1918 р. налічувалося 1037. Окрім цього функціонувало біля 300 гімназій і реальних училищ [8, 8]. Саме для нормального функціонування таких закладів, катастрофічно не вистачало досвідчених керівників місцевих управлінь та відділів освіти, а також бракувало навчених педагогів у повітовій шкільній мережі. Але в результаті плідної роботи уряду і міністерства на початок 1918/19 навчального року вдалося в основному завершити комплектування штатів більшості шкільних установ. Більше того, голова уряду Ф. Лизогуб разом з чиновниками Міністерства освіти провели через Раду Міністрів закон про заснування з 1 липня 1918 р. 350 стипендій для незаможних талановитих учнів загальноосвітніх шкіл. Цим стипендіям було надано імена видатних українських письменників і діячів. На означені потреби було асигновано 77 500 крб. [5, 241].

Відзначаючи успішні дії уряду Ф. Лизогуба в області освіти, не можна залишити поза увагою ще одне важливе й гостре питання. Мова йде про державну політику українізації. Вже на початку травня 1918 р.

уряд прийняв звернення, де запевнялося: “Правительство ... буде рішуче переводити в життя ідею дальшого всестороннього розвитку української національної культури, забезпечення прав української мови в школі, державних і громадських установах і закріплення всіх форм української державности” [9, 38].

Наголосимо, що задекларовані наміри знайшли своє відображення у практичних діях уряду. Зокрема, міністр шляхів Б. Бутенко 17 травня 1918 р. видав наказ про обов'язкове вживання української мови працівниками міністерства: “Наказую твердо пам'ятати, що в Українській Державі державною мовою є українська, пропоную на всі папери, які надходять до інституцій і написані на українській мові, на тій же мові відповідати. Зносини з вищими інституціями, особливо з Міністерством, мусять проводитись тільки на державній мові. Внутрішнє діловодство може тимчасово проводитись і на російській мові, але е поступово мусить переходити на українську мову [9 38].

Було вжито негайних заходів і для українізації збройних сил. Згідно з наказом міністра військових справ Отамана Лічнау, діловодство в армії, всі офіційні відносини мали неухильно вестись державною мовою”. Наказ від 29 червня зобов'язував кандидатів на різні посади в Головній Шкільній Управі Військового міністерства подавати посвідчення про знання української мови або згоду в короткий час її вивчити [9, 39].

Складніше було українізувати юридичні установи, оскільки Громадянські і Кримінальні закони про державну мову ще не були перекладені, юридична термінологія не була встановлена, а ряд видатних юридичних діячів і адвокатів українською мовою ще не оволоділи. Зважаючи на ці обставини, Рада Міністрів на засіданні 7 травня 1918 р. прийняла рішення:

“1. Державною мовою є українська, тому всі зносини судових установ між собою і по інстанціях повинні здійснюватися на цій мові.

2. Негайно утворити при Міністерстві особливу комісію для вироблення юридичної термінології на українській мові.

3. Виробивши цю термінологію, невідкладно розпочати переклад законів на українську мову” [10, 5].

З огляду на те, що питання українізації цікавить нас, у першу чергу, в освітній галузі, охарактеризуємо впровадження цієї політики у даній сфері суспільного життя. Потрібно відзначити, що міністр освіти М. Василенко знайшов повну підтримку голови уряду Ф. Лизогуба при вирішенні цієї гострої і, для багатьох, неоднозначної проблеми. Про особливості українізації освіти дізнаємося з “Обіжника міністерства народної освіти і міністерства” від 5 серпня 1918 року, згідно якого губернські, повітові, міські комісари освітніх справ, а також педагогічні ради вищих початкових шкіл зобов'язувалися в новому навчальному році завершити в основному українізацію навчально-виховного процесу. Документ, зокрема, наголошував: “Українська національна школа, ця головна основа відродження народу мусить бути особливо добре і завчасно забезпечена всім, що гарантує прямий і вільний перехід всякій українській дитині до самих верхів шкільного національно-виховуючого

навчання”. Влітку запрацювали курси українознавства. Вони діяли за змінами, систематично тривали 1 місяць і призначалися, перш за все, для вчителів різних типів шкіл [11, 59].

Задачі політики українізації визначалися міністерством як провідні в 1918/19 навчальному році. По-перше, слід було продовжити викладання предметів українською мовою в тих вищих початкових школах, котрі перейшли до цього раніше. По-друге, українська мова як викладова в навчальних закладах, які відкриватимуться надалі. По-третє, в діючих школах усіх рівнів, де склад українських дітей перевищував 50 відсотків, обов'язково мали читатися державною мовою предмети в першому, а, по можливості, і старших класах. В усіх інших шкільних установах започаткувалися українознавчі дисципліни, а саме: українська мова і література, історія і географія України. Цілком опанувати державну мову повинні були всі курси, котрі готували педагогів, а також учительські семінарії [11, 60].

Потрібно констатувати, що політика українізації загальноосвітньої школи не знайшла широкої підтримки у частини батьків і педагогів. Щоб уникнути конфліктів, уряд і профільне міністерство не українізували російськомовні гімназії, а заснували поряд з ними аналогічні навчальні заклади з українською мовою викладання. Свідченням досить ефективних дій уряду у цій сфері була наявність майже 150 таких гімназій. За умови, коли українські гімназії відкривалися на кошти земського або міського самоврядування, уряд переводив їх на державне утримання. Тільки у вересні 1918 р. на ці потреби було виділено 4000 000 крб. [5, 240].

Отже, оцінюючи загалом перебіг подій травня – листопада 1918 року, можемо констатувати значний поступальний рух національної освіти в Україні. Очевидні успіхи лише в цій одній, але, поза всяким сумнівом, визначальній сфері людської діяльності, дають підстави високо оцінити зроблене і міністром освіти М. Василенком і головою уряду Ф. Лизогубом. Здобутки Української Держави в освітній галузі засвідчили високий рівень інтелігентності керівника уряду, й істинне розуміння Ф. Лизогубом надзвичайної ролі освіти в розбудові держави.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 638. – Арк. 66-68.
2. Там само. – Спр. 5. – Арк. 2-15.
3. Там само. – Спр. 231. – Арк. 23-43.
4. Кульчицький С. Українська Держава часів гетьманщини // Український історичний журнал. – 1992. – № 7-8. – С. 60-79.
5. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Т. 2. – К.: Темпора, 2002. – 351 с.
6. Боровик А. Створення перших українських вищих навчальних закладів та підготовка в них педагогічних працівників у період національно-демократичної революції // Сіверянський літопис. – 2004. – № 1. – С. 3-11.

7. Уряди України у ХХ ст. – К.: Наукова думка, 2001. – 606 с.
8. ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 8.
9. Мусієнко В., Машевський О. Українізація органів державної влади в гетьманській державі Павла Скоропадського // Розбудова держави. – 1996. – № 2. – С. 38-40.
10. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 5.
11. Киридон П. Освітня справа доби Гетьманату (квітень-грудень 1918 р.) в контексті сучасної вітчизняної історіографії Української Держави П. Скоропадського // Історична пам'ять. – 2002. – № 1-2. – С. 55-62.

Супрун Т.В.,
викладач

ПАТРІОТИЗМ У ГЕРОЇЧНОМУ ЕПОСІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В КУРСІ „УКРАЇНОЗНАВСТВО”

Українська усна народна творчість – досить розвинений і дуже впливовий елемент культури народу. Ставлення до національного є однією з ознак самосвідомості, передумовою її формування. Відомо, що національна самосвідомість – це визнання особистістю себе як представника певного народу, носія і продовжувача національної культури. У процесі формування самосвідомості велику роль відіграє, зокрема, усна народна творчість.

Культура і духовність українського народу пройняті глибоким патріотичним духом, бо розвивались вони під впливом героїчної боротьби за національне визволення. Патріотизм, національна свідомість є тими чинниками, що визначають моральну та соціальну сутність людини і від яких залежать доля і сам факт існування її народу.

Розвиток культури різних народів показує, що кожна нація в добу свого виникнення і становлення створювала героїчний епос, в якому увіковічувала славні героїчні вчинки народних улюбленців. Свій національний епос, який став історичним свідченням зрілості нації, її здатності відчувати власне значення у всесвітній історії, витворив і український народ. До народного епосу можна віднести найдавніші за походженням, тому й найменше відомі в сучасну епоху, билини і більш пізні жанри – думи та історичні пісні.

Важливим фактором у формуванні національної свідомості були численні спустошливі набіги на Київську Русь кочових народів. З часів Київської Русі доходить до нас поклик далеких пращурів, що смерть за рідну землю вважали почесною справою, обов'язком перед Вітчизною. Саме тоді, мобілізуючи усі сили на боротьбу з ворогом, український народ почав творити героїчний епос (билини, думи, історичні пісні).

Першим і найдавнішим жанром героїчного епосу українського народу були **билини**. На рівні з казками вони є найдревнішим українським епосом, який повною мірою увібрав у себе міфологічне мислення праслов'ян, трансформувавши окремі елементи міфології, використав їх для зображення своїх національних героїв. Виникли билини в княжий період Київської Русі на основі конкретних історичних подій;

головним центром билинного епосу були Київ, Чернігів, Галич, Новгород, а центральні персонажі – Ілля Муромець, Альоша Попович, Добриня, Гліб Володівич та інші – є історичними особами, чії імена зафіксовані у „Повісті минулих літ” та інших документах того часу.

З одного боку, билини оточені реальною історичною дійсністю (описи природи, будівель, рис побуту), з іншого – усі явища і предмети, що стосуються безпосередньо богатирів, гіперболізуються; в них поряд з конкретними історичними особами співіснують казково-міфологічні істоти (Соловей-розбійник і ін.), але події подаються як достовірні життєві факти, а не вигадані історії.

Вагомою особливістю билин є відображення християнського світогляду. Це спричинювалося тим, що християнство на українських землях було досить поширеним ще до офіційного визнання як державної релігії Володимиром, а княжі співці – музиканти і поети, які жили при княжому дворі, були учасниками і очевидцями усіх визначних подій, і відтворювали їх у художній формі для прославлення ратних подвигів князя та його дружинників, увіковічували доблесть княжого війська в народі.

Найвідомішим героєм київського циклу, який у 15 билинах виступає центральним персонажем, є Ілля Муромець. Його ім'я згадується і в епосі інших народів. Всі події, пов'язані з життям і діяльністю Іллі, відбуваються у Чернігові або у межах Чернігівського князівства. Дослідники вважають, що батьківщиною Іллі було місто Мороськ Чернігівського князівства.

У першій билині про військові подвиги „Ілля і Соловей-розбійник” він сам вибирає, чому присвятити своє життя:

Заложитися за князя Володимира,
Послужити йому вірою-правдою,
Постояти за віру християнськую.

Дорогою в Київ він звільняє свою рідну столицю – Чернігів – від ординської навали.

У билині „Ілля у вигнанні і Ідолище” говориться, що київські бояри зненавиділи Іллю за його силу і вигнали його в чисте поле. Але невдовзі київський князь Володимир попав у залежність від татарського Ідолища поганого. У цьому образі загарбника втілилися два вороги руської землі – язичництво („Ідолище” – ідол – символ старої культури, погане – поганський – язичницький), яке одночасно набуває рис чужоземного загарбника – татарського іга. Ілля веде з ним двобій і рятує Київську землю від спустошення.

У билині „Ілля і Калин-цар” ворогом є звичайний чужинський цар із незчисленим військом. Тут знайшли відображення реальні історичні події татарської навали на Київську Русь, зафіксовані в літописі. Ілля виступає не як самотній захисник, а мудрий організатор оборони Києва.

Це стосується також і билин про Альошу Поповича (I чверть XIII ст.), ім'я якого зустрічаємо також в думках та історичних піснях.

Переживши князівську добу, Україна з XIV ст. вступає в полосу політичних бурь і запеклої боротьби за свою національність, віру й державність з ворогами Сходу і Заходу. Найстрашніші сторінки цієї історії припадають на XVI – XVII століття. Місце билин посіли думи та

пісні, що більше відповідали народним настроям та історичним змінам національного й соціального значення, які відбувалися на українській землі.

Думи виникли приблизно у XV ст. Первісно слово „дума” вживалось для означення жанру пісні на честь померлого чи загиблого лицаря, а тому за походженням пов'язано з плачами і похоронними голосіннями, які здавна існували у праслов'ян. Але коли у народній свідомості витворюється культ князя-богатиря – відважного лицаря, що віддає своє життя за спільні інтереси народу і держави, давніми голосіннями уже не можна було висловити всі почуття і настрої, щоб гідно оплакати загиблого. Тому винають пісні-плачі, у зміст яких, крім оплакування смерті народного героя, вносять похвалу його справам і подвигам. Очевидно, ці пісні-плачі і стали перехідною ланкою до героїчних дум.

Основна тематика дум породжена епохою безперервної всенародної боротьби з іноземними загарбниками українських земель. Українські думи здебільшого є творами, пов'язаними з певними історичними особами або з історичними явищами і періодами. Сюжет більшості дум, подібно до балад, розгортається в напруженому двобої протилежних сил – добра і зла. Як правило, це з одного боку козаки, охоронці рідної землі, а з іншого – вороги–нападники.

Основна провідна риса українського історичного епосу – це патріотизм, безмежна, дійова любов до батьківщини, що виявляється, насамперед, у воєнному опорі загарбникам і поневолювачам. Риса ця помітна в думах більш раннього періоду, які відбивають боротьбу з турками й татарами. Такі думи про козака Голоту, про Івана Удовиченка (Коновченка). Думи цього ряду часто закінчуються загибеллю героя. Є й думи просто присвячені смерті козака чи козаків, знеможених від ран („Про Хведора Безрідного”, „Про смерть братів на Самарці” і ін.).

З найдавніших дум *періоду турецько-татарських загарбань*, коли грабницькі набіги кочових орд на українські землі були особливо активними, виділяються „невільницькі плачі”. Основними їх мотивами були нечувані страждання невольників, що не зрадили свого народу, не втратили любові до рідної землі та ностальгія, туга за рідним домом, землею.

У варіанті думи „Плач невольників” бачимо, що чужа земля за довгі роки перебування на ній не стала козакам рідною. Їхня любов завжди звернена до свого народу. Коли тернина обвила руки невольникам, і вони побачили кров, їхня молитва була звернена на прокляття не лише турецької землі, а й віри бусурманської. Турецька каторга посилила їхню любов до України, поглибила внутрішній зв'язок з етносом. Така форма існування утверджує любов козаків до рідної землі.

Важливим мотивом дум про визволення з турецької неволі є відданість своєму товариству, єдиній спільній ідеї, всьому народові. Любов'ю до волі і України проінята „Дума про Самійла Кішку”, в основі якої лежать дійсні історичні події. Розповідається, як запорізький гетьман Самійло Кішка, перебуваючи в турецькому полоні, хитрощами звільняється з кайданів (напоївши наглядача Ляха Бутурлака), визволяє усіх побратимів-невільників і на захопленій галері щасливо добираються до Січі. Воля для Самійла Кішки – це святість України. Незважаючи на 25-річну неволю, він залишився палким патріотом рідної землі, не погоджується зрадити

своїє віри заради власної вигоди. Задля майбутнього України гетьман твердий у своїх діях, готовий на самопожертву.

Образ Самійла Кішки – це узагальнення української хоробрості й рішучості, стійкості й міцності переконань, в основі яких – полум'яний український патріотизм до рідної землі, до свого народу; це образ народного героя, вірного сина Бітьківщини.

Траплялося (і не раз), що українські дівчата опинялись у полоні, з примусу ставали дружинами турків–багатіїв, навіть мали від них дітей. Але вогник любові до України жеврів, у серці не гасло патріотичне почуття.

Не уявляє себе без України в душі своїй і дівка-бранка з думи „Маруся Богуславка”. Вона ненавидить ворогів. Через любов до українського народу до неї приходять бажання допомогти козакам. Дума описує патріотичний вчинок української дівчини–полонянки, яка, будучи дружиною турецького паші, у час його відсутності відпускає з темниці козаків – невольників у день Великодня, хоч знає, що за це вона може бути тяжко покарана. Її вчинок викликаний любов'ю до волі, рідної землі, народу, до Війська Запорізького та всього товариства.

Дума „Розмова Дніпра з Дунаєм” побудована у формі діалогу: „Дніпр–батько” хоче почути від „тихого Дунаю”, чому не видає своїх козаків. Загарбницька політика Османської Туреччини, яка несла смертельну небезпеку – зло для українського народу. Запорожці взяли до рук зброю, щоб дати відсіч ворогові. Тільки завдяки самовідданості, жертвовності козаків, український етнос зберігся в горнилі історії. Тому з такою любов'ю говорять про захисників рідної землі дві могутні річки – Дніпро і Дунай.

Основна мета дум, що уславлюють героїзм козаків, які спинили наступ чужинських орд на східнослов'янські землі, – прославити героїські подвиги народних захисників. Популярною є „Дума про козака Голоту”. Герой являє собою узагальнений образ захисника рідної землі, тип запорожця, який „не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота”.

У думках про смерть козака над усе славилась героїчна смерть у боротьбі з ворогом за визволення свого народу. В них уже не стільки робиться наголос на оплакуванні загиблого, як на звеличенні його героїських вчинків, перемог, духовних якостей, вірності своєму народові. Оптимізм цих дум утверджується глибоким запевненням, висловленим у них, що справа, за яку козак віддав своє життя, не загине, що його побратими помстяться ворогам, а народ здобуде довгождану волю.

Зміст життя героя думи „Смерть козака в долині Кодимі” – це боротьба з поневолювачами. За право бути вільним на своїй землі козак лежить „постреляний та порубаний”. Мета молодого козака пов'язана з прагненнями єднати етнічну спільноту, його здатністю боротися за цю єдність. Але ця боротьба забирає власне життя героя думи.

Основна тема дум *про героїчну боротьбу українського народу проти шляхетсько-польського поневолення* – національно-визвольна війна 1648–1654 рр. під проводом Б.Хмельницького. Це вже не плач за невольниками, а утвердження бойового духу козацтва. Думи про Хмельниччину в основному оспівують відомі історичні події козацько-польських війн, возвеличують героїку в ім'я національної справедливості.

Їх ідейний стрижень – патріотизм. У цих думках, окрім оспівування життя і подвигів козацтва, велика увага приділена конкретним історичним особам, епізодам з їхнього життя.

Центральним героєм дум про великі битви і подвиги народу у визвольній війні є повсталий народ, який віддано бореться проти національного поневолення, насильницького покатоличення, лицарське козацтво, яке віддає життя у боях за звільнення своєї землі від іноземних поневолювачів, оспівування його національної свідомості, козацької гідності, організованості, одностайності, що стало запорукою багатьох перемог („Перемога під Корсунем”, дума „Про Білоцерківщину”).

Про високий патріотичний обов'язок захищати рідну землю від ворогів, про непримиренну, криваву боротьбу козаків проти польської шляхти розповідає дума „Про Сулиму Павлюка ще й про Яцька Остряницю”. Курінний отаман Сулима (гетьман Запорозької Січі Іван Сулима) у 1635 р. підняв повстання проти польських завойовників, захопив і зруйнував фортецю Кодак, збудовану поляками на березі Дніпра. Павлюк (Павло Бут) був одним із керівників великого козацько-селянського повстання. Яків Остряниця – гетьман нереєстрових козаків, брав участь у повстанні на Правобережній і Лівобережній Україні. У боротьбі з жорстокими завойовниками–зайдами народні герої віддали своє життя.

Інші думи присвячені конкретним історичним особам – Богданові Хмельницькому, Іванові Богуну, Данилові Нечаю, Павлові Тетері та ін.

Найпопулярніші думи про Хмельницького („Хмельницький і Василій Молдавський”, „Про Хмельницького”, „Смерть Богдана Хмельницького”, „Про Хмельницького Богдана смерть, про Юрася Хмельницького та Павла Тетеренка” та ін.), де він зображений як видатний гетьман, глибокодумний політик, державний діяч, який боронить інтереси свого народу, провадить війну проти національного поневолення, здобуваючи ряд славних перемог.

Любов, заснована на патріотичних почуттях, визначає зміст думи „Хмельницький і Барабаш”, що її записав П.Куліш 1853 р. в містечку Олександрівці Чернігівської губернії. Майбутнє української нації Б.Хмельницький вбачає у твердій владі. Його позиція стійка. Велика любов породжує і великі поривання. Вона єднає гетьмана з народом, бо ця любов благородна.

У варіанті думи „Хмельницький і Барабаш” (запис М.Лисенка на початку 70-х років XIX ст. від кобзаря П.Братиці у м. Ніжині Чернігівської губернії) Хмельницький – натхненник у боротьбі за волю і незалежність України. Вона для нього рідна, бо він там народився, взяв у свою душу духовні скарби рідного краю, який вплив у нього найблагороднішу кров національного провідника. Тому він чітко усвідомлює заповідь „не любити ворогів свого народу”. Він виборює волю в ім'я України.

Враховуючи те, що співцями–виконавцями дум були колишні воїни–козаки, які в бою чи частіше в полоні були покалічені (найчастіше осліплені), що після втечі з неволі ставали кобзарями, то їхні невольничі плачі були поетичною сповіддю, що викликали у слухачів співчуття до гіркої долі бранців і спонукали молодих козаків до ратних подвигів у боротьбі проти загарбників – мусульман. Деякі з них жили разом з

козаками на Січі, щоб підняти бойовий дух молодих воїнів. Інші кобзарі мандрували, зупиняючись в містах і селах, де на центральних майданах виконували свої твори, і цим піднімали національну самосвідомість народу, вселяли віру в незалежність української держави, були носіями неубієнного національного духу, примушували задуматися, як вибороти Україні волю і державність. Таким чином, кобзарі, які були свідками історичних подій, силою свого мистецтва підтримували бойовий дух козацтва, піднімали народ до боротьби за національне визволення. Кобзарі, бандуристи – творці українського героїчного епосу – були (і є) духовними наставниками народу, виразниками його волелюбних прагнень, мрій та сподівань. Тому всі поневолювачі української землі переслідували і вбивали народних співців.

Історична пісня являє собою особливий жанр, відмінний від дум. Тут дійові особи – не вигадані персонажі, а реально існуючі історичні постаті, події – реальні історичні події.

Змістом своїм історичні пісні є яскравим виявом світогляду волелюбного українського народу. В них уславлюються героїчні подвиги кращих його синів, їх патріотизм, їх беззавітне служіння батьківщині, їх боротьба з ворогами – загарбниками і гнобителями („Про Данила Нечая”, „Про Байду”, „Про Івана Сірка”, „Про Максима Залізняка”). Славу співає український народ таким борцям проти поміщиків, проти соціальної несправедливості, як Устим Кармалюк та Олекса Довбуш.

У центрі уваги дум та пісень про козаків знаходяться інтереси батьківщини і народу, які ставляться над усе, навіть вище власного життя. Це знайшло яскраве втілення у численних варіантах однієї з перших і найвідоміших козацьких пісень – пісні про Байду. Це втілення ідеалу фізичної і внутрішньої духовної стійкості народного героя.

У піснях *про боротьбу проти турецько-татарських нападів* проголошується заклик до боротьби проти ворогів („Коли турки воювали”, „Зажурилась Україна”); оспівується хоробрість лицарів-захисників та їх славна загибель у боротьбі з ворогом („Пісня про побережців”, „Пісня про Байду”, „Пісня про Михая”); описуються військові перемоги („Ой зійшла зоря” /звільнення від облоги Почаївського монастиря/, „Кляла цариця, вельможная пані” /здобуття Варни/).

Особливим піднесенням патріотичного почуття і національної самосвідомості позначені пісні *про козацько-польські війни, події 1648-1654 рр. доби Хмельниччини*. Тут виділяються теми: загальнонародної перемоги, військової доблесті, героїзму козаків („Ой з города Немирова”, „Ой що то за хижка”, „Ой як пішли козаченьки”); подвигу історичних осіб, центральне місце серед яких займає постать гетьмана Богдана Хмельницького („Чи не той хміль”, „Гей не дивуйтесь, добрії люди” та ін.), а також його сподвижників Максима Кривоноса („Ой усе лужком та все бережком”), Данила Нечая („Ой з-за гори високої”), Івана Богуна („У Винниці на границі”), Морозенка (Ой Морозе, Морозенку”) та ін. Ці пісні не лише відтворюють дух епохи, уславлюють героїв, а й піднімають народ на національно-визвольну війну, вселяють в людей козацький дух, бажання волі і перемоги, надихають козацьке військо на подвиги („Засвіт встали козаченьки”, „Ой на горі та й женці жнуть”).

Поневолення України, жорстоке знуцання над козацьким волелюбним народом, непомірна панщина, примусова солдатчина спричинили народні національно-визвольні повстання. На Правобережній Україні козацькі полки очолив Семен Палій, який почав виганяти магнатські родини із земель, окупованих Польщею. Так почалася народна боротьба, відома в історії під назвою гайдамацького руху. У другій половині XVIII ст. гайдамацький рух переріс у велике народно-визвольне повстання, відоме під назвою «Коліївщина», яке почалося навесні 1768 р., очолене запорізьким козаком М.Залізняком. Спільними зусиллями польської шляхти і російського царизму Коліївщина була розгромлена, з повстанцями жорстоко розправилися. Ця сторінка української історії увійшла і в народну творчість, залишивши значну кількість легенд, пісень, балад з описами цих подій.

З історичних пісень цієї події торкнулися: 1) *гайдамацькі пісні* «Годі, коню, в стайні спати» (Пісня про Семена Палія), «Ой закурила затопила сирими дровами» (Пісня про Абазіна) та ін.; 2) *пісні про Коліївщину* («Максим козак Залізняк», «Ой наварили ляхи пива» /Пісня про Івана Гонту/, «Виїхав Гонта та із Умані», «Ой задумали та преславні хлопці» та ін.). Гайдамацький рух мав великий вплив на національне піднесення і на західноукраїнських землях. Галичина, Холмщина і Волинь були під польським поневоленням, і тут національний гніт був не слабший, ніж на Правобережжі. Проти польської неволі на західноукраїнських землях боролись месники-опришки. Найбільшого розмаху цей рух набув у 30-40-х роках XVIII ст., коли його очолив Олекса Довбуш, тому до пісень другої половини XVII - XVIII ст. зараховуємо — 3) *опришківські пісні* («Ой попід гай зелененький ходить Довбуш молоденький», «Ой з-за Байкалу сонце сходить», «Течуть води Черемоша» та ін.). Відгомонам цих подій, або ж логічним їх продовженням були народно-селянські повстання на Галичині та Буковині. Вони не набули масового поширення, але стали помітною сторінкою в українському фольклорі, особливо про їх ватажків: на Поділлі — Устима Кармалюка, на Буковині — Лук'яна Кобилицю. Тобто виділяється ще одна група — 4) *пісні про селянські повстання* («За Сибіром сонце сходить», «Кармалюга я вродився», «Ой іде Кармалюк долиною», «Ой у моїм городочку копана криниця» /Пісня про Лук'яна Кобилицю/, «Ой шумить Черемош», «Послухайте, люди добрі», «Гей, то не вітер, то не буря» та ін.). Основний акцент цих творів робиться на оспівуванні численних подвигів народних ватажків, рис їхнього характеру (мужності, відваги, непідкупності), виділяються легендарні епізоди з їхнього життя (втеча з полону, з в'язниці, перемога хитрістю над численним ворожим загоном, безкорислива допомога убогим селянам та ін.).

В середині XIX ст. Росія, з одного боку, а Польща — з другого, зробили все для того, щоб убити національну ідею на окупованих ними українських землях. Але як тільки з'явилась нова надія на визволення України у період Першої світової війни, український народ знову охопила хвиля звеличення своїх національних героїв у пісенній творчості. Найбільшим спалахом національного самовияву була діяльність

збройного легіону Українських Січових Стрільців, створеного стараннями українських патріотів у складі Австро-Угорської армії. Цей суперечливий, неоднозначний трагічний етап української історії чи не найповніше відбився в піснях визвольних змагань першої половини ХХ ст. Інтерпретуючи традиції народної творчості, стрілецька лірика вивела образ Січового стрільця, готового віддати своє життя за визволення народу від загарбників. Та загалом у стрілецьких поезіях головним героєм виступає Січове військо, чітко окреслюється основна мета війська Української народної держави – згуртована сила за відновлення втраченої державності.

На ґрунті історичної пам'яті зростає патріотична поезія О.Бабія. Патріотична тематика властива й ліриці Миколи Матіїва-Мельника, як і віршам Р.Купчинського, В.Бобинського, Ю.Шкрумеляка. Унікальним постає ім'я Василя Вишиваного – одного з престолонаступників Австро-Угорської імперії, який став полковником усусусів і обстоював ідею української державності, поетичним словом закликав виборювати волю України.

В центрі творів поетів – художня ідея соборності всіх українських земель, тематика національно-визвольних змагань за незалежність. Світоглядні позиції авторів-січовиків перегукуються з національно-соборницькими прагненнями всього українства. Імена авторів забувалися. В процесі самостійного функціонування такі твори стали близькими до народних пісень. І зараз багато з них побутує в народі анонімно, хоч їхні автори — відомі багатьом.

Серед пісень патріотичного змісту передусім виділяють дуже популярні, що справді стали всенародними. Так, наприклад, пісня О.Кониського «Ой у лузі червона калина», М.Вороного „О, Україно!”, О.Маковея „Ми – гайдамаки”. До таких пісень можна віднести також «Луговий гімн», «Ой 3-за гори чорна встала» невідомих авторів та ін. Ряд патріотичних творів із закликом об'єднуватися на боротьбу за щастя й волю українців створили Уляна Кравченко („Всі ви мої”, „Під Крутами”, „На стрілецьку нуту”) та Віра Лебедова („В Січ ставай”, „Вгору прапор”, „Січовий поклик”).

Донедавна не вивчався найновіший пласт історичної пісенності, що формувався у міжвоєнний період та у час Другої світової війни, зокрема у західних регіонах України. Це - пісні про боротьбу ОУН-УПА чи повстанські пісні, в яких оплакується доля поневоленої України. Ці пісні чекають свого глибшого дослідження.

Таким чином, в українському героїчному епосі чітко відтворене народне розуміння патріотизму і зради та запроданства; героїчних подвигів і ганебного боягузства; самопожертви й егоїзму; обов'язків та турботи про рідних, товариство, громаду і корисливих розрахунків; високих родинних почуттів і моральної ущербності та падіння; гуманізму, людяності і жорстокості; товариськості і себелюбства; загарбництва і добросусідства; волі і гніту – тобто добра, совісті, високої моралі та етики і їх антиподів. Все позитивне втілене в морально-етичних ідеалах народу. Особливо цінними є твори про козаків – тих відомих усьому світові лицарів, слава яких, як відзначено в багатьох думках, „не вмере,

не поляже”. Не дарма ж геніальний Тарас Шевченко написав такі пророчі слова:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!

Ознайомлення з усною народною творчістю справляє великий позитивний вплив на формування людини. Воно дає можливість більше дізнатися про історію свого народу, зрозуміти його світогляд, проінняти ідеями і почуттями, зрозуміти народну мораль, усвідомити себе справжнім представником української нації, носієм її характерних рис. Тільки використання невичерпних виховних традицій дозволить сформувати гармонійно розвинуту особистість — патріота своєї Вітчизни.

Джерела та література

1. Героїчний епос українського народу. Хрестоматія: Навч. посібник. – К., 1993.
2. Грушевська К. До питання про історизм в українських народних думках // Родовід. – 1997. – Число 15. – С. 12-22.
3. Денисюк І. Національна специфіка українського фольклору // Слово і час. – 2003. - № 9, 10.
4. Історичний епос східних слов'ян. – К., 1958.
5. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість. [Героїчний епос] – К., 2001. – С. 243-301.
6. Народні думи. Збірник. – К., 1986.
7. Рильський М. Героїчний епос українського народу // Критичні статті з української літератури. Хрестоматія. – Тернопіль, 1998. – С. 3-18.
8. Таланчук О.М. Українознавство. Усна народна творчість. – К., 1998.
9. Таланчук О. Духовний світ українського народу. – К., 1992.
10. Українські народні думи. – М., 1972.

Яцун О.І.

ст. викладач

ПРАВО ТА ІНТЕРНЕТ

Право – система соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується державою. Воно має ключове значення у регулюванні правопорядку на національному і міжнародному рівнях. Історія розвитку права тісно пов'язана з виникненням і розвитком держави.

Сутність права визначається характером суспільного ладу і політичної структури держави. На його розвиток впливають також панівна ідеологія, традиції тощо. Змістоутворюючі фактори трансформуються у праві через волю соціальних груп, класів чи народу в цілому.

Уособлена в праві воля є тією його власністю, що визнає всі інші риси права та його загальний зміст. Право – один з головних засобів організованості й порядку в суспільстві. Воно істотно впливає на сам характер суспільного розвитку. Рівень такого впливу залежить від

ступеня уособлення у праві демократичних ідей справедливості й свободи людини, її природних прав, узгодженості права із соціальним прогресом. З цим пов'язана прогресивна чи консервативна роль права в суспільстві. Зокрема, визначається державний і суспільний устрій тієї або іншої країни, регулюються політичні, економічні, соціальні та інші суспільні відносини, регламентується міжнародна діяльність.

Все це стосується й України, яка виборола самостійність. Тут роль права ключова. У стислі історичні строки була прийнята Конституція держави, тисячі законів, важливі кодекси. Створено і готують кадри працівників понад сорок нових вузів. Чисельність юристів збільшилась в 12 разів. Правознавство стало предметом вивчення і в школах, і в узах. Активно використовуються досягнення науково-технічного прогресу, зокрема Інтернет.

Інтернет, за одним із визначень – глобальний фонд інформації і послуг, локально доступний через персональні комп'ютери, кожний з яких становить частину глобальної системи пов'язаних між собою комп'ютерних мереж.

У порівнянні із уже звичайними засобами передачі інформації, такими як телебачення чи радіомовлення, Інтернет є новим видом медіуму з унікальними характеристиками. Унікальність цієї мережі полягає в тому, що вона функціонує не тільки як звичайний транслятор, тобто поширювач інформації, але до того ж є комунікаційним засобом для спілкування між людьми.

Існує багато засобів, які дозволяють використовувати ці унікальні можливості. Принциповими серед них є електронна пошта для обміну повідомленнями в режимі реального часу і віртуальний простір – World Wide Web („Всесвітня павутина”) для доступу до інформації.

Обмін повідомленнями за допомогою Інтернет принципово відрізняється від передачі інформації звичайними комунікаційними засобами. Більшість користувачів не мають прямого доступу до ресурсів глобальної мережі. Цей доступ вони отримують через постачальників телекомунікаційних послуг, які фактично є посередниками між користувачами. Електронне повідомлення, рухаючись мережею, проходить крок за кроком, від одного оператора до іншого, вибираючи самий оптимальний із шляхів, доки не досягне адресата.

Відзначаються такі унікальні характеристики Інтернет:

- *глобальність*:

Інтернет надає негайний доступ до інформації з усього світу. Простою електронною поштою так само легко надіслати повідомлення до іншого континенту, як і достукатись до наступних дверей у будинку;

- *децентралізованість*:

Інтернет розроблений із задумом бути децентралізованим, працювати без «контролерів на вході» і пристосовуватися для різноманітних, конкуруючих можливостей доступу;

- *відкритість*:

Інтернет має низькі бар'єри для доступу. Послуга з доступу коштує недорого. Вартість створення і поширення інформації надзвичайно низька;

- безмірність:

перетворення інформації у цифрову форму і можливість її передачі через телефонну мережу, поєднана з децентралізованою природою Інтернет означає, що Інтернет має необмежену можливість тримати інформацію. За економічними термінами, собівартість додавання ще однієї веб-сторінки надсилання ще одного повідомлення електронною поштою, чи до веб-конференції, наближається до нуля;

- інтерактивність:

Інтернет розроблений для двосторонньої комунікації: усі користувачі Інтернет можуть бути як доповідачами, так і слухачами. Інтернет дозволяє спілкування шляхом обміну відповідями однією людиною з іншою, однією людиною з багатьма людьми, а також багатьма людьми - з однією людиною;

- підконтрольність користувачеві:

Інтернет дозволяє користувачам здійснювати набагато більший вибір, ніж навіть кабельне телебачення чи короткохвильове радіо. Користувач може стрибати від однієї сторінки до іншої шляхами, які не продиктовані постачальником змісту чи постачальником послуг доступу. Користувач може контролювати, який зміст досягає його комп'ютера. Користувачі можуть шифрувати свої комунікації для того, щоб сховати їх від урядових цензорів;

- інфраструктурна незалежність:

Інтернет не прив'язаний до жодної інфраструктури, окрім телефонної системи. Набірний доступ є наявний з будь-якого телефону, що може здійснювати міжнародні дзвінки. Доступ до Інтернет також може бути бездротовим і супутниковим, а тому – позбавлений ефективного контролю з боку уряду.

Усі ці унікальні властивості дозволяють використовувати Інтернет як дієвий інструмент демократизації суспільств, пропаганди і захисту прав людини.

Феномен Інтернет як глобального медіуму спонукає дослідників переглядати сформоване у реальному світі уявлення про систему прав людини і баланс цінностей. Уся сучасна система прав людини зазнала і продовжує зазнавати впливу Інтернет, по-перше, як інтерактивного інструменту для просування ідеї поваги до прав людини, по-друге, як віртуального середовища, в якому реалізуються чи можуть реалізовуватися права і свободи користувачів Інтернет.

В цьому віртуальному світі тією чи іншою мірою відтворюються якщо не усі, то певні фундаментальні права і свободи людини. Для прикладу, право брати участь у виборах до парламенту у багатьох країнах реалізується, серед іншого, за допомогою Інтернет, шляхом надсилання виборцями заповнених бюлетенів електронною поштою чи їх безпосереднього заповнення на веб-сторінках виборчих комісій в режимі реального часу.

Інтернет є також джерелом інформації про кандидатів на виборчі посади, а також засобом політичної пропаганди. Інтернет дозволяє реалізувати право на доступ до інформації, що є у розпорядженні органів державної влади і місцевого самоврядування, законів, підзаконних

нормативних актів, тих, що прийняті, а також їх проектів. Наприклад, веб-сторінка Верховної Ради України надає доступ до бази нормативно-правових актів України, проектів законів, стенограм парламентських слухань, результатів голосувань, інформацію про склад Комітетів і депутатських фракцій тощо.

Доступ громадян до урядової інформації за допомогою Інтернет задовольняє їх громадянські, професійні і персональні інтереси. Інтернет відкрив нові можливості для реалізації права на свободу об'єднання з іншими людьми у формі, так званих, міжособистих мереж або віртуальних співтовариств. Серед інструментів організації таких співтовариств в мережі виділяють наступні: список розсилки, дискусійна панель, чат, спільні календар, бібліотека, архів. Віртуальні співтовариства розглядаються як інструмент розвитку і підтримки суспільних ініціатив. Вони дозволяють керувати тематикою співтовариства, створювати необхідну цільову аудиторію, формувати соціальні ролі, організувати діяльність і соціальну поведінку своїх членів тощо.

Інтернет слугує не тільки громадянським і політичним правам, а дає можливість ефективної реалізації соціальних, економічних і культурних прав. Інтернет створює робочі місця у галузі електронної комерції, допомагає знайти роботу для індивідів, яким у реальному світі працевлаштуватися надзвичайно важко, зокрема для людей з фізичними вадами. Для осіб з обмеженою можливістю пересування Інтернет дає можливість заробляти гроші, створюючи електронний, віртуальний продукт безпосередньо вдома за допомогою комп'ютеру і модему.

Інтернет дозволяє створювати і поширювати інформацію будь-якою мовою, виражати погляди у нетекстовій формі, надаючи свій віртуальний простір мистецькому відтворенню, тим самим сприяючи культурному розмаїттю.

Нерідко, поширена чи зібрана в Інтернет інформація використовується без згоди індивідів, яких вона стосується, з порушенням національних законів, зокрема, для стеження спецслужбами за активістами правозахисних організацій, журналістами, політиками.

Концепція правового захисту приватності почала розвиватися наприкінці XIX століття з наданого американськими юристами Самуелем Ворреном і Луїзом Брандесом визначення права на приватність як «право бути залишеним на самоті» (to be let alone).

За однією з сучасних класифікацій, пропонується розмежувати сфери, з яких реалізується суспільна активність людини, що дозволяє розбити загальну проблему захисту приватності людини на сектори, які вимагають окремого законодавчого регулювання. За цим критерієм дослідники виділяють чотири види приватності:

- *інформаційна приватність*, якою охоплюються правила стосовно збору і обробки інформації персонального характеру (персональних даних);

- *тілесна (фізична) приватність*, яка стосується захисту фізичної недоторканності людини від примусових процедур, таких як наркологічне тестування та ін.;

- *комунікаційна приватність*, яка охоплює безпеку і конфіденційність поштових відправлень, телефонних розмов, електронної кореспонденції та інших форм зв'язку;

- *територіальна приватність*, яка стосується встановлення правових рамок для захисту від втручання в сімейну сферу, інше оточення, скажімо на робочому місці або в транспортному засобі.

Для користувачів Інтернет «інформаційна» і «комунікаційна» приватність повинні гарантувати інформаційну безпеку, відповідно захищаючи від неправомірного поводження з інформацією, що стосується їх особисто, а також оберігаючи таємницю електронних комунікацій.

Закріплені в різних міжнародних документах і національних законах принципи справедливого поводження з інформацією персонального характеру за змістом майже співпадають, але значною мірою відрізняються за механізмом їх забезпечення, інформація, що стосується індивідів, повинна:

- одержуватися (збиратися) за згодою суб'єктів даних чи на інших справедливих і законних підставах;

- використовуватися лише для попередньо визначених цілей;

- бути адекватною, відповідною і не надмірною за обсягом по відношенню до цілей її обробки (під обробкою розуміються такі операції як збирання, зберігання, використання, поширення, т. ін.);

- бути достовірною і поновленою;

- доступною для суб'єктів даних для ознайомлення, виправлення чи заперечення обробці;

- триматися захищеною від несанкціонованого доступу чи пошкодження;

- не зберігатися триваліше, ніж це потрібно для досягнення цілей збирання.

Закріплені в існуючих міжнародно-правових актах основні засади захисту права на приватність потребують адаптації для застосування в Інтернет. З цією метою пропонується розширити коло фундаментальних прав людини, пристосувавши їх для захисту інтересів користувачів глобальної мережі. Серед „нових” прав є такі: право не бути внесеним до списків; право на ефективне шифрування персональної інформації; право на справедливе поводження з людиною у сфері використання системи шифрування «відкритим ключем»; право на розкриття людині даних, що можуть бути використані для створення його споживчого профілю тощо.

Інформаційні технології, які значною мірою піддали ризику приватність індивідів в Інтернет, надають також можливість її захисту, серед іншого через застосування криптографічних засобів – засобів для шифрування комунікацій.

Криптографія визнається як інструмент ефективного захисту таких фундаментальних прав як свобода висловлювань і право на приватність. Нерідко від вміння людини користуватися криптографією залежить життя і здоров'я багатьох людей.

У багатьох країнах, навіть тих, що славляться багатовіковими демократичними традиціями, поширеними є стеження за правозахисними

організаціями, журналістами, профспілковими активістами, іншими активістами-опозиціонерами діючих урядів.

Криптографія - щит і меч правозахисників, яким вони захищають себе, а також жертв порушень прав людини від переслідувань і помсти злочинних режимів. Криптографічний захист зберігає докази порушення прав людини у всьому світі, а також доносить цю інформацію до всесвіту, вимагаючи адекватних дій для припинення порушень прав людини.

Незважаючи на важливість криптографії для захисту комунікацій, уряди деяких країн застосовують експортний контроль чи інші регулятивні обмеження щодо імпорту, виробництва і застосування криптографічних технологій, забороняють розвиток і поширення нових розробок у цій галузі, мотивуючи це інтересами національної безпеки. Серед країн, які обмежують використання криптографії своїми громадянами, Білорусь, Іран, Казахстан, Китай, Пакистан, Росія, Туніс і В'єтнам.

Однак у більшості демократичних країн світу спостерігається тенденція до лібералізації політики у цій галузі, що заохочується з боку таких інституцій як Організація Економічного Співробітництва і Розвитку, а також Європейський Союз. Піклуючись про захист електронних комунікацій своїх громадян, розвиток електронної комерції і захист приватного сектору від економічного шпіонажу, такі держави як Канада, Німеччина, Ірландія і Фінляндія проголосили про зняття обмежень на використання криптографії.

Для досягнення цілей надійного захисту інформації, криптографічні засоби повинні поширюватись у світі вільно, ключ шифрування має бути достатньо складним, щоб унеможливити легке „зламання” і зберігатися надійно від несанкціонованого доступу.

Отже, можна стверджувати, що використання Інтернет значною мірою покращує ефективність діяльності будь-якої громадської організації і окремих активістів, що має позитивний вплив на розвиток громадянського суспільства. Користування Інтернет надає правозахисникам такі можливості:

- спілкуватися між собою і об'єднуватися в мережі, користуватися розсилкою інформації в таких мережах для підготовки і координації заходів;

- мати доступ до інформаційних ресурсів, розміщених на веб-сторінках агенств новин, газет і журналів, міжнародних і громадських організацій, органів публічної влади для одержання відомостей з політичних, правових, економічних та інших аспектів;

- поширювати публікації у більшому обсязі, для більш широкої аудиторії і навіть для аудиторії, до якої доступ традиційними медіа неможливий, заощаджуючи кошти;

- рекламувати свою діяльність, заохочуючи потенційних активістів для вступу до організацій чи приєднання для участі в коаліціях і акціях, а також шукати спонсорів;

- швидко діяти, оперативно одержуючи і поширюючи інформацію про порушення прав людини.

Само поширення інформації про порушення прав людини вже є першим кроком для припинення і запобігання порушень. Інтернет надає

можливість для швидкої і ефективної відповіді на порушення прав людини у всьому світі, сприяючи роботі правозахисників.

Інтернет також використовується в кризових ситуаціях, забезпечуючи поширення інформації, якщо традиційними засобами це зробити неможливо.

Як будь-яку іншу технологію для передачі інформації, Інтернет можна використовувати в цілях протилежних правозахисним, зокрема, з метою порушення прав окремих індивідів, поширюючи образливу чи протизаконну інформацію, або порушуючи таємницю листування в Інтернет, збираючи інформацію персонального характеру про користувачів без їхньої згоди тощо. Однак ці проблеми слід вирішувати у спосіб, який не буде переключувати позитивний потенціал Інтернет як інструменту демократизації суспільств і захисту прав і свобод людини незалежно від кордонів.

Джерела та література

1. Закон України „Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 – 2015 роки” від 9 січня 2007 р. // Урядовий кур’єр. – 2007. – 14 лютого.

2. Закон України „Про національну програму інформації” від 4 лютого 1998 р. № 7598 // Законodawчі та інформативні документи України у сфері інформації, видавничої та бібліотечної справи: Тематична добірка / Уклад. Т.Ю.Жигун. – К., 2002. – С. 54-62.

3. Юридична енциклопедія. – Т. 5. – Вид-во „Українська енциклопедія”. – К., 2003. – С. 5.

4. Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, інтернету і програмування. – К., 2006. – С. 279.

5. Закусило О.К. Україна і передній край комп’ютерної науки // Країна знань. – 2004. - № 6. – С. 22-25.

6. Ирхин Ю.В. „Электронное правительство” и общество: мировые реалии и Россия (сравнительный анализ) // Социс. – 2006. - № 1. – С. 73-82.

7. Костецька Т.А. Інформаційне законодавство України: проблеми становлення. // Правова держава. – К., 1997.

8. Марченко Ю. Інтернет – ресурс відкритого суспільства // Урядовий кур’єр. - № 88. – 22 травня 2007. – С. 5.

9. Наумов В.Б. Право и Интернет: очерки теории и практики. – М., 2002.

10. Окинавская Хартия глобального информационного общества от 22 июля 2000 г. // Международное право. – 2000. - № 3.

11. Официальная страница в Интернет <http://www.rfc-editor.org>

12. Пазюк А.В. Захист прав громадян у зв’язку з обробкою персональних даних у правоохоронній діяльності: Європейські стандарти і Україна. – К., 2001.

13. Руда Т. Звертатися до суду, не виходячи з дому // Голос України. – № 23. – 8 лютого 2007. – С. 7.

14. Чичнева Е.А. Право и Интернет // Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия. – 2002. - № 3. – С. 108-135.

ЧАСТИНА III

РЕЦЕНЗІЇ

В.М. Половець,
доктор історичних наук,

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

Людмила Студьонова. Слідами Чернігівського підпілля: - Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – 232 с.

Відома на Чернігівщині краєзнавець, дослідниця історії губернії, партизанського руху та підпілля в роки Великої Вітчизняної війни Людмила Валентинівна Студьонова, автор книг „Заклинання сліду”. – Чернігів, 1994; „Долі, обпалені війною”. – Ніжин, 2005; представила громадськості свій черговий доробок – книгу документальних нарисів „Слідами Чернігівського підпілля”. – Ніжин: видавництво „Аспект-Поліграф”, 2007. – 232 с.

Об'єктом дослідження автора стали героїчні сторінки діяльності Чернігівської міської підпільної організації 1941-1943 рр. на чолі з О.Д.Михайленком (1916-1995) в умовах режиму, створеного німецько-фашистськими окупантами. Використавши документи архівних установ міст Чернігова, Києва, Житомира, Москви, Приморського краю, Одеси, Мінська, спогади учасників подій, наукові розробки сучасних українських, російських і білоруських істориків, Людмила Валентинівна уперше розповідає про маловідомі або перекручені попередніми авторами сторінки Чернігівського підпілля.

Книга у значній мірі носить автобіографічний характер. Вона розпочинається спогадами автора про 12 років життя, які пройшли в Ленінградському науково-дослідному інституті, де лікувалися діти, хворі на поліомієліт. Лікарі лікували своїх пацієнтів, а вихователі і вчителі вводили їх у широкий світ історії, культури і мистецтва дивовижного і героїчного міста, яке називають північною столицею Росії. Це були люди, які перенесли ленінградську блокаду, втратили своїх рідних і близьких, але вистояли і зберегли кращі риси, які розвивали у своїх вихованців разом із всебічними особистими здібностями.

Тут Людмила Валентинівна вперше зрозуміла, що таке війна, яку принесли нам фашисти, партизанський рух та підпілля. Потяг до вивчення цієї тематики з'явився пізніше – у студентські роки та під час роботи в Чернігівській обласній бібліотеці імені В.Г.Короленка. Безпосередньо за перо взятися змусило спілкування з організаторами і учасниками партизанського руху і підпілля, публікації на цю тему попередників, які видали кілька книжок про Чернігів і Чернігівське підпілля, Чернігівщину періоду Великої Вітчизняної війни з розділами про підпілля. Серед них книги Г.Кузнєцова „Растерзанный Чернигов или

Юность, опаленная войной», «Край непокоренный: Черниговщина 1941-1945 гг.»; Ф.Беляева „По зову партии” (рукопис) та інші.

Кожен з документальних нарисів книги має чітко визначений план, побудований на порівняльно-історичних методах дослідження з конкретною періодизацією і носить ретроспективний характер. Виклад матеріалу здійснений від першої особи, що надає йому довірливості і відповідальності перед читачами за достовірність. Працьовитість, старанність і зосередженість автора на конкретній темі дала можливість по-новому розглянути і сумлінно відтворити окремі сторінки Чернігівського підпілля.

Заслужують на увагу історичні паралелі, які приводяться автором на сторінках книги, пов'язані з проблемами Вітчизняної війни і підпілля. Вони дають змогу читачеві глибше зрозуміти події і явища у вимірі всієї країни взагалі і Чернігівщини зокрема¹. Такі книги стали основою формування авторського світогляду, а знання справи додало глибоке вивчення архівних матеріалів, у тому числі збірників опублікованих документів².

У нарисі „*Нашестя*” першої частини книги Л.В.Студьонова подає інформацію про перші дні війни і долю 5 А генерала М.Потапова, яку Гітлер шість разів згадував у своїх директивах як головного ворога суміжних флангів груп армій „Центр” і „Південь”. Штаб 5 А розташовувався в лісі у 20 км на південний захід від Чернігова. 2 вересня тут отримали бойове розпорядження штабу Південно-Західного фронту - не віддати ворогові Чернігів³. Однак сили були нерівні і 7 вересня 1941 р. близько трьох дивізій 5 А були розбиті, а 8 вересня взято Чернігів. „Командуючий Південно-Західним фронтом генерал Кирпонос просив у Сталіна дозволу відвести війська, але Верховний був проти. Увечері 17 вересня 1941 р. Кирпонос на свій страх і ризик прийняв рішення відвести війська, але було вже пізно. Штаб фронту втратив зв'язки з арміями. В оточенні опинилося 453 тисячі людей. Серед них сам командуючий – Михайло Петрович Кирпонос, начальник штабу фронту генерал-майор Василь Іванович Тупіков, член Військової Ради Михайло Олексійович Бурмистренко, командарм Михайло Іванович Потапов, начальник штабу 5 А Писаревський” – так подано в нарисі передостанні години життя командування Південно-Західним фронтом⁴.

З нарису „*Трагедія і Триумф*” розпочинається розкриття власне лабораторії дослідження. Мова йде про 193 стрілецьку дивізію, сформовану у березні 1941 р. при Київському особливому військовому окрузі, а офіційно дивізія перестала існувати з 27 травня 1941 р. У військово-історичній літературі інформація про дивізію і її командира полковника Берестова міститься суперечлива. Одна із версій полягає в тому, що полковнику Берестову вдалося вийти з оточення на чолі 300 бійців. Понад 20 років тому Людмила Валентинівна намагалася відшукати живих учасників тих подій. Її цікавили їхні спогади, сподівалася дізнатися про поведінку Миколи Таранушенка у ті важкі дні і ночі відступу. Радянський комітет ветеранів війни надав адресу Ради ветеранів 193 стрілецької дивізії. І знову пошук, листи, нові адреси і нові люди, перелік

імен та прізвищ бійців 193 стрілецької дивізії, заново сформованої в Сорочинську Оренбурзької області у травні 1942 р. Нема відповіді на поставлене питання, але з'являється новий сюжет, нові дійові особи і серед них рядовий І.В.Никульников, який у 1941 році врятував прапор 193 дивізії, а з ним і право на відновлення військового об'єднання.

Нарис „**Осінь окупації**” про події, які відбулися в Чернігові після приходу німців. За розпорядженням німецького військового коменданта було утворено міську управу, що розмістилася в будинку на нинішній вулиці Комсомольська, 29. Міським старостою призначили Є.Азарова, заступником В.Покровського, секретарем – М.Якимовича. До штату входили друкарка, завгосп, діловод житлового відділу, завідувач хлібним бюро, транспортним відділом, міського господарства, культури і освіти, будівельно-ремонтної контори, друкарні та кур'єр⁶. Міська управа встановила продовольчі норми, тримала під своїм контролем роботу підприємств, майстерень, культурно-освітніх та шкільних закладів, займалася обстеженням квартир. На неї покладался обов'язок інформувати німецьку комендатуру, поліцію, інші установи та організації про боротьбу з партизанами. Управа здійснювала також пожежну охорону, водопостачання, видачу посвідчень військовополоненим про їх звільнення з полону, працевлаштування, надавала матеріальну допомогу. Призначена окупаційною владою управа вірою і правдою служила фашистському режиму.

„**Культурницька політика нової влади**” – наступний нарис книги. У ньому зазначається, що після провалу ідеї створення самостійної української держави український національний рух увійшов у конфронтацію з німецьким керівництвом. Видні громадські і культурні діячі були репресовані, а ключові посади у місцевій адміністрації зайняли люди, які співробітничали з окупаційною владою. Заслуговує на увагу секретна інструкція Розенберга від 18 листопада 1941 р. Еріху Коху, рейсхкомісару України. Німецьке керівництво вважало, що треба відмовити українцям у вищій освіті, залишивши їм лише початкові школи та окремі сільськогосподарські і ремісничі навчальні заклади. Гітлер наставляв, що українське населення потрібно навчати лише мові знаків і сигналів, по радіо передавати лише танцювальну музику, яка сприяє ефективній праці.

Виконуючи ці настанови, Чернігівська міська управа на місто, в якому проживало понад 30 тисяч мешканців (за переписом 1939 р. – понад 60 тисяч)⁶ відкрила дві початкові школи і приступила до перейменування вулиць. До кінця листопада 1941 р. нові назви отримало 40 вулиць міста⁷. Міський відділ культури ретельно виконував розпорядження начальника Київського гестапо - систематично відбирати і вивозити з обласного історичного музею картини європейських художників минулих століть.

Частина друга книги „**3 вірою у перемогу**” розпочинається з нарису „**Підпілля починає діяти**”. Зміст його пов'язаний з діяльністю М.Попудренка, який на початку жовтня 1941 р. послав 16 чоловік у райони з директивною обкомом ВКП/б/ України для налагодження зв'язку. Серед

них були В.Товчко, Тупиця і Муха, які зразу ж потрапили до рук слідчих поліції безпеки. Не було інформації і від інших. Тоді Микола Микитович наказав вирушити до Чернігвоа командиром роти Петру Працу.

Пройшовши усі контрольні-пропускні пости і ретельні перевірки, П.Працун незабаром був у Чернігові, де відбулася зустріч з Олександром Михайленком. Залишений міськкомом партії для роботи в тилу ворога, він зі своєю групою підпільників здійснював акти саботажу на промислових і комунальних підприємствах, проводив диверсії на залізниці і ТЕЦ, розповсюджував зведення Радінформбюро тощо. П.Працун дізнався від О.Михайленка, що явочні квартири, визначені ще у серпні, цілі. Домовившись про наступну зустріч, вони розійшлися. Жоден з них того дня ще не знав, що більше ніколи не зустрінуться, і що упродовж року О.Михайленко і його товариші не матимуть контактів з підпільним обкомом, що не заявить про себе підпільний міськком партії на чолі з Ф.Коротковим, що працюватимуть вони на свій страх і ризик⁸.

Посилаючись на архівні джерела, Людмила Валентинівна доводить, що у січні – лютому 1942 р. О.Михайленко та А.Берегеля тричі виводили з ладу німецьку телефонну станцію. Для цього обірвали підземні кабелі, сховані у спеціальних колодязях. О.Садовий, М.Дзюбенко, А.Бичек та Г.Маркін серйозно пошкодили парове опотлення у колишній школі імені Лассаля, де розміщався другий відділ української поліції, а також підірвали котел душових і ванн у Центральному торговельному товаристві, де збиралися награбовані речі і дорожчизни для Німеччини⁹.

У цьому ж нарисі повідомляється про знайомство О.Михайленка з Іваном Осипенком, який з березня 1942 р. по вересень 1943 р. підтримував зв'язки з групою Олександра Дмитровича. До підпільної групи Івана Лазаровича входили Ф.Бородавко, Т.Саприкін, Н.Щеглов, В.Михальченко¹⁰. Підпільна група Миколи Степановича Шарого складалася з надійних людей, які працювали на заводі „Жовтневий молот”: У.Набегіної, О.Зубаревського, С.Лазаревського, І.Скачка¹¹. На Чернігівській ТЕЦ група Григорія Іщенка складалася з П.Журби, В.Сміяна, В.Зуба, З.Ген та ін.¹². Кожне посилання на архівні джерела переконує читача в тому, що в даному разі він має справу з глибоким дослідженням, аргументованими висновками і неупередженим автором.

Нарис „*Зима сорок третього*” характерний тим, що в ньому підбиваються підсумки перших успіхів підпільної діяльності чернігівців Івана Осипенка, Миколи Шарого, Григорія Іщенка¹³. Це вже була підпільна організація, керована Олександром Михайленком. Крім названої раніше підпільної діяльності, вони розповсюджували листівки, слухали передачі московського радіо та Радінформбюро, але для широкої підпільної роботи необхідний був контакт з партизанами, підпільними обкомами партії. Невдовзі така нагода трапилася. У лютому 1943 р. О.Михайленко зустрівся з людьми партизанського командира Ю.Збанацького, який привів його до Кузьми Савелійовича Гнедаша (Кіма).

З точки зору витоків і повноти інформації про окупаційний режим на Чернігівщині заслуговує на увагу нарис „*Тюремні випробування*”.

До революції у Подусівці була дитяча колонія, на території якої діяли миловарний і свічковий заводи, шевська майстерня і невеличка церква. Після революції тут відбували строк дорослі злочинці, а потім безпритульні. Фашисти утворили тут колонію для військовополонених. Для виконання різних робіт на території колонії набирали чернігівських дівчат. Серед них були Надія Журба, Ольга Дібровна, Тетяна Нехай та інші жінки, яких набрали для роботи в підсобному господарстві. Крім військовополонених, для яких утримання тут перетворювалося на страшне пекло, у колонії утримувалися діти, яких теж залучали до роботи, а з 15 червня 1942 р. за розпорядженням Чернігівської місцевої комендатури почала функціонувати колонія для дітей віком від 10 до 15 років. До колонії приймали дітей сиріт, безпритульних, а також за заявами управ та бургомістрів¹⁴.

Про те, що відбувалося на Подусівці, підпільники із групи Івана Осипенка мали інформацію, тому виношували план визволення утриманців концтабору. Було встановлено зв'язок з охоронником, який спочатку пообіцяв влаштувати втечу військовополонених, а потім видав І.Осипенка СД. І.Осипенка заарештували разом із Валентиною Кучеренко, у якої він квартирував. Розпочалися допити, але Валентина стояла на своєму: Іван Осипенко лише квартирант, непогано заробляє, після роботи сидить дома, до них ніхто не приходять і їм ніхто не потрібен¹⁵. За відсутністю фактів антидержавної діяльності жінку відпустили. Івана по кілька разів на день тягали на допити, а потім привели до кімнати слідчого, де повідомили, що у зв'язку з тим, що „не забруднив себе зв'язками з бандитами, іди і працюй на залізниці техніком-наглядачем”¹⁶. Наступного дня Іван Осипенко приступив до роботи. Усе післявоєнне життя Іван Лазарович працював будівельником, вийшов на пенсію, займався пасікою і помер наприкінці 70-х років¹⁷.

У світлі зазначеного набуває окремого аналізу нарис „**Чернігів – Дахау**”, в якому автор повідомляє, що фашистська служба безпеки продовжувала наступ на підпільників. На заводі „Жовтневий молот” заарештували Миколу Шарого. Крім „гріхів” на підприємстві, він регулярно передавав Л.Михайленко зведення Радінформбюро, записані Р.Хотимирським з радіоустановки, яку він сховав у серпні 1941 р. Через військовополонених, які працювали на заводі, М.Шарий передавав короткі записки з важливими новинами із Москви на інші підприємства міста. На пропозицію О.Михайленка М.Шарий разом з А.Худотєповим та С.Лазаревським вивели з ладу підстанцію, внаслідок чого завод не працював три місяці. Восени 1942 р. за завданням М.Шарого Іван Скачок і А.Худотєпов зіпсували електродриль, газогенераторні установки, завезені з Німеччини. У січні 1943 р. було зірвано виконання замовлення на виготовлення великої кількості осей для возів. По завданню підпільників був виконаний недоброякісний монтаж вагранної печі, після чого вона годилася лише для виготовлення чавунців та сковородок. Після арешту Микола Шарий до травня місяця сидів у тюрмі, а після був відправлений в концлагер Дахау, де працював на шпальному заводі. Із звіту М.Шарого відомо, що 15 квітня 1945 р. він був звільнений

американськими військами, прийшов з групою військовополонених до своїх, пройшов перевірку і служив у 1-й Горківській дивізії¹⁸. У грудні 1945 р. був демобілізований і працював на Чернігівській телеграфно-телефонній станції. Мав дочку, двох синів, кохану дружину. Пішов з життя на початку 90-х років. Людмила Валентинівна в кінці нарису з глибокою повагою згадує про свої зустрічі з цією скромною, вихованою і турботливою людиною.

Зупинимося на очерку *„Спеко́тні літо і осінь сорок третього”*. Він розпочинається з розповіді про те, що О.Михайленко в цей час перебував у розпорядженні Кіма і був включений до групи підривників. За операцію по ліквідації Яготинського мосту він нагороджений медаллю „За відвагу”, після чого був направлений в Чернігів в якості прибулого інженера з Києва для інспекційної перевірки механізмів міжміської телефонної станції. Успішно подолавши перепони, Олександр приступив до виконання основного завдання – виведення з ладу станції.

Тим часом Г.Іщенко влаштував своїх людей на насосну станцію на Десні, поблизу залізничного мосту, яка належала ТЕЦ. Це давало можливість підпільникам вести нагляд за укріпленнями і рухами поїздів через міст. Інформація через Садового і Волюшкевич передавалася у штаб Кіма¹⁹. На початку вересня за Іщенком було встановлено нагляд. Розпочалися арешти. Станція зупинилася несподівано. Шукали Іщенка, але він уже добрався до партизанського з’єднання імені Коцюбинського. Так крок за кроком автор відтворює повну картину дії останніх днів серпня 1943 р. Кім передав наказ О.Садовому прибути в означене місце і час для обговорення питання про створення резентури в Чернігові, пошуки конспіративної квартири і встановлення там радіостанції. Таке рішення було викликане тим, що в Києві резидент з радисткою загинули, а Червона Армія стрімко наступала на Лівобережну Україну, у зв’язку з чим штабу військ Центрального фронту потрібно було мати інформацію з місця подій, що передбачалися на Десні і Дніпрі. На роль резидента Кім обрав О.Михайленка, а радиста М.Панфілова літак доставив із Москви²⁰.

Для встановлення рації було підготовлено місце в садибі О.Кирюші. Необхідну інформацію сюди приносили О.Садовий, А.Берегеля, М.Дзюбенко, О.Петровська. Міняючи своє місце знаходження, рація працювала до приходу радянських військ.

Друга частина книги закінчується нарисом *„Підсумки”*. У ньому в стислій формі автором зроблений огляд результатів підпільної діяльності. З жовтня 1941 р. Радінформбюро повідомило, що у згуртуванні сил підпілля Чернігівщини важливу роль відіграли успішні дії партизанського загону Миколи Попудренка. На жаль, із трьох організованих міськкомом партії підпільних груп залишилася лише одна – група Олександра Михайленка. Та внаслідок допомоги партизан у місті незабаром були утворені підпільна група І.Осипенка, а за нею – підпільники на заводі „Жовтневий молот”, залізниці і ТЕЦ, якими керували М.Шарий, Г.Маркін та Г.Іщенко. У березні 1942 р. фашисти викрили групу

із 10 працівників НКВС, з яких імена відомі лише трьох – М.Галанова, П.Сірого, П.Роговського.

Названі групи об'єднали свої зусилля в лютому 1942 р. під керівництвом Олександра Михайленка. У розпорядженні підпільників були радіоприймач і радіостанція. Завдяки цьому підпільна організація записувала і розповсюджувала зведення Радінформбюро, здійснювала акти саботажу і дрібні диверсії на комунальних підприємствах, заводі „Жовтневий молот”, ТЕЦ, залізниці, в будинках, де розміщалися німецькі різноманітні установи та госпіталі.

Важливою подією в житті чернігівських підпільників було встановлення зв'язку з Кімом (Кузьмою Гнідашем), який очолював розвідників ГРУ Червоної армії. За рекомендацією К.Гнідаша підпільники Чернігова розділилися на 3 групи. Групу „Місто” очолив Матвій Дзюбенко, завданням якої було добувати інформацію про розміщення фашистських штабів, служби СД, угорських каральних загонів. Група „Залізниця”, очолювана Григорієм Маркіним, вела нагляд за пересуванням фашистських ешелонів. Група „ТЕЦ” на чолі з Григорієм Іщенком стежила за пересуванням фашистських військ, об'єктами будівництва, здійснювала диверсії²¹.

Усі разом підпільники збирали необхідні дані для розвідки Червоної армії, на ТЕЦ знищили 1500 т. торфу, а внаслідок навмисно викликаних аварій станція зупинялася 9 разів на 26 робочих днів. На залізничному вузлі підпільники засипали піском 52 букси вагонів, замінювали 12 поїздів і паровозів, у 4 паровозів було витоплено підшипники.

Підпільники допомогли 40 військовополоненим втекти до партизанського з'єднання імені Коцюбинського. З часу встановлення зв'язку з розвідувальною групою К.Гнідаша, підпільники Чернігова зірвали монтаж сушильного заводу, склали план німецьких укріплень на Десні, не дозволили фашистам відродити в повному обсязі діяльність жодного підприємства, вивели з ладу міжміську телефонну станцію. 21 вересня 1943 р. о 5-й годині ранку Центр прийняв останнє повідомлення підпільників про вступ радянських військ у Чернігів. Увечері 22 вересня 1943 р. Москва салютувала 20 артилерійськими залпами з 124 гармат на честь визволення Чернігова²².

До третьої частини книги „*Штрихи до портретів*” увійшло 6 нарисів про учасників та керівників Чернігівського підпілля. Ними були Олександр Кирилович Кирюшин, квартира якого стала явочною для підпільників, а в садибі конспіраторів діяла радіостанція; Олександр Євламійович Садовий, з лютого 1943 р. – керівник підпільної групи Чернігова після того, як О.Михайленко відбув до групи К.Гнідаша; Григорій Олексійович Маркін – машиніст паровоза, керівник підпілля на залізниці; Григорій Андрійович Іщенко – керівник підпільної групи на ТЕЦ, Ілля Гаврилович Данилов – черговий по станції Чернігів; Олександр Дмитрович Михайленко – керівник чернігівського підпілля. Кожен нарис написаний автором у порівняльно-історичній формі дослідження з дотриманням біографічної хронології та пов'язаний з особливостями

тогочасного суспільно-політичного життя. Історичні події і факти глибоко аргументовані, ґрунтуються на різноманітній джерельній базі, в основному архівного характеру.

„Слідами чернігівського підпілля” – четверта частина книги. **„Ранок починається зі світанку”** – перший нарис цієї частини. У ньому мова йде про письменника Бориса Гусева і його повість „За три часа до рассвета”, опубліковану спочатку в газеті „Известия”, журналі „Знамя”, а в 1972 р. – окремим виданням. На Чернігівщині виник значний інтерес до цієї книги. У ній розповідалося про розвідувально-диверсійну групу Червоної армії на чолі з капітаном Кімом, яка діяла в тилу ворога у межиріччі Десни і Дніпра з травня 1942 р. до осені 1943 р. Фашисти, відчувши на собі ефективність операцій радянських розвідників, вдалися до розповсюдження про них листівок серед населення, в яких йшлося про „банду на чолі з карним злочинцем”. Так фашисти хотіли відірвати групу Кіма від місцевого населення. Територія Межиріччя починається поблизу Києва і тягнеться до Чернігова, включаючи міста Ніжин, Остер, Бахмач, Чорнобиль, Козелець, Прилуки, десятки сіл і хуторів. По залізничній лінії Київ – Чернігів гітлерівське командування надсилало допомогу на Східний фронт. Київському плацдарму фашисти надавали особливого значення, чим і пояснюється той жорстокий терор, який окупанти встановили в Межиріччі. Партизанські дії були паралізовані, а поява десанту була справою ризикованою. Але незважаючи на це, розвідувальна група Кіма зростала. „Лише вузьке коло людей тоді, - пише Л.Студьонова, - знало його справжнє ім'я – Кузьма Савелійович Гнідаш. Як і те, що він народився 17 листопада 1914 р. в селі Салогубівка Талалаївського району. У 1934 – 1935 роках навчався в Прилуцькій автотракторній школі. До призову в армію 1936 р. працював трактористом у Талалаївській МТС. Так що чернігівська земля не була йому чужою”²³.

К.Гнідаш отримав завдання від Головного розвідувального управління – об'єднати окремі партизанські групи у з'єднання; налагодити зв'язок з Київським підпіллям; встановити на вузлових залізничних станціях радіофіковані точки радянських розвідників; вивчити систему оборони ворога – Дніпровський вал. Парторгом групи Кіма був Павло Тимошенко, житель села Сорокашичі на Остерщині. Він очолював тут підпільну групу, з ним і зустрівся Кім для обговорення плану спільних дій. Завдяки підпільникам група Кіма поступово розширювалася. Вона здійснювала важливі операції в Київській, Черкаській, Житомирській областях, Білорусії. Люди Кіма працювали в Київському гестапо, регулярних німецьких частинах, українській поліції.

Важливу роль, наголошує Людмила Валентинівна, в групі Кіма відіграв Іван Тиссовський (Іоган Франкель) – чеський комінтерновець, який після окупації Чехословаччини прибув до Москви і викладав у школі розвідників. Крім знання іноземних мов, він володів умінням виготовляти фальшиві документи. Часто у формі німецького офіцера він з'являвся серед фашистів, не викликаючи ніякої підозри. На підготовку до знищення стратегічно важливого Дарницького мосту через Дніпро пішло кілька днів. Виготовлені документи дозволили наблизитися до мосту,

провести розвідку і знищити його, після чого фашисти всю без винятку охорону – від рядового до офіцера повісили, бо для фашистів втрата мосту була цілою трагедією²⁴.

Після визволення Чернігова Кім зустрівся з членами підпільної організації і подякував за сприяння в діяльності очолюваних ним розвідників. То була остання зустріч чернігівців з Кузьмою Савелійовичем Гнідашем. Він зі своєю групою по завданню Центра вирушив у Білорусію, звідки передав близько 200 радіограм з даними про дислокацію ворожих військ, складів та аеродромів.

„У червні 1944 р. група майора Гнідаша разом із загоном „Непереможні” проривалися з оточення. Кузьма Савелійович отримав поранення в ногу. Партизани принесли його в землянку, яка знаходилася в лісі поруч із хутором Новини колишньої Перанімської сільради Слонимського району. З Кімом залишилася радистка Клара Давидюк. 19 червня карателі з собаками знайшли землянку Гнідаша і Давидюк, аби не потрапити в полон, вони підірвали себе протитанковими гранатами. За особистим клопотанням Маршала Радянського Союзу К.К.Рокоссовського у 1945 р. Кузьмі Гнідашу посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Похований у Слонімі. На могилі встановлено стелу. Іменем К.С.Гнідаша названо вулицю у цьому місті. Є така вулиця і в Чернігові”²⁵.

Поділяючи погляди автора на характеристику учасників чернігівського підпілля, зазначимо, що кожен нарис книги пронизаний глибокою повагою до героїчної діяльності людей, на долю яких випали усі тяготи і нестатки воєнного лихоліття. Таким є і нарис „**Понад сорок років тому**”. Він присвячений Вірі Василівні Данилової, яка народилася 16 квітня 1926 р. в с. Слабин Михайло-Коцюбинського (нині Чернігівського) району. Напередодні війни Віра закінчила Слабинську семирічку. На дитячі плечі випала важка ноша війни. Радянські війська відступали і невдовзі в селі з’явилися німці. Загальне горе об’єднувало людей. Проте знайшлися і зрадники. У Чернігівській в’язниці розстріляли директора школи, трьох голів колгоспів, батька Віри – всього 12 чоловік. Боялися поліцаїв, а скоро наступило нове горе – настала черга і Вірі їхати до Німеччини. На допомогу прийшов Ілля Данилов. Знаючи, що заміжніх до Німеччини не вивозять, він запропонував Вірі вийти за нього заміж. Так вона стала чернігівкою і почала допомагати чоловікові в його підпільній боротьбі. У березні 1943 р. Данилових відвідали Григорій Іщенко і Олександр Садовий і сповістили, що встановлено зв’язок з Кімом і тепер через Садового залізничники отримували листівки, міни, паролі, явки. До роботи були залучені його колеги – Дмитро Легчун і Олексій Ралін, які теж були зчіплювачами вагонів. Усю інформацію від Кіма передавав Олександр Садовий, він же приносив і кошики з мінами, які, отримавши через Віру, зчіплювачі вагонів прилаштовували до паровозів або вагонів німецького військового потягу. У дні Курської битви члени підпільної групи на станції Чернігів здійснювали розвідку в напрямку Ніжин – Чернігів, Чернігів – Гомель, Чернігів – Овруч. Здобуті відомості передавалися Кіму. Підпільники мінували і пускали в повітря ворожі ешелони на лінії Чернігів – Гомель²⁶.

Незабаром Дмитро Легчун та Ілля Данилов були заарештовані і доставлені у в'язницю. Вони провели ніч у тюремному коридорі, а потім несподівано були виведені за тюремну браму і відпущені. Підпільники переконалися, що їхнє визволення організував Кузьма Гнідаш, що у в'язниці теж були його люди. Данилови одержали наказ залишити Чернігів. Так вони опинилися у розташуванні оперативної групи, були свідками прильоту літаків із Москви, які доставляли зброю і боєприпаси, а назад забирали поранених і хворих. Слухали повідомлення Радінформбюро і в ніч з 20 на 21 вересня 1943 р. дізналися про визволення Анисова і Количівки. 21 вересня Кім видав документи членам групи, котрі звільнялися і приступали до відбудови народного господарства. Такі документи отримали і Данилови. Прибувши до Чернігова, Ілля Гаврилович 22 вересня 1943 р. приступив до роботи на станції Чернігів²⁷.

Наступні нариси „По зову партії”, „Торговець муліне”, „Я підписку гестапо не давав”, „Міфотворець”, „Літописець”, „Прошу прийняти міри”, „Батогом обуха не перебити” присвячені опонентам автора по дослідженню чернігівського підпілля. Справа не тільки в тому, що дійові особи зазначених нарисів по-своєму висвітлюють події в Чернігові під час фашистської окупації 1941-1943 років, але й, на думку автора книги, незаслужено приписують себе до підпільників, не маючи на те джерельних підстав.

На наш погляд, тема підпільної, як і партизанської, боротьби завжди належала і продовжує в умовах незалежної суверенної України належати до найскладніших проблем вітчизняної історіографії. Дійсно, окремі учасники підпільної і партизанської діяльності у різний час і за різних обставин власноручно писали підтвердження про причетність певних осіб до антифашистської боротьби, наділяючи таким чином їх незаслуженими матеріальними і моральними привілеями. Питання це настільки заплутане і настільки важливе, що лише час і нові покоління дослідників зможуть об'єктивно його розглянути.

В цілому ж вважаємо, що книга документальних нарисів Людмили Студьонової „Слідами Чернігівського підпілля” розкриває маловідомі сторінки діяльності міської підпільної організації 1941-1943 рр. на чолі з О.Д. Михайленком в умовах німецько-фашистського окупаційного режиму. Написана на архівних матеріалах, вона дає підстави стверджувати, що сюжети її нарисів, узагальнення і висновки є завершеним історико-документальним дослідженням, а зібрані і опрацьовані фактологічні дані знайдуть своє використання у навчальному процесі під час розробки відповідних спецкурсів, навчально-методичних посібників, практичній викладацькій роботі. Матеріали книги зацікавлять масового читача та можуть бути використані при вивченні регіональної історії.

Джерела і література

1. Война Германии против Советского Союза 1941-1945: Документальная экспозиция города Берлина. – Берлин, 1991; Телетап О. Хождение по мукам. - М., 1985; Скрипко М. По целям близким и дальним.

– М., 1981; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні: 1917-1953. – К., 1994; Асманов А. Фронт в тылу вермахта. - М., 1983; Дашичев В. Банкротство стратегии немецкого фашизма. – М., 1973; Гинзбург Л. Бездна: Повествование, основанное на документах. – М., 1987; Кригер Е. Дни и ночи. – К., 1974; Строкач Ф. Наш позивний – свобода. – К., 1966; Шукаев М. 11000 километров в тылу врага. – Воронеж, 1966; Чуев С. Украинский легион. – М., 2006; Наумов Н. Степовий рейд. – К., 1964; Бовкун М. Подвиг под псевдонимом. – М., 1978.

2. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). – К., 1978; Німецько-фашистський окупаційний режим на Чернігівщині. – Чернігів, 2000; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – К., 1963; Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією (1941-1943). – Чернігів, 1947; Попудренко М. Щоденник. – К., 1940; Україна в другій світовій війні у документах. – Львів, 1997.

3. Див.: Л.Студьонова. Слідами Чернігівського підпілля. – Ніжин, 2007. – С. 18.

4. Там само. – С. 19.

5. Там само. – С. 35.

6. Там само. – С. 37.

7. Українське Полісся. – 1941. – 23 листопада.

8. Див.: Л.Студьонова. Вказана праця. – С. 67.

9. Там само. – С. 69.

10. Там само.

11. Там само. – С. 71.

12. Там само. – С. 72.

13. Там само. – С. 76.

14. Німецько-фашистський окупаційний режим на Чернігівщині. – Чернігів, 2000. – С. 45.

15. Див.: Л.Студьонова. Вказана праця. – С. 85.

16. Там само. – С. 86.

17. Там само. – С. 87.

18. Там само. – С. 90.

19. Там само. – С. 92.

20. Див.: там само. – С. 95.

21. Там само. – С. 102-103.

22. Там само. – С. 104.

23. Див.: там само. – С. 131.

24. Там само. – С. 132.

25. Там само. – С. 138.

26. Див.: там само. – С. 141.

27. Там само.

Навчально-методичне видання

Кафедра українознавства
і політології

**Вища школа:
проблеми, пошуки, тенденції**

Матеріали науково-методичного семінару

Відповідальний редактор: ***В.М.Половець***

Технічний редактор: ***О.О.Мисюра***

Коректор: ***Т.В.Супрун***

Набір комп'ютерний

Підписано до друку 08.06.2007. Формат 60x80 ¹/₁₆.

Друк офсетний. Обл. вид. арк. 9.

Наклад 100. Зам. № 128 Вид. № 7.

14000. Чернігів, вул. Воровського, буд. 10. «Просвіта».

Редакційно-видавничий відділ.

Видруковано у ПП «Освітньо-профорієнтаційний центр».

Чернігів, вул. Соснова, буд. 23 А., тел. (0462)614-159.

© Автори статей, 2007

© В.М. Половець, 2007